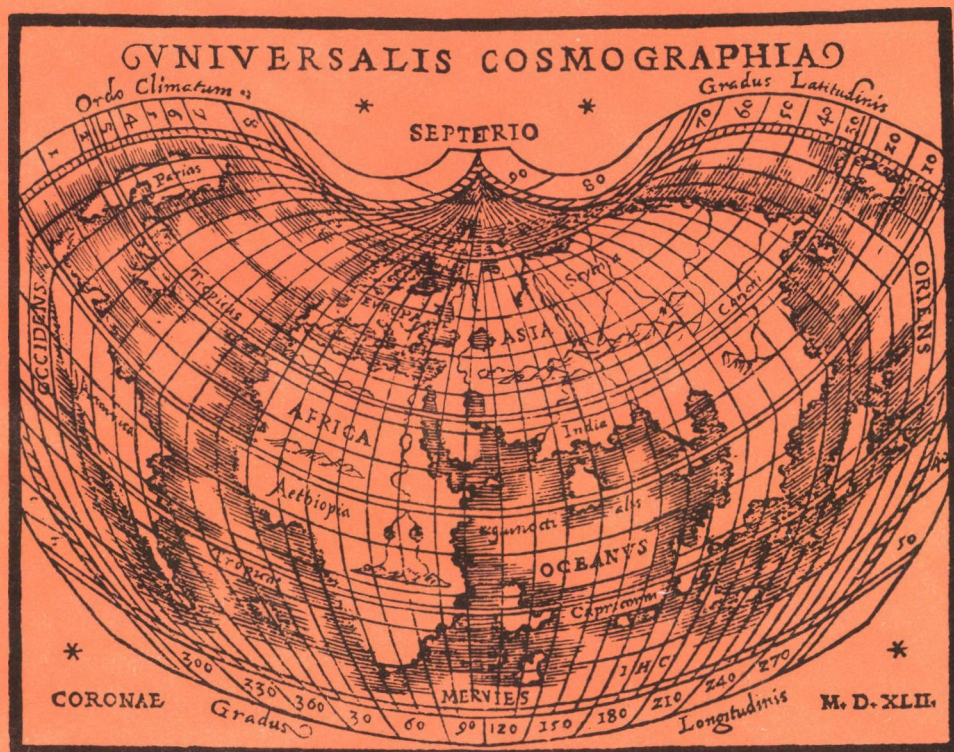

VILÁGTÖRTÉNET

1990. tavasz – nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1990 tavasz–nyár

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században

(összeállította: Heckenast Gusztáv)

<i>Mario Rizzo</i> : Spanyolország, Lombardia és a Habsburg Birodalom a 16. és 17. században	5
<i>Francesco Benigno</i> : Gazdaság és gazdaságpolitika a Habsburg–Sziciliában a 17. században	10
<i>Heckenast Gusztáv</i> : A gazdaságpolitika lehetőségei és korlátai (Magyarország példáján)	18
<i>Arnos Klíma</i> : A Habsburgok gazdaságpolitikája a Cseh Korona országaiban a 17–18. században	21
<i>Helma Houtman-De Smedt</i> : Az iparpolitika Osztrák Németalföldön	24
<i>Marzio A. Romani</i> : Egy „állam” egy birodalomban: a mantuai hercegség pénzügyei I. Józseftől Mária Teréziáig	31
<i>Hernan Freudenberger</i> : A külföld szerepe a Habsburg ipar fejlődésében	39
<i>Ivan Erceg</i> : A bécsi udvar Adria-politikája a 18. században	48
<i>Barta János</i> : A Habsburgok gazdaságpolitikája	55
<i>Magyar Eszter</i> : Erdőhivatalok megszervezése Magyarországon	59
<i>T. Mérey Klára</i> : A Habsburgok gazdaságpolitikája „alulnézetből”	62

SZEMLE

A feudalizmus genezise a lengyel–litván végeken (Tagányi Zoltán)	64
A szocializmus száz éve (Jemnitz János)	68
Paul H. Stahl: Șerban Voinea (1894–1969) Contribution à l'histoire de la social-démocratie roumaine. (Miskolczy Ambrus)	73
Anderle Ádám—Kozári Monika: A Monarchia utolsó követe (Kánya Kálmán Mexikóban, 1914–1919) (Kaczúr Ágnes)	75

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 60,— Ft.

Index száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési és tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézetének
Számítógépes Kiadványcsoportja végezte
Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9120171 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A HABSBURGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA A 17–18. SZÁZADBAN

Az 1990. augusztus 20-24. között a belgiumi Leuvenben megtartott 10. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus három óra időtartamú, ún. C-szekcióülést szentelt a Habsburgok gazdaságpolitikájának a 17-18. században. A szekcióülés előkészítésére és levezetésére Aldo De Maddalena, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságnak az 1990-1994. ciklusra megválasztott elnöke (Università Commerciale Luigi Bocconi, Milano) és Heckenast Gusztáv (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) kapott megbízást. Mivel kezdettől fogva világos volt, hogy a téma minden oldalú, rendszeres bemutatásának nincsenek meg sem a személyi, sem a tárgyi feltételei, úgy gondoltuk, hogy a Kongresszus nyújtotta alkalmat az érdekelt kutatók kölcsönös információcsere-jére fogjuk felhasználni.

A szekcióülésen 11 referátum került — részben kivonatos — ismertetésre, közülük 2 a spanyol, 9 az osztrák Habsburgok gazdaságpolitikájával foglalkozott. Az előadók nemzeti megoszlása a következő volt: 4 magyar, 3 olasz, 1-1 amerikai, belga, cseh, illetve horvát. A birodalmi gazdaságpolitika egészének bemutatására sem spanyol, sem osztrák vonatkozásban nem került sor. Az egyes referátumok — Freudenbergeré kivételével, aki a főleg Angliából a cseh és osztrák örökös tartományokba irányuló technológiai transzfer kérdésével foglalkozott — a Habsburgok egy-egy országában vagy tartományában vizsgálták a gazdaságpolitikát, vagy annak valamelyik szektorát és az illető ország, vagy tartomány gazdasági életét. A Habsburg gazdaságpolitika egészét Magyar-, illetve Csehország vonatkozásában egy-egy referátum (Heckenast, Klíma) törekedett áttekinteni, a pénzügyi politikával Itáliában három (Rizzo Lombardiában, Benigno Szicíliában, Romani Mantuában), az agrárpolitikával Magyarországon két (Barta János általában, Magyar Eszter az erdőgazdálkodásban), az iparpolitikával, a kereskedelempolitikával és a telepítéspolitikával egy-egy (Houtman-De Smedt Dél-Németalföldön, Erceg az Osztrák Tengerparton, T. Mérey a Dél-Dunántúlon) referátum foglalkozott.

A referátumok olyan új szempontokat vetettek fel — legyen szabad itt csak Freudenbergernek a kora újkori technológiai transzfer „nem verbális” módjáról tett, vagy Heckenastnak a gazdaságpolitika érvényesítésének korlátaival kapcsolatos megállapítását említeni —, amelyek a szorosan vett téma keretein túl is hasznosíthatónak látszanak, és nagyon változatos, a kutatásba eddig be nem vont, hatalmas forrásanyagot tártak fel. A magyar történetírás előtt eddig ismeretlen volt mindaz, ami a szekcióülésen a Habsburgok itáliai tartományaiban folytatott pénzügyi politikájáról, vagy a dél-németalföldi iparpolitikájáról elhangzott, pedig bizonyos analógiák saját történelmünkkel figyelemreméltóak. Ennélfogva kíváncsiaknak látszott a szekcióülés anyagának közreadása.

A referátumok elhangzásuk sorrendjében kerülnek közlésre. Kongresszusi szekcióülések résztvevői általában két változatban készítik el referátumukat: a rövidebb az, ami elhangzik, a hosszabb a közlésre szánt. A nem Magyarországgal foglalkozó referátumok esetében a hosszabb változatot közöljük, a hazai szerzőktől a rövidebbet. Szerkesztési

problémát jelentett, hogy egyes referátumok szerzői ellátták szövegüket lábjegyzetekkel, mások csak irodalomjegyzéket csatoltak (többnyire Magyarországon hozzáférhetetlen művekkel), a rövidebb változatokhoz pedig nem készült apparátus. Egyöntetűség kedvéért valamennyi referátumnak csak a szövegét közöljük.

A nem magyar szerzők szövegeit Heckenast Gusztáv, Jászay Gabriella, Jászay Magda és Szávost Tamásné fordította.

Heckenast Gusztáv

SPANYOLORSZÁG, LOMBARDIA ÉS A HABSBURG BIRODALOM A 16–17. SZÁZADBAN

A kapcsolat Spanyolország és domíniumai között igen bonyolult volt, nem merült ki pusztán a spanyol hegemonia tényében, mivel a birodalom tartományai nem tekinthetők egyszerűen a Habsburgok tulajdonának. A Habsburg birodalmat alkotó domíniumok tanulmányozásakor egyaránt figyelembe kell venni a birodalom általános és a tartományok sajátos helyzetét. A monarchia nagy befolyással volt domíniumaira, sőt a spanyol központi hatalom szükségletei révén az egyes tartományokat közvetve is érinthette más tartományok helyzete. De voltak kölcsönhatások és kölcsönös kapcsolatok is Spanyolország és birodalmának alkotóelemei között. Ebből a szempontból Spanyol Lombardia 16. és 17. századi története számos érdekes aspektust kínál. Ezek közül az alábbi kettőről kívánok itt beszélni:

a/ A spanyol központ és a lombard periféria viszonya a Habsburg Birodalmon belül, érdekközösségük a békés együttélésben, és az igen jelentős társadalmi és intézményi folytonosság a Milánói Hercegség és Spanyol Lombardia között;

b/ A konzervatív és a progresszív tényezők sajátosságos együttélése Spanyol Lombardiában.

Az a/ pontot illetően Lombardia esete távolról sem volt egyedülálló, hiszen a helyi nagybirtokok és intézmények tiszteletben tartása, valamint a monarchia hajlandósága a helyi uralkodó osztályokkal való megegyezésre állandó tényezők voltak a pre-Habsburg Spanyolországban és a Habsburg Birodalomban. Az a patrimoniális állameszme, amelyet a katolikus uralkodók örökül hagytak a Habsburgoknak, valamint azok a nagyon különleges körülmények, amelyek között V. Károly birodalma létrejött, hozzásegítenek ennek a helyzetnek a megértéséhez. V. Károly egy nagyon heterogén birodalom fölött uralkodott; ennek részeit egyetlen közös kapocs tartotta össze, az uralkodó személye, aki személyes kapcsolatban volt minden egyes domíniummal. A szuverenitásnak ezt a koncepcióját V. Károly utódai is megtartották, bár II. Fülöp-től kezdve a Habsburg dinasztia Kasztfíliában vert egyre mélyebb gyökereket. Mindez azonban nem gátolta a Habsburgokat az abszolutizmus és a központosítás megvalósításában, legalább is bizonyos fokig.

A hatalmi egyensúlyt a központosító törekvések és a helyi önkormányzatok között minden domíniumban rendszerint a monarchia és a helyi elit közötti kompromisszum hozta létre. Voltak azonban időszakok, amikor a Habsburgok eltértek ettől a politikától és megpróbálkoztak az erős központosítással és kemény elnyomással. Ebben a vonatkozásban talán Németalföld esete volt a legnyilvánvalóbb — ámbár Németalföld helyzete sok szempontból határeset volt. Tény azonban, hogy a Habsburgok hosszan tartó igyekezete az ottani lázadás elnyomására majdnem teljesen csődöt mondott. Ugyancsak sikertelen volt Olivares kísérlete Portugália és Katalónia hagyományos autonómiájának korlátozására, amivel azt akarta elérni, hogy nagyobb mértékben támogassák birodalmi politikáját. Ennek egyetlen eredménye a katalán lázadás és Portugália elszakadása volt. Ami Nápolyt illeti, Masaniello felkelését kétségkívül előmozdította az a rendkívül súlyos adóteher, amelyet a Habsburgok a harmincéves háború alatt kiróttak, de a felkelés fő oka a nápolyi

társadalmat aláaknázó egyenlőtlenség és feszültség volt, nem pedig a spanyolok elleni, mélyen gyökerező gyűlölet. Mindenesetre a megszokott kompromisszumos politikától való eltérés kedvezőtlen fejleményei valószínűleg megóvták a Habsburgokat attól, hogy más alkalommal túl sűrűn folyamodjanak az erős központosítás eszközeihez.

A birodalom minden egyes alkotórészének megvolt a maga szerepe; Lombardiáé főleg stratégiai szerep volt. Ámbár V. Károly kezdetben elvárta, hogy Lombardia komoly anyagi támogatást nyújtson birodalmának, de ez távolról sem lett így. A spanyolok ugyan súlyos pénzügyi terhet róttak ki rá, de a Lombardiában beszedett jövedelmeket teljes egészükben helyben költötték el, sőt a Habsburgoknak gyakran kellett jelentős pénzügyi támogatást (*soccorsi*) átutalniok Spanyolországból, Szicíliából és Nápolyból Lombardiába a nagy hadikiadások fedezésére. Lombardia birtokában Spanyolország ellenőrzése alatt tarthatta a Pó völgyét, amely kulcsfontosságú volt az itáliai-félsziget és különösen Génua és Nápoly védelme szempontjából. Ráadásul Lombardia volt a Habsburg stratégia gócpontja Európában. V. Károly korában Lombardia volt az egyetlen kapocs európai birodalmának északi és déli részei között, és jelentősége egyre nőtt a németalföldi lázadás és a harmincéves háború alatt, amikor a katonaság, a hadianyag és a pénz gyűjtőhelye és a kontinensen átvezető közlekedési utak kiindulópontja lett a Habsburgok számára. Ilyen körülmények között természetes volt, hogy a Habsburgok nagyszámú katonaságot állomásoztattak Lombardiában, egyrészt egy, a tartomány védelmét szolgáló állandó hadsereget (kb. 5000 katonát), másrészt azokat a csapatokat, amelyeket a továbbiakban az európai hadszínterekre irányítottak (a 17. század első felében 5000 és 30 000 fő között váltakozó számban).

Ezeknek a csapatoknak a zsoldja, az egyéb katonai kiadásokkal együtt, gyakran rendkívül súlyos terhet jelentett a milánói kincstár költségvetésének. 1648-ban például 20 277 katona évi zsoldja 1 893 921 *scudi*-t tett ki, a katonai kiadások teljes összege 2 149 346 *scudi* volt, a bruttó adóbevétel 1 136 632 *scudi*, a nettó bevétel — vagyis ami megmaradt a milánói kincstárnak katonai célokra, miután kifizette a hivatalnokok illetményét és tartozásának kamatait — 348 834 *scudi*, a bruttó deficit 1 800 512 *scudi*, a külső szubvenciók — azaz a birodalom más részeiből kapott segélypénzek (*soccorsi*), valamint az adóbérlőktől a majdani adóbevételekre kapott előlegek — 1 406 544 *scudi*. (A bruttó és nettó bevételekre, a bruttó deficitre és a szubvenciókra vonatkozó számadatokat óvatosan kell kezelni, mert lehet, hogy a forrás hibás adatokat tartalmaz. Vö. Domenico SELLA: *Crisis and Continuity. The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century*. Cambridge, Mass. --London 1979. p.65. Ennek ellenére kétségtől sokatmondóak, mert legalább némi képet adnak a Spanyol Lombardiát sújtó pénzügyi problémák nagyságáról.) 1647-ben 18 982 katona évi zsoldja 1 772 000 *scudi* volt. 1587-ben csak az 5 404 főnyi állandó hadseregé 239 396 *scudi*.

Mivel a spanyolok nagy stratégiai fontosságot tulajdonítottak Lombardiának, elsőrendű érdekük volt, hogy ott rend és nyugalom legyen, hogy ne kerüljön sor felfordulásra, bojkottra vagy szabotázsra. Ez csak a lombard elittel kötött *de facto* megegyezés révén volt elérhető, a széles körű szabadságok és önkormányzatok fennmaradásának hallgatólagos (de időnként kifejezett) engedélyezésével, cserébe az állampolgári hűségért, együttműködésért, vagy legalább semlegességért. Ami az elíteltet illeti, a Habsburgokkal szembeszállni és esetleg megkísérelni az elszakadást a birodalomtól nem volt sem ésszerű — tekintettel Spanyolország katonai erejére

és a nemzetközi helyzetre —, sem kifizetődő. Elkerülhetetlenek voltak a feszültségek és a viták a spanyolok és az elit között, de ezek soha nem veszélyeztették a közös érdekeken alapuló összhangot.

A Habsburg uralom néhány jelentős változást hozott Lombardia életében, új intézmények születtek (mint például a kormányzó - aki a király helytartója volt Milánóban, vagy az Itáliai Tanács), új adókat vetettek ki, új széles körű adminisztratív ellenőrzés (*visitas generales*) jött létre, új katonai terhek nehezedtek a tartományra. Ennek ellenére a társadalom struktúrája, az adminisztráció és az igazságszolgáltatás gépezete lényegében megmaradt olyannak, amilyen a hercegi uralom idején volt. Lombardia kormányzásában a fő patrícus hivatalok megőrizték vezető szerepüket, s a helyhatósági és községi hivatalok is lényegében változatlanok maradtak. A spanyol uralom nem hozott gyökeres változást a hatalmi egyensúlyban, amely már a hercegség idején az elit és a főhatalom kompromisszumán alapult. A főhatalom megváltozott, mert a Habsburg uralkodók sokkal hatalmasabbak voltak, mint a hercegek, de egyúttal távol is voltak Milánótól és nem kizárólag Lombardia kormányzásával foglalkoztak.

A 16. század folyamán a lombard városi felső osztályok fokozatosan oligarchiákká váltak, gyakran megszabták, hogy milyen társadalmi helyzet az előfeltétele annak, hogy valaki municipális hivatalt viselhessen. Főleg Milánóban fejlődött ki erős patríciátus, amely kétségtelenül exkluzív volt, de azért soha nem teljesen zártkörű. A családok, amelyek ezt az oligarchiát alkották, különböző eredetűek voltak: egyesek a régi feudális, vagy municipális nemességből származtak, mások hivatalnoki pályájuknak, szellemi foglalkozásuknak, kereskedelmi vagy pénzügyi tevékenységüknek köszönhették társadalmi felemelkedésüket. Ez a milánói patríciátus — más municipális oligarchiákkal együtt — erős regionális elitet alkotott Lombardiában. Ennél alacsonyabb szinten egy olyan társadalmi csoportot találunk, amely nagy általánosságban „felső középosztály”-nak nevezhető, és főleg kereskedőkből, pénzemberekből, vagyonos földbirtokosokból, értelmiségi testületek tagjaiból állt. Gazdagon és bizonyos társadalmi presztízs birtokában kiemelkedtek az alsó osztályokból és az egyszerű középosztályból, és egyesek közülük azt remélték, hogy ők vagy leszármazottaik egyszer majd az exkluzív elit tagjai lehetnek. Annak ellenére, hogy néha rivalizáltak és összeütközésbe kerültek az elittel, osztoztak annak bizonyos gazdasági érdekeiben és egyetértettek vele abban, hogy a társadalmi rendet az alsóbb osztályokkal szemben fenn kell tartani.

Az elit politikai hatalma a Habsburgokkal szemben azon a társadalmi, gazdasági és adminisztratív hegemonián alapult, amelyet már a hercegség idejében gyakorolt, és amelyet képes volt szinte változatlanul megőrizni a spanyol uralom alatt. Tekintettel arra, hogy monopolizálták a legmagasabb posztokat és hatalmuk azokon szinte korlátlan volt, az előkelők fenn tudták tartani a különböző társadalmi kapcsolatoknak azt a hálóját, amely társadalmi túlsúlyuk alapja volt. Ezek a posztok betöltőiknek törvényes és törvénytelen (és néha nem könnyen meghatározható) anyagi hasznot is biztosítottak a hatalom és presztízs mellett. Kiemelt fizetésük és törvényes mellékjövedelmük mellett a vezető hivatalnokok gyakran húztak hasznot zsarolásból, hűtlen kezelésből, közpénzek elsikkasztásából, egyénektől, közösségektől, céhektől vagy egyházi rendektől kapott ajándékokból, illetve kimagasló pozíciójuknak köszönhetően számukra előnyös kétes üzleteket kötöttek (például rendkívül kedvező áron vásároltak ingatlanokat, vagy csempészekről elkobzott és manipulált árverésekre került árukat). Az elit ilyen és sok más bevételi forrását a

spanyol uralom meglehetősen érintetlenül hagyta. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a lombard felső osztályok általában meg tudták védeni vagyonukat az adóktól, sőt gyakran hasznat is húztak a birodalmi kincstár nyomasztó szorultságából: egyesek közülük részt vettek az *asiento*-kban, sokan pedig kincstári adósleveleket vásároltak, vagy adóbeszedésre szerződtek.

Mind a spanyoloknak, mind az elitnek érdekében állt az államhatalom biztosítása az alsó néposztályokkal szemben, mert a társadalom ellenőrzése volt az egyik fő kapocs közöttük. Meg kell azonban mondani, hogy a korai újkorban a lombard társadalom egyike volt a legbékésebbeknek Európában. Ez — legalábbis részben — a patrícus uralom viszonylag mérsékelt jellegével magyarázható, főleg ha más régiókkal, például Dél-Itáliával hasonlítjuk össze; nem tartható tehát néhány kutatónak az az elmélete, hogy a 17. században Lombardiában ún. „refeudalizáció” ment volna végbe. Jótékonyági intézmények — gyakran patrícus családok alapításai — és a klientéla hozzájárultak a társadalmi konfliktusok enyhítéséhez. Egészében a Habsburg uralom nem volt olyan hátrányos az elit anyagi érdekeire és nem volt olyan elviselhetetlen a nép számára, mint ahogy ezt sokáig állították. Tény, hogy bár a lombard alsó osztályok adóterhei súlyosak voltak, soha nem érték el azt a szintet, amely a birodalom más övezeteiben volt érvényben. Ami a beszállásolást illeti, ami kétségkívül terhes és kellemetlen volt sok lombard paraszt számára, a spanyolok fokozatosan áttértek egy kevésbé méltánytalan rendszerre.

A b/ pontot illetően Lombardia jogilag erősen tagolt volt, és a spanyol uralom nem valósított meg következetes abszolutista és „modern” fejlődést a társadalmi, gazdasági és kormányzati struktúrában. Egészében azt mondhatjuk, hogy a spanyoloknak Lombardiában nem volt — a szó igazi értelmében — gazdaságpolitikájuk. A Habsburg hatalomnak szembesülnie kellett a lombard társadalmon belüli bonyolult hatalmi rétegződéssel és nem hagyhatott figyelmen kívül már létező hatalmakat, mint az elit és az Egyház. A *visitas generales* világos példája annak, hogy milyen fontos volt a Habsburgoknak a hatalmi egyensúly megőrzése Lombardiában. Az általános adminisztratív ellenőrzés elrendelésével az uralkodók a központosítás két szükségletét akarták kielégíteni: egyfelől információkat szerezni, amelyek majd a birodalmi politikában felhasználhatók lesznek, másfelől kiküszöbölni a visszaéléseket és hibákat a lombard bíraskodási és közigazgatási rendszerből. Valójában azonban a Habsburgok rendszerint nem büntették túl keményen a visszaélésekben ludas notabilitást, nehogy megbolygassák az elittel való békés együttélést. Véleményem szerint a lombard hivatalnokok sem tekinthetők modern bürokratáknak, akiknek új elképzelésük lett volna tisztükről. Az igazi változás csak a 18. század második felében következett be, osztrák uralom alatt, főleg az új, felvilágosult eszmék következményeképpen, egy új gazdasági, társadalmi és politikai szemlélet kontextusában. Akkor új állam született, amely sokkal szigorúbban ellenőrizte a társadalmat, sokkal hatékonyabban adminisztrálta gazdasági életét és anyagi erőforrásait, és új értékek mellett szállt síkra. Ez a 18. századi állam fokozatosan új tisztviselőket hozott létre, akiket kiválasztottak, megfizettek, és akik új kritériumok szerint végezték feladataikat.

Bár a spanyol uralom mindezt nem tudta közvetlenül elérni, mégis döntő szerepe volt abban, hogy utat engedett (ha nem is egészen tudatosan) olyan új tendenciáknak, amelyek csak később fejlődhetek volna ki (mint adóreformok és új lehetőségek a lombard vidék számára). Politikai és katonai hatalma, valamint gazdasági elmaradottsága következtében Spanyolország új piaci lehetőségeket tudott kínálni

a lombard iparnak és kereskedelemnek. Mindent egybevetve, a spanyol uralom nem állította meg a lombard gazdaság fejlődését a 16. század második felében, sem változását a 17. században: ami azt bizonyítja, hogy ha egy uralom mérlegét akarjuk megvonni, számításba kell vennünk mind az uralkodók, mind alattvalóik tetteit. Lombardia társadalmi és gazdasági szerkezete, amely erősebb és kiegyensúlyozottabb volt, mint Dél-Itáliáé, jobb állapotban és jobb kilátásokkal került ki a spanyol uralom alól. Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy Spanyol Lombardia nem ment át egy társadalmi és gazdasági dezintegrációs perióduson, sőt éppen ellenkezőleg, elindult egy fejlettebb gazdasági, társadalmi és politikai szervezet felé vezető hosszú és nehéz úton.

GAZDASÁG ÉS GAZDASÁGPOLITIKA HABSBURG-SZICÍLIÁBAN A 17. SZÁZADBAN

„Háborúk nem viselhetők hadseregek nélkül; hadseregek nem tarthatók fenn zsold nélkül; zsold nem fizethető adók nélkül.” Ebben a tömör mondatban foglalta össze 1647. június 27-én, a spanyol monarchia történelmének egyik legnehezebb korszakában, Peñaranda gróf Caracena márkinak a nyilvánvaló dilemmát, amelyet a háború költségei vetettek fel: kiterjeszteni a háborút és kockáztatni, hogy a birodalom szétesik, vagy abbahagyni a háborút és becsülettel békét kötni. Peñaranda Münsterből írt, ahol részt vett a harmincéves háború befejezését előkészítő tárgyalásokon, és védte előterjesztését a béke mellett: „Uram — tanácsolta —, mindkét király vazallusai annyira kimerültek, hogy további kiszípolozásuk vagy az egyik, vagy a másik király végromlásához fog vezetni ... minden évben bizonytalanná válik néhány tartomány; Spanyolországban elveszettnek tekintünk kettőt ... Szicília azon a ponton volt, hogy elvész ...”

Ezekben a hónapokban Palermóban valóban kitört egy lázadás, amely sebesen átterjedt számos más városra és falura. A hagyományos jelszó: *fora gabelle e malo governo* (le az adókkal és a rossz kormányval), amelyet a zendülő tömeg hangoztatott, mutatta az adó kérdésének — európai téma, valóban — súlyát a szicíliai társadalom életében és tudatában. Az adó problémájának a középpontba kerülését — bizonyos, hogy Olivares alatt a háború szükségletei és az *Unión de armas* politikája ezt a végletekig feszítették — az olasz történészek hagyományosan főleg azért tanulmányozták, hogy ítéletet mondjanak a spanyol uralom fölött. Így a Habsburgok pénzügyi politikáját mindennekfölött az Itália idegen uralom alatti lehanyaglásáról folytatott vita keretében kutatták, mint a *questione meridionale*, az olasz dél máig tartó elmaradottságának távoli okát.

Jómagam más szemszögből próbálom megközelíteni az adópolitikai — és szélesebb értelemben a gazdaságpolitikai — döntéseket, egy olyan, messzebb ható folyamat részeként, amely megváltoztatta Szicília szerepét Európa gazdasági életében és ezzel magának a szigetnek a társadalmi-gazdasági szerkezetét is. Ezenkívül megkísérlem kimutatni, hogy e folyamat mélyén az állam és a társadalom viszonyában beállott változások húzódtak meg, amelyeket az idézett elő, hogy az állam erőteljesebben hatolt be a gazdasági élet szövedékébe. A megnövekedett fiskalizmus bizonyos értelemben csak része volt az „államgazdaság” növekvő befolyásának, amelynek eredménye egy hatalmas pénzfolyam lett, amit közvetlenül az állami hitelek és követelések hívtak elő, s amit közvetve az állami bürokrácia ellenőrzött és irányított. Ez a folyamat a 16. század végén indult meg és a 17. század első felében teljesedett ki: abban az időszakban, amikor Szicília egyre inkább elvesztette szerepét a világ gazdaságban mint jelentős mediterrán búaexportáló ország. De ebben az időszakban jelentős változások mentek végbe a spanyol monarchia hagyományos politikai rendszerében is, és hozzájárultak a szellemi attitűdök és magatartási szabályok megváltozásához. Ez a tanulmány megmarad mindezen folyamatok metszéspontjában és igyekszik kölcsönhatásaikra rámutatni.

A 16. század Szicília számára a búzakivitel aranykora volt. Bár a gyors népszaporulat, a század eleji 600 000 főről a század végi 1 000 000-ra, fokozatosan csökkentette exportképességét, a szicíliai kikötőkből az európai városgazdaságok ellátására kivitt évi búzamennyiség igen magas maradt: legalább 100-150 000 *salma* (1 szicíliai *salma* kb. 275 liter), ami elég volt arra, hogy két vagy három nagyváros egész évi gabonaszükségletét fedezze. A század első felében a biscayai hajók, a másodikban a raguzai flotta vitték a szicíliai búzát az Adrián és a Tírrén-tengeren Közép- és Észak-Itáliába (még a 80-as években is, mint Braudel kimutatta, 50 %-át a Livornóba importált mennyiségnek), de tovább is, Francia- és Spanyolország földközi-tengeri partjaira, hogy ellássák Valenciát, Aragont és Katalóniát. Pierre Vilar hivatkozik Barcelona város egy 1578. évi jelentésére, amelyben Sziciliát mondják a katalán posztó fő piacának. A tartós infláció a gabonaárakat jobban megdrágította, mint bármi más, s ez lehetőséget adott a szicíliaiaknak, hogy bőségesen vásároljanak textíliát, vasat, fát, üveget és mindenféle kézművesterméket, amire szükségük volt.

A kormány speciális vámot (*tratte*) vetett ki a búzaexportra. Így minden különösebb probléma nélkül pénzhez juthatott (legfeljebb a nemzetközi árszínvonal okozhatott gondot), és főleg nem kellett a parlament nagylelkűségéhez folyamodnia. Ebben ugyanis, ahogyan Scipione di Castro *avvertimenti*-jében Európa számára megvilágította, távolról sem bízhatott, ellenkezőleg, kérnie kellett az alkirálytól a bizottságok szigorú ellenőrzését, hogy el lehessen kerülni az éles ellentéteket, hogy meglegyen a jóindulat a kereskedelem iránt, és elkerülhetetlenül szükség volt engedményekre is.

A búzapiaccal összefüggő minden pénzügyi műveletet egyre inkább a palermói és messinai *tavole*, kommunális letéti bankok bonyolították le. A palermói *Tavola*-t a valenciai és barcelonai *Taula de cambis* mintájára 1552-ben alapították, miután a magánbankoknál *ruptura*, fizetési válság állt be, s ez súlyos veszteségeket okozott a városnak. Ezek a magánbankok génuai, pisai, luccai és más észak-itáliai kereskedők, gyakran jól megalapozott *case*, mint Spinola, Mahona, Lomellino, Giustiniani, egyes tagjainak tulajdonában voltak. Eredetileg főleg gabonával kereskedtek, de a század folyamán tevékenységüket egyre inkább kiterjesztették más területekre és pénzügyi tranzakciókra. Ismétlődő válságok ellenére folytatták bankári tevékenységüket egészen a század végéig, amikor egyik a másik után csődbe ment és bezárt: az utolsó magánbank, a milánói Lampugnani testvéreké, kitartott a 17. század elejéig, aztán ugyancsak visszavonult az üzlettől.

A szicíliai történetírás a magánbankok eltűnésének okairól szólva mindig a monetáris zavarokat (hamisított és körülnyírt pénzermék forgalma, klíring- és pénzváltási veszteségek, a váltópénz inflációja okozta zavarok, hitelválság) hangsúlyozta és kevesebb figyelmet szentelt az állam közvetlen beavatkozásának. Pedig nyilvánvaló, hogy a spanyol kormányzat előnyben részesítette a pénzáttulalásoknál a jobban ellenőrizhető *tavola*-kat. 1582-ben Valenciában valóságos bankmonopóliumot létesített, természetesen a *taula* javára, és megszüntette a magánbankokat. Ugyanebben az évben — és ez feltehetően nem véletlen — Marcantonio Colonna alkirály az állami szerződés alapján dolgozó vállalkozókat arra kötelezte, hogy minden tranzakcióból befolyó pénzt a palermói *tavola*-ban helyezzenek el. A következő években több ilyen intézmény alapítását figyelhetjük meg: Katalóniában 1583-ban, illetve 1585-ben alapították a leridai és a vichasi *taula*-t, Sziciliában pedig 1587-ben a messinai *tavola*-t. A magánbankok eltűnése bizonyos értelemben már

megmutatja, milyen változás ment végbe a két *Itália*, a félsziget középső és északi, illetve déli régiója közötti ősi, egymást kiegészítő kapcsolatokban.

De a messinai *tavola* alapítása azt is jelenti, hogy a kormány felismerte az északkelet-szicíliai gazdaság fontosságát és autonómiáját. Szicília északkeleti része hegvidék, egészen más, mint a napos, gabonatermesztő nyugat, néptelen síkságai-val, erdőfűtett nagy falvaival, hatalmas latifundiumaival. Itt, keleten a jobb éghajlat, a kisebb népsűrűség és a nagyobb számú kisbirtok lehetővé tette, hogy különböző más dolgokat is termeljenek: olajat, bort, gyümölcsöt és mindenekfelett selymet. A selyemtermelés előmozdítói ismét észak-itáliai szakemberek voltak, a selyemkonzulátust 1520-ban alapították, velencei és luccai selyemgyártó közösségek kívánságára. A mélyen gyökerező messinai kereskedelemi szellem kedvezett ennek a folyamatnak, úgyhogy a század folyamán a nyersselyem-termelés tekintélyes mennyiséget ért el: 300 000 szicíliai fontot az 50-es években és fél milliónál is többet a század utolsó évtizedeiben. Ennek a Dél-Itáliában szinte egyedülálló mezőgazdasági-ipari körzetnek a gazdasági erejét a spanyol kormány egy sor szimbolikus és gazdasági jelentőségű intézkedéssel ismerte el. Ilyen volt a kizárólagos kelet-szicíliai selyemkivitel a messinai kikötőből, és hogy az alkirály felváltva rezideált Palermóban és Messinában. A selyemtermelő és gabonafogyasztó Kelet-Szicília így szembekerült a búzaexportáló Nyugat-Szicíliával. Elkerülhetetlen volt az érdekek összeütközése.

Az angol és holland hajók feltűnését a Földközi-tengeren az ínséges 90-es években már a kortárs megfigyelő (megelőzve a történészeket) korszakalkotó eseménynek tekintette. Egy névtelen szerző *News about which countries came from the grain that in the last years have supplied Italy* (Hírek arról, hogy milyen országokból jött a gabona az elmúlt években Itáliába) című és hamarosan a *Tesoro politico*-ban megjelent írása szerint nemcsak hogy Dancka az „igazi bánya”, ahonnan az északi gabona kikerül, miután a Visztula jóvoltából Poroszország és Lengyelország minden részéből ott összegyűlt, de már Anglia, hajdan nagy gabonatermelő (az angolok, mint köztudott, „kevés kenyeret esznek”) sem exportál már sok gabonát, főleg azért, mert „a királynő a legeltetést részesíti előnyben”.

Szicíliában, ebben a 16. századi mediterrán búzabányában kitűnően lehetett ezt a forradalmat megfigyelni. A 16. század folyamán a sziget középső és nyugati részén a gabona fokozatosan új földeket hódított meg, felkúszott a dombokra, kiirtotta az erdőket, elűzte a birkákat. De a termőterület növekedésével együtt járt a termelékenység csökkenése és a népesség szaporodása, ami azután helyet adott a jól ismert *circulus vitiosus*-nak. Így a 80-as évektől kezdve megfigyelhető volt a kivitel lehatárolása, amelyből a 90-es években összeomlás lett: a Valenciába exportált gabona mennyisége például a 70-es évekbeli 10 000 *salme*-ről 6 000-re, illetve 3 500-ra esett a következő két évtizedben.

A 90-es évek ínsége nem akasztotta meg a szicíliai gabonakivitelt, de az új nemzetközi helyzet nagyon megnehezítette az alkirály dolgát. A szicíliai búzának meg kellett küzdenie más mediterrán termelvények árának konkurenciájával, úgyhogy az adókivetés mozgásterét beszűkült. Ennek következtében Szicília gabonakivitele nemcsak csökkent, hanem kevésbé folyamatos és bizonytalan lett. Másszóval a nagy gabonaexportőr Szicíliát, amely adóterhét nagymértékben át tudta hárítani vevői vállára, egy olyan Szicília váltotta fel, amelyben a gabonakivitel csak szigorú megkötöttségekkel volt lehetséges. Olyan Szicília tehát, amelyben egyszerre sürgőssé vált a kérdés, hogy mi módon lehet megbirkózni a fokozódó állami igényekkel.

Ezenfelül a hosszantartó gabonatermelési verseny nagymértékben megváltoztatta a termelési struktúrát és a vele összefüggő társadalmi viszonyokat. Amint arra Maurice Aymard rámutatott, a *borghese*-k, a falusi középosztály, amely tetemes kiterjedésű földet tudott bérelni és saját maga, saját állataival és szerszámaival megművelni, át kellett adja helyét a kisparcellákat bérlő szegényparasztságnak, amely teljesen a birtokos osztálynak volt kiszolgáltatva, mert attól kapott előlegbe pénzt, vetőmagot és állatokat; ezek nincstelenek voltak, nem tudtak felhalmozni, csak éppen megéltek és szaporodtak, vagy megszöktek.

Szicília tehát a 16. századi árinflációra, népességszaporulatra és a nemzetközi piac fokozódó követelményeire a gabona vetésterületének lehető legnagyobb mérvű kiterjesztésével és a termelési mód megváltoztatásával reagált. De ebben a megállapításban több rejlik, mint a malthusi-marginalista, vagy ha úgy tetszik, a wallersteini sémák egyszerű szemléltetése. A 16. és a 17. század között Szicília egy általánosabb társadalom változást ért meg, amelynek a termelési rendszer és a társadalmi viszonyok átalakulása csak része volt.

Ez a változás alapvetően a fent említett, a mélyben ható erők eredménye volt, de azt a sajátos formát, amelyben alakot öltött, gazdasági és társadalmi alternatívák alakították ki. Ezért meg kell vizsgálnunk a politikai rendszert és azt a mélyreható átalakulást, amelyet II. Fülöp halála után a *valimiento* rendszer bevezetése okozott. Ebben a rövid vázlatban nem lehet minden aspektusát elemezni ennek a bonyolult átmenetnek az egyik egyeduralmi rendszerből egy másikba, amelyben a vezető arisztokrácia egy tagja, a *privado*, tartotta szilárdan kezében a *patronage* és a mindennapi döntések kulcsát. Elég itt három fő következményére rámutatni: 1/ Az óriásira növekedett állami erőforrásokat most egy kiterjedt arisztokrata családi hálózat (a Sandovalok) ellenőrizte a maga hasznára; 2/ Az arisztokrácia életében, beleértve vagyonának sorsát, az udvarral való kapcsolat lett a döntő; 3/ A társadalom felső rétegeiből az arisztokratikus értékek szétterjedtek az egész társadalomban.

Ezeknek a változásoknak a hatása hamarosan láthatóvá lett a birodalom távoli periferiáján is. Szeretném e változások gazdasági jelentőségét hangsúlyozni: vegyük például a *merum et mixtum imperium* általános kiárusításának esetét. Az ide vonatkozó törvény pontos tulajdonosi hierarchiát hirdetett a földpiacon és arra kötelezte az ügyintézőket, hogy a nagyobb hasznot hozó, magasabb rangot részesítsék előnyben. Ugyanakkor a *licentia populandi* széles körű árusítása és egy intenzív faluépítési tevékenység elindítása egy teljesen feudális tulajdonforma modelljét terjesztette el, amelyben minden legális és informális hatalmi eszköz a földesúr kezében volt.

A 17. századdal foglalkozó olasz történetírásban sokáig vita tárgya volt az ún. *rifeudalizzazione*, a visszatérés a feudalizmushoz, ami az itáliai gazdasági és társadalmi élet egy egész fázisát jellemezte volna. Ez a fogalom vitatható. Szicíliában például a feudális tulajdon kétségtelen megszilárdulása nem egyszerű visszatérést jelent a múlthoz, hanem az arisztokrata szupremácia egy új formáját, amelyet az állam gazdasági és politikai erőforrásainak valóságos kizsákmányolása jellemezett.

A *Deputazione degli stati*, a rendi bizottság példája segít megvilágítani ezt a kérdést. Ezt az intézményt a 16. század végén alapították abból a célból, hogy ideiglenesen ellenőrizze az eladósodott feudális birtokokat és így biztosítsa a termelés folyamatosságát a hitelezők érdekeinek védelmében. Néhány év elteltével, a 17. század elején mégis ennek ellenkezője lett, hatékony eszköz az adósok védelmében és az új hatalmi struktúra sarkalatos kifejezése. Ráadásul a bizottság által kezelt

birtokok között azok, amelyek a királyság legtekintélyesebb öt nemesi családjának a tulajdonában voltak, különlegesen kedvező feltételeket élveztek.

Azt mondhatjuk, amint ez a példa mutatja, hogy földhöz jutni, hitelt kapni, az adókat fizetésre kényszeríteni vagy exportálni egyre kevésbé függött az igénylők gazdasági erőforrásaitól, és egyre inkább a státusuktól.

Volt egy közmondás a 17. századi Itáliában, hogy a spanyolok Nápolyban esznek, Milánóban falnak, Sziciliában majszolnak. Az egykorúak többnyire azzal magyarázták a mondást, hogy a szigeten viszonylag enyhébb volt a spanyol kincstár nyomása. A történészek azután megvizsgálták, hogy a spanyolok korlátozásában volt-e szerepe a szicíliai parlamentnek. Ebből a szempontból érdekes egy nem nagyon ismert, az olasz libertinus író Gregorio Leti-nek tulajdonított szöveg, a *Dialoghi politici*, politikai párbeszédék. Itt egy egész csokor alternatív magyarázata is olvasható a mondásnak: lehet, hogy a spanyolok azért majszoltak csak, mert a királyságban nem maradt annyi, hogy egyenek; vagy mert majszolgatni annyi, mint mindent megeszegetni, a velőt is a csontból; vagy végül, hogy a sziget olyan sokkal tartozott a királynak, hogy a miniszterek mohóságának már csak ilyen kevés maradt. Mindezenetre — mondja az író —, a mondás immár „kicsit öreg”.

A királyi főhatóság kiterjesztése fontos kérdés. A 16. századi Szicília demográfiai és gazdasági fejlődését nagyrészt a maga előnyére szívtá fel a királyi birtokok városhálózata, amelybe minden nagyobb város beletartozott. Ezenfelül a királynak sok mindenre kiterjedő jogai, kiváltságai, hivatalai, jövedelmei és adományozási jogai voltak, amelyek közt említésre érdemes, hogy mint pápai legátus (ez normann örökség) ő nevezte ki az apátokat és püspököket. Így a szicíliai *donativi*, a parlamenttől a királynak járó adó felemelése széles körű koronára háramlási folyamattal párhuzamosan ment végbe. Vessünk egy pillantást az abszolút számokra.

A rendes *donativo*, amelyet a parlament rendszerint három évenként újított meg, a 17. század elején évi 300 000 *scudi* körül volt, ezt a parlament 1612 után 560 000-re emelte. A 30-as években egy további emelés révén ez az összeg meghaladta a 790 000 *scudi*-t, 1642–43-ban elérte a 878 000-es maximumot, aztán a következő években 750 000 körül állandósult. Ugyanebben az időszakban igen jelentős volt a koronajavak eladásából származó összbevétel. A 40-es években, a legsúlyosabb nyomás idején, 1642–43-ban elérte a 768 000 *scudi*-t, 1643–44-ben és 1645–46-ban felül is múlta a *donativo*-bevételt. Hangsúlyoznunk kell, hogy sokszor csak a koronajavak eladásából befolyt pénz volt a valóságos királyi jövedelem, mivel a helyi pénzügyi szervek, amelyeknek fizetni kellett volna a *donativo* rájuk eső részét, örökös késedelemmel és deficittel küszködtek.

A koronajavak eladása — 35 városé és falué — hozta a legtekintélyesebb hasznot: 1620–1660 között ez 950 000 *scudi*-t hozott; legtöbb esetben maguk a közösségek fizették meg a váltásdíjat. A vámjogok eladása még jövedelmezőbb volt: az 1626–1650 között eladott 38 *segrezie* 825 000 *scudi* bevételt eredményezett. Ez viszont a korona vámbevételeinek párhuzamos csökkenéséhez vezetett, ezek a 20-as évek évenkénti mintegy 150 000 *scudi*-járól a 40-es évekbe 100 000-re estek vissza.

Trasselli, Giuffrida és Aymard munkái a Sziciliából Milánóba irányuló pénzáttalásokkal foglalkoztak a harmincéves háború legforróbb szakaszában, és ennek következményeként a szicíliai gazdaság kivéreztetésével. Én itt ugyanennek a folyamatnak egy másik aspektusára kívánok rámutatni: az állami hitelgazdaság létrehozására, amely a szicíliai gazdasági erők legjavát a termeléstől elvonta és a pénzügyi bérletek felé terelte. Lássuk röviden, hogy hogyan.

Ha a korona Szicíliaiban hitelhez akart jutni, szokás szerint bérbe adta majdani jövedelmeit. Ez a rendszer nagyon hasonló volt a nápolyi *arrendamenti* rendszerhez, amit Luigi de Rosa tanulmányozott. A génuai bankárokkal kötött kölcsönszerződések, *assegnati*, fedezetül a koronajavak szolgáltak. A szerződések lejártakor nagyrészüket általában megújították, és a megnövekedett költségeket rendszerint jogok és ingatlanok átruházásával fedezték. A génuaiak általában szívesebben vették a kereskedelmi tevékenységükkel közvetlenül kapcsolatos jövedelmek (*tratte*, vámkedvezmények és a termelésre kivetett adók) átruházását, és az ingatlanokat (hűbértokokokat és városokat) viszonteladták a szicíliaiaknak. Ezt a tevékenységüket folytatták az 1627. évi államcsőd és Olivares azon kísérlete után is, hogy a portugál pénzemberekre támaszkodják. A génuai *hombres de negocios* még a 40-es években is 2 240 000 *scudi*-t kölcsönöztek a koronának, megelőlegezve a korona szicíliai bevételeit. A jól bevált szokás szerint ennek az összegnek egy részét *provisiones*-ra konvertálták, főleg a királyi hajóhad ellátására.

Egy második bevételi forrás helyi kölcsönök felvétele volt; biztosítékul a korona jövőbeli bevételei szolgáltak. Az egyik legjelentősebb hitelező ebben a műfajban Palermo városa volt, amelynek szenátusa a 17. század első évtizedében 2 500 000 *scudi*-t kölcsönzött a koronának. Ennek a pénznek tekintélyes része a *tavola*-tól eredt: a 17. század folyamán a palermói *tavola* mintegy 3 millió *scudi*-t kölcsönzött a szenátusnak. De a város, azonkívül, hogy hozzáférhetett a *tavola* vagyonához, a saját jövőbeni bevételeire is vett fel kölcsönt. Monostorok konventek, jótékonyági intézmények, apácázárdák vagy egyszerű papok is szívesen vásároltak évjáradékokat, hogy tekintélyes jövedelmüket gyümölcsöztessék; ez nem csak érthető megoldás volt, hanem a legvonzóbb is mindazok számára, akinek volt befektetni való pénzüik. A hitel, ami alapjában államadósságot jelentett, lett a szicíliai társadalom fő mozgatóereje.

A bőséges kínálat és az előnyös kamatok így a szicíliai gazdaságot egy pénzügyi spirál felé hajtották, elterelve a tőkét a termelő tevékenységtől. A városfejlődés, különösen Palermóban, ugyancsak vonzotta a pénzáramlást, de a gazdaság sorsát meghatározó döntő terület a politika volt.

A modell a periféria számára a birodalom központjában végbement mélyreható változás szolgáltatta: gondoljunk Pedro Fernández de Navarrete szenvedélyes vádbeszédére: „Azok, akik becsületesen jutnak tulajdonhoz, amelyen majorátus alapítható, azt már nem a birtokukon alapítják meg, ahogy ez szokás volt, már nem vásárolnak szőlőket és bekerített földeket, hogy azok a fiaik, akik nem lesznek tudósok vagy katonák, megművelhessék azokat, felemelve és gazdagítva a városokat; most a jogokkal együtt a lehetőséget is megszerezve mindenki, aki üzletét és vagyonát gyarapítani akarja, az Udvarra építi házait és majorátusait.”

Ennek a változásnak a következményei a társadalom szerkezetének átalakulásában is megmutatkoztak. Új uralkodó osztály született, amely udvaronc arisztokratákból állt és nem a nyers régi nemességből, udvari szállítókából és nem tisztekező kereskedőkből, pompakedvelő hatalmasokból és nem a király szerény szolgálóiból. És valamennyien, egymáshoz hasonlóan, arra törekedtek, hogy betöltsék az egyetlen uralkodó osztály társadalmi funkcióját, ellenőrzésük alá vonják az államgazdaságot.

Ebből a képből részben kimaradt a nyersselyem-exportáló ágazat, amely szorosan kapcsolódott a nemzetközi piachoz és Messina városához, ahol az erős patrícíatus hű maradt ősi kereskedelmi tradícióihoz. A 17. század 20-as éveiben a messinai

nyerselyem-export alig 400 000 szicíliai fontról 600 000 fölé emelkedett, a nemzetközi feszültségeket sem szenvedte meg túlságosan, s a következő évtizedekben is 500 000 font fölött maradt. A század közepe táján a szicíliai selyemexport értéke meghaladta a gabonaexportét. Ahogyan Maurice Aymard írta, ha a 16. század Szicíliában a gabona százada volt, akkor a 17. század a selyem százada lett.

Amint láttuk, a 17. századi Szicíliában a nagyon megerősödött fiskális nyomás volt az a hajtóerő, amelynek segítségével az állam mélyen behatolhatott a gazdasági életbe. A gazdaság és a politika kapcsolata egyre szorosabb lett, sokkal szorosabb, mint a múltban volt. A gazdasági döntések körüli kemény politikai harc volt az érem egyik, a politikai döntés megnövekedett gazdasági értéke az érem másik oldala. Fussunk át gyorsan néhányon a legjelentősebbek közül.

Osuna hercegének mint alkirálynak a megérkezése Szicíliába és az általa Palermóban 1612-ben összehívott parlament fontos változást jelöl mind a gazdasági életben, mind a politikában. Ebben a parlamentben Osuna megkapta a szicíliai királyság beleegyezését ahhoz a tervéhez, hogy kétszeresére emelje a koronának járó adót. Ezt a példa nélkül álló adóemelést a parlament azért hagyta jóvá, mert Osuna közös politikai frontba tömörítette a vezető gabonaexportőr ágazatot, vagyis a birtokos arisztokráciát, a gabonakereskedőket, a génuai kolóniát és a palermói uralkodó osztályt. Ennek az érdekszövetségnek az alkirály garantálta a roskadozó *tavola*-k felélesztését, a pénzfolyam rendezését, koncessziót a *Deputazione del Regno*-nak, a főleg Palermóban élő arisztokraták által ellenőrzött politikai bizottság jogát az új *donativo* elosztására és beszedésére. Ezenfelül az alkirály az adóteher nagyrészt át helyezte a gabonaszektorról a selyemszекtorra, megfosztva Messinát adómentességétől. Ebből hosszú, a *Consejo de Italia* előtt megvívott jogi harc lett, de ebből fakadt a törekvés is az erősödő helyi konfliktusoknak a politikai küzdelemmel való összekapcsolására, a *valimiento* és a királyi patronátus fölötti ellenőrzés megszerzéséért.

Nehéz tehát megérteni a Habsburgok gazdaságpolitikáját Szicíliában — és talán nem is csak ott —, ha nem vesszük figyelembe a gazdasági kényszer, a sürgető események és a konkrét politikai összefüggések által kialakított helyzeteket. A törésvonal nem a döntéshozó központot állította szembe a vonakodó perifériával, hanem gyakran egyes embereket, érdekeket és eszméket transzverzális vonalak mentén, amelyek hol egyesítették, hol szembeállították egymással — Szicíliában éppúgy, mint Madridban — egyazon csoport vagy irányzat híveit.

Nem nehéz más példákat is bemutatni erre a dinamikára. Harminc évvel később, egy nagyon hasonló kísérletben, Kasztília admirálisa, aki akkor az Olivares-szel szemben álló királyhű nemesi ellenzék feje volt, s akit Elliott a *privado* húsában levő tüskének nevezett, alkirályként Szicíliába ment és megpróbálta rávenni a szicíliai főurakat, hogy csatlakozzanak az ő politikai vonalához, mert az alkalmasabb a király szolgálatára. Ezért az 1642. évi parlamentben megváltoztatott minden döntést, amit az előző parlament — amelyet 1639-ben Francesco de Mello alkirály, Olivares barátja és bizalmas híve hívott össze — hozott: az adóprést a pénzügyi tranzakcióról (minden adásvételi szerződés után 2 %) átirányította a szakosodott mezőgazdasági ágakra (új adók a szőlőkre, olajfákra és a selyemhernyótenyésztéshez szükséges eperfákra). Ezenkívül még támogatta is az eladósodott főnemességet, eleget téve annak a szélsőséges követelésüknek, hogy visszamenőleg szállítsák le 5 %-ra az általuk fölvelt kölcsönök kamatát.

Egy utolsó példa lehet a végeláthatatlan huzakodás akörül, hogy Messina — Livorno példáját követve — szabadkikötő-koncessziót kérelmezett. A kérelmet 1633-ban elutasították, 1648-ban az engedélyt megadták, de nem lépett hatályba, 1663-ban ismét megadták, de egy inkvizíciós jogigény bejelentése az ügyet megakasztotta. Aztán az Itáliai Tanács újra megadta az engedélyt, de a király halálát követő politikai változások az ügyet végleg befagyasztották. Ezt a huzavonát nehéz lenne megérteni, ha nem vennénk figyelembe, hogy Palermo élesen ellenezte a dolgot, míg olyan előkelősége, mint Don Juan de Austria és Medina de las Torres herceg nagy figyelmet szenteltek a messinai kérelemnek; ugyanakkor a másik oldalon Marianna királyné és *privado*-i, Nithard és Valenzuela Palermo szempontjait tették magukévá. Mindez — egy eleddig kevésbé ismert 197 szerepet fog játszani majd az 1674-78-as messinai lázadásban.

A fentiekben megkísértem a Szicília társadalmában végbement változást a világgazdaság és a spanyol birodalom gazdasági életének összefüggéseiben vizsgálni. Megkísértem megmutatni, milyen szerepet játszott az állam egyre fokozódó jelenléte Szicília gazdasági struktúrájának romlásában. Másfelől kiemeltem a politikai rendszer változását s annak következményeit, főleg a centrum és periféria viszonylatában, mivel véleményem szerint ezek azon a ponton hatottak egymásra, ahol a gazdaságpolitikai döntések valódi jelentőséget nyernek.

A GAZDASÁGPOLITIKA LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI (MAGYARORSZÁG PÉLDÁJÁN)

Az osztrák Habsburgok 17-18. századi gazdaságpolitikája mintegy száz éve tárgya a történeti kutatásnak. Az alapot már az első generáció lerakta August Fournier, Adolf Beer és Karl Přibram munkáiban, s azóta a kutatók minden következő nemzedéke gazdagította ismereteinket.

A Habsburgok gazdaságpolitikáját két irányból lehet megközelíteni: az összbirodalom szempontjából, illetve az egyes országokból kiindulva. Mindkét megközelítés jogosult: a Habsburg gazdaságpolitika legkiválóbb képviselői a monarchiát gazdasági egységnek fogták fel, a későbbi történeti fejlődés azonban független államokat hozott létre. Így jogos az a kérdés is, hogy mennyiben segítette elő ez a gazdaságpolitika a birodalom egyes országainak fejlődését, illetve mennyiben akadályozta azt.

Joggal tehető fel az a kérdés, hogy mióta beszélhetünk egyáltalán Habsburg gazdaságpolitikáról. Politikai döntéseknek már korábban is voltak gazdasági következményei, de gazdaságpolitikai programot a Habsburg birodalom számára először az osztrák kameralisták, Johann Joachim Becher, Philipp Wilhelm Hörnigk és Wilhelm Schröder fogalmaztak meg a 17. század második felében; rendszeres állami gazdaságpolitikáról Mária Terézia uralkodása óta beszélhetünk. Izgalmas feladat lenne az így értelmezett gazdaságpolitika kezdeteit kimutatni a Mária Terézia uralkodása előtti időben.

A Habsburg birodalom gazdaságpolitikája Szilézia elvesztését követően fél évszázadon át célkitűzésében következetes volt, ha eszközei időről időre módosultak is. Részletkérdésekben néha éles fordulatokra került sor; csak az erdélyi kaszagyártás példáját említtem, amit a *Hofskammer in Münz- und Bergwesen* 1769-ben megtiltott, 1784-ben viszont elrendelt és azután fejlesztett is.

A továbbiakban azonban nem a gazdaságpolitika történetéről és fordulatairól akarok beszélni, hanem lehetőségeiről és korlátairól, mégpedig Magyarország példáján.

A bécsi udvarnak és a monarchia központi hatóságainak Magyarországra vonatkozó gazdaságpolitikai elképzelései a 17. század végétől fogva — időleges ingadozásoktól eltekintve — meglehetősen egyértelműek és állandók voltak. A 18. század második felében már átfogták az ország egész gazdasági életét: a benépesítést, a mezőgazdaságot, a bányászatot és kohászatot, a kereskedelmet és az ipart; a benépesítés és a bányaugy kérdéseiben a szoros értelemben vett gazdaságpolitika jelei pedig már a 17. század vége óta felismerhetők. A következőkben ezeket a szektorokat fogom áttekinteni, hogy választ adhassak a lehetőségek és korlátok kérdésére.

A másfélszáz éves oszmán uralom és a török háborúk következtében elnéptelenedett ország újrabetelepítése kétségtől a Habsburg gazdaságpolitika sikerárgazatai közé tartozik. A bécsi udvar és a magyar rendek ebben a kérdésben együttműködtek, aminek az lett az eredménye, hogy a szent korona országainak népessége száz esztendő alatt 4 millióról közel 10 millióra nőtt. Ha azonban elolvassuk Konrad Schünemann 1935-ben megjelent könyvét Ausztria benépesítési

politikájáról Mária Terézia alatt, megtudhatjuk, hogy az államtanácsban mind a betelepítendő kiválogatását, mind letelepítésük helyét és a nekik nyújtandó támogatás mértékét illetően állandóan változó álláspontok érvényesültek, és az egész telepítési akció egy kissé másképpen folyt le, mint ahogy tervezték.

Hörnigknek az *Oesterreich über alles*-ban olvasható megfogalmazása szerint „végeredményben Magyarország valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya”. Ennek megfelelően az összbirodalmi elképzelések egyik vezérmotívuma lett, hogy Magyarországnak kellene ellátnia élelmiszerekkel és nyersanyagokkal a cseh és osztrák örökös tartományokat. Ezt a szereposztást a magyar történetírás a legutóbbi évtizedekig nem csekély túlzással gyarmati függésnek minősítette. A központi hatóságok Magyarországot illető rendelkezései valóban nem a sajátos magyar érdekek szolgálatában születtek meg, de például a búza- és a burgonyatermesztés vagy a lótenyésztés előmozdítására kiadott intézkedések Magyarország számára is előnyösek voltak.

Ugyancsak összbirodalmi érdekek érvényesítésének köszönhetette Magyarország a bányaügy újjászervezését, az ezüst-, a réz- és a sóbányák rekonstrukcióját, valamint a monarchia első bányászati főiskolájának, a selmebányai akadémiának a felállítását. Különösen jelentősnek bizonyult a bányaügy területén a magyarországi és erdélyi kamarai vasművek korszerűsítése, a nagyolvasztók meghonosítása és elterjesztése. Ez vetette meg a 19. századi magyarországi nehézipar alapjait.

A bécsi udvar kereskedelempolitikája Magyarország irányában szándékoltan hátrányos volt. Arra törekedett, hogy fogyasztópiacot biztosítson az osztrák és cseh manufaktúráknak, és ugyanakkor távol tartsa a magyar konkurenciát az osztrák-cseh örökös tartományoktól. E kereskedelempolitika eszköze az uralkodó által kibocsátott vámtarifa volt, amely kedvezett az osztrák és cseh áruk magyarországi exportjának, gyakorlatilag kizárta onnan a monarchián kívüli eredetű árut, és gátolta a magyar áru, mindenekelőtt a textíliák és a bor bevitelét az örökös tartományokba. Az eredmény nem is maradt el. 1782-ben Magyarország posztóbehozatalának 66 %-a Felső-Ausztriából, pamutszövetbehozatalának 91 %-a Alsó-Ausztriából, selyemárubehozatalának 92 %-a Bécsből származott. És ennek ellenére: a magyarországi manufaktúrák számára előnyösnek bizonyult, hogy a belföldi piacon a drága és gyenge minőségű osztrák-cseh, és nem az olcsó és kiváló nyugat-európai gyártmányokkal kellett versenyezniük.

Eljutottunk a lehetőségek és korlátok problémájának lényegéhez: hogyan alakult a gazdaságpolitika és a magyarországi manufaktúrális fejlődés viszonya?

A kézművesipar fejlődése Magyarországon a középkorban elmaradt Ausztriához és Csehországhoz képest. A színvonalkülönbség a török hódítás idején, a 16-17. században még nőtt is. Amikor az osztrák és a cseh tartományokban a manufaktúrális fejlődés megindult, Magyarországon csak a céhek száma szaporodott. A kézművesség Magyarországon a 18. században — a megfelelő osztrák megjelölés szerint — *Polizeigewerbe* volt, a helyi szükségletek kielégítésére irányult. A manufaktúrafejlődés Magyarországon — egyes korábbi kísérletek után — csak Mária Terézia uralkodása idején kezdődött.

A bécsi udvar elvileg nem volt a magyarországi manufaktúraalapítások ellen, de az osztrák és cseh tartományi érdekeket képviselő *Hofkommerzienrat* javaslatára el akarta kerülni a magyarországi vállalkozások konkurenciáját. Az 1760-as években a kormány még ösztönözte a manufaktúraalapítást Magyarországon, amikor azonban kitűnt, hogy az új vállalkozások az ország nyugati határa közelében jönnek létre

és az alacsony élelmiszerárak következtében olcsó termékeiket nem Magyarországon, hanem az osztrák és cseh tartományokban kívánják eladni, az 1770-es évekre megváltoztatta addig jóindulatú politikáját. Átmeneti visszaesés után az 1780-as években a magyarországi manufaktúrák új fellendülése következett. Ebben a három évtizedben az állami gazdaságpolitika következetesen arra törekedett, hogy ösztönözze a bőrgyártó manufaktúrák alapítását és lehetőleg visszaszorítsa a textilmanufaktúrákat. Ennek ellenére a bőriparban csak nagyon kevés manufaktúra keletkezett, azok is rövid életűek voltak, míg a textilmanufaktúrák a magyarországi manufaktúrafejlődés legizmosabb ágazatává lettek.

A gazdaságpolitika tehát bizonyos célokat tűzött maga elé; ha ezek a célok összhangban voltak a gazdasági élet öntörvényű fejlődésével, akkor a gazdaságpolitika eredményes volt, ha azonban az öntörvényű fejlődés más úton járt, akkor a gazdasági élet erősebbnek bizonyult a gazdaságpolitikánál. A gazdaságpolitika sok mindent elérhetett, kihasználhatta a meglevő adottságokat, vagy figyelmen kívül hagyhatta őket, létező kezdeményeket támogathatott, vagy akadályozhatott, de a fejlődés fő tendenciáin nem sokat módosíthatott.

Végeredményben a Habsburg gazdaságpolitika a 17–18. században mind az osztrák és cseh tartományokban, mind Magyarországon nagyjában-egészében az adott feltételeknek megfelelő volt. Nem róhatjuk fel az összbirodalomnak, hogy fejlettebb tartományait előnyben részesítette. A Magyar Királyságnak kijutott e gazdaságpolitikának mind előnyeiből, mind hátrányaiból. De ha összehasonlítjuk a 18. század végi Magyarország gazdasági viszonyait a száz évvel korábbiakkal, az előnyök kerülnek túlsúlyba. Nem egy területen lehetett volna többet is tenni, de volt a történelemben valaha is optimális gazdaságpolitika? Ha az egykori Habsburg birodalom utódállamainak mai gazdaságpolitikái nem követnek el több hibát, mint 18. századi elődeik, meg lehetünk velük elégedve.

A HABSBURGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA A CSEH KORONA ORSZÁGAIBAN A 17–18. SZÁZADBAN

Amikor a Habsburgok 17-18. századi gazdaságpolitikájával foglalkozunk, nem lehet figyelmen kívül hagyni a cseh korona országait, vagyis Csehországot, Morvaországot és Sziléziát. A cseh tartományok mezőgazdasága, de ipari termelése is a Verlag-rendszerrel és a manufaktúrákkal fontos szerepet játszott. Minthogy akkoriban a lakosság 80 %-a vidéken lakott és mezőgazdasággal foglalkozott, meg kell vizsgálnunk a Habsburgok gazdaságpolitikáját ezen a területen. A gazdasági és társadalmi viszonyok a mezőgazdaságban megfeleltek a feudális viszonyoknak. Az egyik oldalon állt a földbirtokosság, a másikon a jobbágy alattvaló. Mivel a 17. században, főleg annak második felében megszorodtak az árutermelő nagybirtokok, megnöttek a jobbágyok robotterhei. A 17. század második fele 1680-ig a korlátozatlan robot időszaka volt. Ez azt jelentette, hogy a jobbágyoknak robotolnia kellett, amikor a földesuraság ezt követelte. Ezek a körülmények oda vezettek, hogy a Habsburg kormányzat I. Lipót alatt 1680. június 28-án kibocsátotta a cseh tartományokban az első robotpátenst. Ez volt az első eset, hogy az uralkodó beleavatkozott a földesúr-jobbágy viszonyba. Az uralkodó a robotpátensből megtiltotta a robotoltatást vasárnap és ünnepnapokon, a jobbágy robotkötelezettségét heti 3 naphoz állapította meg; kivételt képezett az aratás, a szénagyűjtés és a halastavak leeresztésének ideje, amikor a jobbágyok „állandóan robotolni és segíteni” tartoztak. E robotpátenst 3. pontja kimondta, hogy a földesúrnak nincs joga jobbágyait a majorságában termelt áru, mint például sör, pálinka, sajt, vaj, zsír, baromfi stb. megvásárlására kényszeríteni, gyakran magasabb áron és „amikor azok már megromlottak”. A 6. pont megtiltotta, hogy a földesurak a robot mennyiségét emeljék; ezt azonban gyakran nem tartották be. Kétségtelen, hogy az uralkodó azt akarta elérni, hogy a jobbágy úgy gazdálkodhassék, hogy a földesúri követelések kielégítése mellett állami adót is tudjon fizetni. Mégis, ez volt a Habsburg uralkodó első beavatkozása a földesúr-jobbágy viszonyba.

A Habsburg gazdaságpolitika további jelentős beavatkozása volt Csehországban az 1757. évi pátenst. Ezzel a földesúri föld is adókötelessé vált, míg ezelőtt csak a paraszti föld adózott, az uradalom majorsági földje pedig adómentes volt. Katasztert állítottak fel és a majorsági földet is megadóztatták. Ez jelentős beavatkozás volt a nemesi kiváltságokba, még akkor is, ha a majorsági földet alacsonyabbra értékelték, mint a paraszti földet. A Habsburg gazdaságpolitikának ez az intézkedése oda vezetett, hogy idővel — II. József 1789. évi rendelete nyomán — minden földet egyformán adóztattak meg.

A Habsburg gazdaságpolitika további jelentős beavatkozása volt az 1775. évi reform, az ún. „raabizáció”. Arról volt itt szó, hogy a nagybirtok földjét bérbe adták a jobbágyoknak. Ahol a reformot végrehajtották, megszűnt a robot. 1777-ben Raab már arra hivatkozhatott, hogy 3000 új család jött létre és a feloszlott jezsuita rend 39 nagybirtokán a lakosság száma 20 000-rel nőtt, ami 20 %-os gyarapodást jelentett. A szarvasmarhaállomány is nőtt 27 500-zal. Bár a raabizáció főleg a kamara, az egykori jezsuita rend és egyes városok birtokain valósult meg, mégis a Habsburg

gazdaságpolitika sikere volt, mert a feudális munkajáradékot pénzjáradékká alakította át. Ezzel a jobbágy a föld bérlője lett.

Az egyik legjelentősebb jobbágyreformra a cseh tartományokban 1781-ben került sor. Ekkor írta alá II. József az örökös jobbágyság megszüntetéséről szóló pátenszt. A pátens utal rá, hogy az örökös jobbágyság megszüntetése „hasznos a mezőgazdaságnak és az ipar számára”. A munkaerő röghözköttisége megszűnt, mindenütt szabadon lehetett munkát keresni és vállalni. Sokan kiszakadtak a mezőgazdaságból, a városokba költöztek, s ott kerestek és találtak munkát. Tulajdonképpen ezzel született meg a munkaerőpiac, amelyre a manufaktúrák, később a gyárak fejlődéséhez szükség volt. 1789-ben jelent meg az a fontos pátens, amely a földesúrnak járó jobbágyszolgáltatásokat pénzjáradékká alakította át. Ezzel mindenütt megszűnt volna a robot. II. József halála után azonban ezt a pátenszt visszavonták. Ez is mutatja, hogy a Habsburg gazdaságpolitika milyen fontos döntéseket vitt keresztül, vagy akart megvalósítani, s hogy ezek gyakran a nemesség ellenállásába ütköztek. A céltudatos Habsburg gazdaságpolitika javára vált a cseh tartományok parasztságának, vagy legalább is erre törekedett, és korlátozta a földesurak privilegizált helyzetét.

De a Habsburg gazdaságpolitika a 17-18. században nem korlátozódott a mezőgazdaság területére. I. Lipót idején reformokat valósítottak meg az iparban is, s ezek azt mutatják, hogy merkantilista szempontok jutottak érvényre. 1665-ben Münchenből Bécsbe hívták Johann Joachim Bechert, akinek a megérkezése után nem sokkal megalakult Bécsben a *Kommerz-Kollegium*. 1666. február 22-én kelt instrukciója szerint foglalkoznia kellett a monarchia kereskedelmével, nem csak a készárúkkal, hanem a nyersanyagokkal is, s számba kellett vennie mindazokat az országokat, ahová árut, vagy nyersanyagot exportáltak. A *Kommerz-Kollegium*nak vizsgálnia kellett a kereskedelem növekedését és csökkenését, az áralakulást. A nyersanyagokat nem volt szabad exportálni, belföldön kellett feldolgozni őket, meg kellett akadályozni, hogy pénzt fizessenek a külföldnek olyan árukért, amelyeket itthon is elő lehet állítani. Tanulmányozni kellett a kereskedelmet külföldön, különösen a fejlett országokban. Információkat kellett szerezni külföldi kereskedőktől és vállalkozóktól. Dolgoházakat, manufaktúrákat, bankokat és kereskedőcégeket kellett létesíteni, s ezeknek fejlesztésük érdekében privilégiumokat adni. Ezekkel a merkantilista követelményekkel kellett a *Kommerz-Kollegium*nak foglalkoznia.

Már ezt megelőzően két morvaországi, brünni vállalkozó, Morgenthaler 1653-ban és Malivský 1663-ban az uralkodóhoz fordult s ezeket a merkantilista szempontokat képviselte. I. Lipót 1664-ben a legmagasabb morvaországi hatóságokhoz fordult, s elöadta, hogy „ott, ahol a közjóról és az ipar és kereskedelem fejlesztéséről van szó, szükséges segíteni”. Lehetséges, hogy Malivský beadványa adta az ösztönzést a bécsi udvarnak Becher meghívására és a *Kommerz-Kollegium* felállítására.

Becher vezetése alatt alapították az első textilmanufaktúrákat, Walpersdorfban 1666-ban, Linzben 1672-ben, valamint Bécsben 1676-ban. Becher nézeteit azután Philipp Wilhelm Hörnigk dolgozta ki és tette közzé *Oesterreich über alles, wann es nur will.* c. könyvében 1684-ben. A merkantilista alaptételek Csehországban a 17. század végétől kezdve honosodtak meg. Így a csehországi kamara könyvelősége 1690. november 7-én előadta, hogy sok pénz folyik el külföldre posztóért, harisnyáért, vászonért, kalapért, és javasolta, hogy ezeknek az áruknak a vámját emeljék fel. A kormány ezt 1692-ben meg is valósította. Olyan árukról volt ekkor szó, amelyeket

Franciaországból importáltak. A csehországi kamara javasolta, hogy növeljék ezeknek az áruknak a gyártását a monarchia országaiban. Előadta azt is, hogy Anglia, Franciaország, Németalföld a manufaktúráknak és a kereskedelemnek köszönheti gazdagságát, mert ezek adnak munkát a nép egy részének, s ezáltal növekszik a piac. Ez a szemlélet megfelelt a 17. század végi Habsburg gazdaságpolitikának. 1710-ben Csehországban egy *Merkantil-Kommissio*-t hívtak életre, amelynek feladata volt, hogy törődjék a manufaktúrafejlődéssel, hogy külföldi szakmunkásokat keressen, és hogy ügyeljen rá, nehogy a céhek a gazdasági fejlődés gátjaivá legyenek. Az egyik legelső textilmanufaktúrát az oszei kolostor alapította 1697-ben; itt először harisnyát, majd 1701-től posztót gyártottak, a szakembereket hozzá Szászországból toborozták. Nem volt ez másképp gróf Kaunitz délmorvaországi, vagy gróf Waldstein litvánovi textilmanufaktúrájánál sem. Támogatták a Habsburgok Csehországban az üveggyártást is. Az üvegesmesterek privilégiumokat kaptak, munkásaik mentesültek a katonáskodástól, jobbágyszolgáltatásokkal sem tartoztak. A kormány még az üvegművesek kivándorlását is megtiltotta, hogy ezzel is védje a belföldi termelést és a kereskedelmet.

A kormány még a textilmanufaktúrák munkaerőellátására is gondot viselt. 1764. február 29-én írta alá Mária Terézia a fonóműhelyek felállításáról szóló pátenst, hogy a munkanélkülieknek munkát adjon és a textilmanufaktúrák számára elegendő munkaerőt biztosítson. A városoknak helyiséget kellett erre a célra adniuk, s a fonást oktató szakembereket az állam fizette. A textilmanufaktúrák munkaerőellátásának biztosítása érdekében az egyes manufaktúrák számára fonókörzeteket határoztak meg. Amikor pedig ekörül viták támadtak, a kormány 1775. május 15-én udvari dekrétumot adott ki, amely szerint „a fonóknak meg kell engedni, hogy egyéni elhatározásuk szerint vagy a maguk szakállára, vagy valaki más számára fonhassanak”. A 18. század végére a Habsburg gazdaságpolitika a birodalom valamennyi országát — Magyarország kivételével — egységes vámterületbe fogta össze, hogy a kereskedelmet megkönnyítse. Ha a Habsburgoknak mindezeket a gazdasági intézkedéseit, amelyeket a 17-18. század folyamán a cseh korona országaiban tettek, meggondoljuk, beláthatjuk, hogy milyen erős befolyással voltak az agrárviszonyokra, de az iparra és a kereskedelemre is. Végeredményben mindezzel hozzájárultak a régi feudális viszonyok gyengítéséhez és az új, kapitalista fejlődés megkönnyítéséhez, bár a Habsburg gazdaságpolitika tulajdonképpeni célja mindenekelőtt az állam gazdaságának erősítése volt.

AZ IPARPOLITIKA OSZTRÁK NÉMETALFÖLDÖN

Az utrechti, a rastatti és a badeni béke (1713-1714) átrajzolta Európa térképét, abban a reményben, hogy ez meghozza az egyensúlyt a nemzetközi politikában. Dél-Németalföld ezután már nem a spanyol Habsburgok fennhatóság alá tartozott, hanem Osztrák Németalföld lett, VI. Károly uralma alatt. Az osztrák monarchia a hatalomátruházást követő első években óvatos és főleg habozó adminisztratív politikát folytatott. Ez érezhető volt a gazdasági életben is. 1728-ban azután a kormány hozzáállott, francia mintára, intendánsok kinevezéséhez, akiknek az volt a feladatuk, hogy informálják a kormányt a gazdasági viszonyokról és főképpen a manufaktúrák és ipari vállalkozások helyzetéről. 1734-1735-től kezdve Dél-Németalföld egyre inkább beépült az osztrák birodalomba, egy sor központosító jellegű intézkedés következtében, amelyek azonban nem érintették szabadságait, jogait és kiváltságait. Dél-Németalföldet nem tekintették meghódított területnek, sajátos jogállása volt, amelynek értelmében oszthatatlan, elidegeníthetetlen és semleges volt. Ezt a jogállást a lakosság nagyra értékelte, mivel ez távol tartotta az országot a lengyel örökösödési és a hétéves háborútól. Dél-Németalföldet csak dinasztikus kapcsolat kötötte Ausztriához az uralkodóház révén, és amíg az tiszteletben tartotta az ország struktúráját és a megszokott munkamódszereket — ami egy fél évszázadon át, 1735 és 1785 között így is volt —, számíthatott dél-németalföldi állam polgárainak konszenzusára. Ez lehetővé tette, hogy Bécs az Ausztriát Brüsszelben képviselő kormányzat közvetítésével egyre növekvő befolyást gyakorolhasson számos területre, többek között az iparra.

A pénzügyigazgatást és a gazdaságpolitikát a Pénzügyi Tanács tartotta kézben. A Tanácsban igen tehetséges közgazdászok csoportja dolgozott, köztük Martin de Mullendorff, Gaspar Baudier, Ferdinand Paradis, Henri Delplancq és sokan mások. 1737-ben a Pénzügyi Tanács mellé rendelték a Behozatali és Kiviteli Vámokat Kezelő Hivatalt, amelyre később, egy 1752. évi átszervezés után, végleg rábízták a gazdaságpolitika irányítását, valamint a statisztikai adatok gyűjtését és értékelését. Magától értetődik, hogy a levéltárakban mindmáig megőrzött statisztikai anyag elsőrendű forrás Osztrák Németalföld gazdasági viszonyainak tanulmányozásához és megértéséhez. Ugyanakkor világos képet ad arról, milyen nagy érdeklődés volt kormánykörökben a gazdasági élet iránt, és magáról a korszak gazdaságpolitikájáról is.

Ez a nagy érdeklődés a statisztika iránt kétségkívül Franciaországból származott, ahol a merkantilizmus fontos eszközt látott benne a hatalom birtokosainak fegyvertárában, azokéban, akinek dönteniök kellett a gazdaságpolitika irányáról. Az osztrák örökösödési háború után igénybe vették a francia Benoit-Marie Dupuy szolgálatait, aki a kormányzó és meghatalmazott miniszter rendkívüli tanácsadójaként működött Brüsszelben. Jártassága a francia adminisztrációban, kedve és tehetsége a szervezéshez és a statisztikához igen hasznosak voltak az osztrák hatalom képviselői számára. Dupuy 1753-ban tanulmányt írt az osztrák németalföldi vámokról, s ebbe belefoglalta Dél-Németalföld gazdaságának leíró statisztikáját. Az ő nyomdokában a Pénzügyi Tanács részletes felmérést készített Dél-Németalföld

föld iparáról, amelyet 1764-ben fejezett be. Az itt összegyűjtött adatok nagyrészt újra közölték, de már szintetikusabb formában *Dictionnaire du Commerce de la Belgique* c. munkában, amelyet Delplancq államtanácsos szerkesztett, de befejezni nem tudott, valamint Delplancq *Mémoires sur les fabriques, manufactures et autres établissements d'industrie* c., 1776-ból származó, de ugyancsak befejezetlen művében. Ez az egész statisztikai és leíró forrásanyag megbízható és viszonylag kimerítő összképet ad Osztrák Németalföld iparáról, főképpen Mária Terézia idejében. Ezt az anyagot egybe lehet még vetni helyi vagy ágazati vizsgálatok összegyűjtött adataival, mint amilyenek az 1757-ben a dohányra, 1761-ben a gyapjúra, 1738-ban és 1784-ben a céhekre vonatkozólag készültek.

Ami minket ma itt érdekel, annak a vizsgálata, hogy milyen hatással volt a kormányzat az ipari szektorra és milyen módon járult hozzá Dél-Németalföld iparának fejlesztéséhez az ipari forradalmat megelőző évtizedekben.

A kormányzatnak több útja-módja is volt az ipar ösztönzésére és ezeket kombinálhatta is egymással, nevezetesen:

1. fenntarthatta a már létező védővámrendszert;
2. elsőpörhette a belkereskedelmet gátló valamennyi akadályt;
3. segítséget nyújthatott a vállalkozóknak;
4. maga is alapíthatott állami vállalatokat;
5. gyengíthette a céhek hatalmát;
6. fejleszthette a kocsutak és a hajózható vízi utak infrastruktúráját.

1. Mindenekelőtt, a kormányzat vámpolitikája

A 18. század elején a merkantilizmus tanai már mindenütt elterjedtek Dél-Németalföldön. A század első felében a vámkezelés rendszere a francia határon lényegében az 1670. július 18-i, az Egyesült Tartományok (Észak-Németalföld) és a Lüttichi Hercegség felé eső határon az 1680. december 21-i vámtarifán alapult.

Az 1680. évi vámtarifa, amelyet neves antwerpeni kereskedők és a holland diplomácia ösztökélésére dolgoztak ki, nem nyújtott elegendő védelmet Osztrák Németalföld iparának az angol és a holland konkurencia ellen. Ezt a vámtarifát egyébként az északi és a déli tartományok nagyon különbözőképpen értékelték. Frandria és Brabant nagyon jól jártak az Egyesült Tartományokból és Észak-Európából érkező vas és fa vámmentes behozatalával és a készáruk alacsony behozatali vámjával. Vallóniában ezzel szemben a nagyolvasztók, a szénbányák és az erdők tulajdonosai nem lelkesedtek túlságosan ezekért a tarifákért, mert számukra alacsonyok és elégtelenek voltak. Panaszaik és hatékonyabb védővámok iránti kéréseik ellenére a vallóniai kulcsiparok érdekében a vámkérdésben semmi sem történt. Sőt az 1699. április 1-én kibocsátott hirhedi *Edit Perpétuel* is majdnem teljesen figyelmen kívül hagyta a vallon ipart. Csupán a régi réz és a galmáj exportját sújtó tilalom kedvezett a namuri rézműveseknek. Az *Edit Perpétuel* az 1699-ben Brüsszelben a kormány tagjainak és a tartományi székhelyek képviselőinek jelenlétében tartott gazdasági konferenciákat zárta le. Védővámokat állapított meg bizonyos termékekre, mint a só, az állatbőrök, hántolt fakéreg stb., de főleg a textilipar védelmével foglalkozott, amely a kortársak szemében még mindig a legfontosabb ipari ágazat volt. Ám tartva a szomszédos országok megtorló intézkedéseitől és a helyi partikularizmus okozta konfliktusoktól is, a kormányzat az *Edit Perpétuel*-t az 1700-as év folyamán nagyrészt visszavonta.

1700 egyben II. Károly spanyol király halálának éve is volt. Gyermeektelen lévén, végrendelete, amelyben utódját kijelölte, 1702-ben valódi örökösödési háborút robbantott ki. Ez egészen 1713-1715-ig elhúzódott, és súlyos következményekkel járt Dél-Németalföldre, amely nemcsak hogy csatatér lett, hanem két rezsim ütközőpontjává is vált. Meggyűlt a baja egyfelől a Tengeri Hatalmakkal, Angliával és Hollandiával, amelyek csak Ausztriai Károlyt ismerték el a spanyol trón örökösének, másfelől pedig a francia-bajor hatalmi csoporttal, amelynek élén a szóban forgó végrendelet által törvényes örökösnek kijelölt Bourbon Fülöp és a Dél-Németalföldet Spanyolország nevében kormányzó bajor Miksa Emánuel állt. A Tengeri Hatalmak befolyása lett uralkodóvá, s csak négy hely, Nieuport, Charleroi, Namur és Luxemburg állt bajor-francia ellenőrzés alatt. Az erős angol-holland befolyás következtében vámügyekben az 1680. december 21-i vámtarifa maradt érvényben, amely rendkívül előnyös volt az Egyesült Tartományoknak és Angliának. A békétárgyalások és az 1715-ben, 1716-ban és 1718-ban megkötött barrière-szerződések ezen a helyzeten semmit nem változtattak, sőt az angol posztó és a holland pálinka behozatali vámját még tovább csökkentették. Mivel nem került sor kereskedelmi szerződés megkötésére a most már Osztrák Németalföld és a Tengeri Hatalmak között, az 1680. évi, kevésbé előnyös vámtarifa maradt érvényben az időközben VI. Károly néven német császárrá lett Ausztriai Károly egész uralkodása alatt.

A kereskedelmi kapcsolatok Franciaországgal ígéretesebbek voltak, és az 1703. március 15-i kereskedelmi szerződéshez és egy sor, az Egyesült Tartományok és Anglia ellen irányuló vámrendelkezéshez vezettek, amelyek tarifái a vallon iparnak kedveztek. VI. Károly tehetetlen volt a szomszédos hatalmakkal szemben és nem tudott Dél-Németalföld gazdasága védelmében hatékony politikát folytatni. Csak 1748, az aacheni béke után, Mária Terézia császárné uralkodása alatt, lépett fel az osztrák kormányzat erőteljesebben és önállóbban a környező országokkal szemben. A Franciaországgal folytatott kereskedelemben Osztrák Németalföld egy preferenciális statutumban megkapta a kiváltságolt nemzet minősítést, majd az aranjujezi békében (1752. június 14.) kicsikarta ugyanezt Spanyolországtól és Szardíniától is. Az Egyesült Tartományokkal és Angliával folytatott tárgyalások nehezen haladtak előre és végül nem vezettek kereskedelmi egyezményhez.

Az osztrák kormányzat 1748-tól kezdve mérsékelten protekcionista politikát folytatott, mindazonáltal vámpolitikájában mindig szem előtt tartotta saját anyagi érdekeit, minek folytán a vámilletékek jelentős bevételi forrása lettek a Kincstárnak. Az 1749. január 27-i „regulatívák” kivételével, amelyek az 1680. évi tarifáknál jelentősebb védelmet nyújtottak, a kormányzat semmiféle általános vámtarifát nem adott ki. Inkább különálló rendelkezések rendszerét alakította ki, szektoronként adva illetékmentességet. Hubert van Houtte történész szavaival: a kormány ekkor a „kis csomagok” rendszerét alkalmazta.

Nincs itt most időnk a kormány intézkedéseit szektoronként vizsgálni. Csak annyit állapítunk meg, hogy ami a vallon ipar érdekeit illeti, az északról származó vasra súlyos illeték, 100 font súlyegységre 10 forint nehezedett. Az 1761. december 17-i rendelet az angol szén behozatalára 30 sou vámot vetett ki *rasière*-enként (kb. 70 liter). Ez utóbbit azonban 1770-ben visszavonták, mert Ostende, Nieuport, Malines, Antwerpen és Lierre gyárosai és kereskedői a Pénzügyi Tanácsnál tiltakoztak ellene. A flandriai és brabanti kereskedők nagy része az Angliából és az Egyesült Tartományokból származó termékek forgalmazására és feldolgozására specializálódott. Azt állították, hogy az angol szén jobb minőségű és olcsóbb, mint

a Borinage-ból és a Charleroi-i medencéből való. Ezért az 1761-es rendeletet 1770-ben felfüggesztették, 1787-ben átmenetileg, majd egy újabb, rövid ideig tartó felfüggesztés után 1789-ben véglegesen ismét életbe léptették.

Ami az északi tartományok ipari érdekeit illeti, egymásnak ellentmondó vámtarifák születtek a lenkivitellel kapcsolatba. Az Egyesült Tartományokból behozott fűrészelt fára 1751-ben kivetett, viszonylag magas vámot csak 1762-től kezdve szedték be. Ennek az volt az oka, hogy az Ostende környékén 1752-ben alapított Fűrészmalom Társaság 1761-ig nem tudta kielégíteni a fűrészelt fa iránti keresletet. Amint túljutott a Társaság a nehézségeken, a kormányzat a vám beszedése mellett döntött, de máris szembe találta magát az antwerpeni kereskedők, asztalosok és ácsok reklamációival, akik hangosan bizonygatták, hogy a Fűrészmalom Társaság túl magas áron adja a fát. Azzal is fenyegeztőztek, hogy nem fizetik meg az „önkéntes adomány”-nak nevezett adót, s nem járulnak hozzá a kormány által 1761-ben kibocsátott kölcsönhöz. Cobenzl meghatalmazott minisztert igen bosszantotta a vámtarifái elleni tiltakozás és a brabanti partikularizmus illetén megnyilvánulása egy flandriai vállalattal szemben. Ezért úgy döntött, hogy Antwerpenben is felállítat fűrészmalomokat és ezeket mentesíti a nyersfára kivetett behozatali és a fűrészelt fára kivetett kiviteli vám alól. Világos, hogy a kormányzatnak a vámpolitika terén sokszor lavíroznia kellett, hogy kielégítse a különböző, egymásnak gyakran ellentmondó igényeket.

Az osztrák kormányzat vámpolitikáját tehát joggal nevezhetjük következetlennek, empiristának és pragmatikusnak. Tény azonban, hogy a korszak felelős vezetőinek legfőbb célja az volt, hogy ne riasszák meg a környező hatalmakat, és hogy az ország belsejében a kereskedők és a vállalkozók — gyakran ellentétes követeléseik ellenére — mégis hajoljanak a kompromisszumokra. A kormány tehát olyan pragmatikus vámpolitika mellett döntött, amely figyelembe veszi a valós gazdasági helyzetet, és nem áll szemben a kor általánosan elfogadott gazdasági nézeteivel és elméleteivel. Kétségtelen, hogy ezekről a kortársak által megfogalmazott gazdasági elméleteket a kormánykörök tökéletesen ismerték.

2. A gazdasági életben volt számos, a belkereskedelmet gátló tényező is.

Az osztrák kormányzat második célja ezeknek az elsőpréze volt

A behozatali és kiviteli vámokon kívül még sok különféle illeték nehezedett a belkereskedelemre, mint az út- és hídvámok, amelyeket a tartományok, az uradalmak és a városok szedtek. Minthogy ezeket minden esetben az uralkodó engedélyezte, eltörlésük elvben nem okozhatott volna túl sok nehézséget a kormányzatnak. A valóságban azonban a dolog nem volt ilyen egyszerű. Ami az út- és hídvámokat illeti, a tartományi rendek gyakran ezeknek a bevételeiből fizették a saját adójukat a királynak. Érthető tehát, hogy a kormányzat húzódozott ezek eltörlésétől. Csak a namuri „hatvanad”-ot, a grófságon át szállított minden áruféleséget sújtó *ad valorem* illetéket törölte el 1783-ban. Az uradalmi és községi illetékek nem tűntek el, a megváltásokra történt számos kísérlet ellenére sem. A *Junte des Requêtes et des Administrations* jelentései is jól tükrözik, milyen fontosnak tartotta a kereskedelem fejlődéséből fakadó problémákat és az adórendszernek a kor elsőrendű szükségleteihez való alakítását. Ennek ellenére csak 1783-ban, a semleges Osztrák Németalföld számára gazdaságilag kedvező amerikai Függetlenségi Háború idején közöltek egy jelentést a regionális és helyi vámrendszerről, és ebben mindenféle út- és hídvám

eltörlése mellett szálltak síkra. Ezeknek a számát ugyanis az időközben kényelmesen járhatóvá tett út- és csatornahálózat még megszorította, mivel karbantartásukat a nagy közmunkákat gyakran kezdeményező hercegségek és városok ezekből a váomkból fedezték. Ám a belföldi vámrendszer reformját célzó minden igyekezet, néhány szerencsés kivételtől eltekintve, sikertelen maradt.

3. A harmadik eszköz, amelyet a kormány a gazdasági élet fellendítésére alkalmazott, a vállalkozóknak nyújtott segítség volt

A már működő iparágak kellő védelmet, az új vállalkozások pedig lelkes bátorítást kaptak. Az osztrák kormányzat a vállalkozókat különféle kedvezményekkel segítette, pl. mentesítette őket a nyersanyagok behozatali és a késztermékek kiviteli vámja alól, kizárólagos privilégiummal (*octroi d'exclusivité*) ruházta fel őket, kölcsönöket és pénzügyi támogatást nyújtott nekik. Néha még fel is emelte azoknak a külföldi termékeknek a behozatali vámját, amelyekkel az ország új vállalatainak meg kellett mérkőzniük. A kizárólagos privilégiumok, amelyek monopolhelyzetet teremtettek, egyre ritkábbak lettek. A század közepe felé Bécsben is, Brüsszelben is egyre inkább eltávolodtak a monopólium doktrínáitól: hozzászótkak a gondolathoz, hogy a vállalkozások szabad versenye egészségesebb, és lendületet ad a gazdasági mozgásnak. A pénzügyi támogatások megritkultak. Mindazonáltal több vállalat, így az ostendei Fűrészmalom Társaság, a tournai-i Peterinck porcelánmanufaktúra és a vilvordei savgyár története azt bizonyítja, hogy a kormányzat a maga pénzügyi intervencióját néha elkerülhetetlennek tartotta.

4. A kormányzati segítség még messzebb is mehetett és kiterjedhetett állami vállalkozások alapítására olyan területeken, amelyeket a magánszektor elhanyagolhatónak tartott

A kormányzat csak ritkán kezdeményezte állami vállalatok alapítását. Cobenzl Károly gróf meghatalmazott minisztersége idején (1753-1770) több ilyen vállalatot létesített. Az ostendei sófinomító, a brüsszeli salétrom- és az ugyancsak brüsszeli választóvíz-, a vitriol- és rézgálicgyár, valamint a borókapálinkafőzők Nieuportban, Brüggeben, Eekloban és Waastenban neki köszönhették keletkezésüket. Legtöbbjük nem volt sikeres. Lotharingiai Károly kormányzó is építtetett manufaktúrákat tervuren parkjában: egy pamutvászón és tapétapapírnyomót, fajansz- és porcelánmanufaktúrát, rézdrótvonó műhelyt, nyomdát és könyvkötészetet. Selyemhernyótenyészetet is létesített a parkban, hogy az lássa majd el a selyemgombolyítót és a selyemharisnyagyártó műhelyt, amelyeket ugyancsak felépíttetett. E vállalkozások mindegyike óriási összegekbe került és egyik sem hozta meg a várt kereskedelmi hasznot. Alapítójuk kívánságára halálakor, 1780-ban, valamennyit feloszlatták.

5. A gazdaság újjászületése elképzelhetetlen a kézműves céhek hatalmának gyengítése nélkül

A 18. században a céhrendszer még szilárdan tartotta magát Dél-Németalföld legtöbb városában, de sok helyütt már megmerevedett és elavulttá vált. Céhrendszer volt az élelmezési iparban és a kiskereskedelemben (mészárosok, pékek, sörfőzők stb.), az építőiparban, a fuvarozásban, és természetesen a textiliparban.

Egyes céhek persze megszűntek, mert amit előállítottak, már idejét múlta, de nap mint nap születtek újak. Az ízlés és a divat változása például mindenféle új szövet megjelenését követelte, ezekhez azután megfelelő szakemberek is kellettek. Így egyetlen posztókészítő cég helyett, amely eredetileg a termelés minden ágát felölelte, egész sor, a textilszakma különböző ágazatait képviselő cég keletkezett, s ezek aztán siettek szigorúan körülhatárolni működési területüket. Ez természetesen mindenféle szabálysértésnek adott tápot, amelyekből végeláthatatlan, rengeteg pénzt elnyelő és végül is csak a cég belső szerkezetét gyengítő percek lettek. Nem csak a textiliparnak kellett ezzel a frakciós szellemmel, viszálykodással és hanyatlással megküzdenie, a többi iparág is hasonló problémákkal találta szembe magát.

Mindehhez még hozzájárult az új ipar megjelenése, amely teljes függetlenségben fejlődött, nem kötötték a céhek korlátozó előírásai, és a kormányzat anyagi támogatását is élvezte. Ráadásul a városi céheket még az a veszély is fenyegette, hogy a vidéken megtelepült és minden testületi korlátozástól mentes nagy exportvállalatok kezdték prosperálni és elvitték a városi mesterségek orra elől piacaik nagy részét.

A városi céhek a dolgok ilyen állására azzal reagáltak, hogy nagyon zárt, exkluzív körökbe csoportosultak, még jobban megszigorították a céhbe való felvétel feltételeit, felemelték a tagsággal kapcsolatos költségeket, növelték a terheket, és már azon voltak, hogy örökölhetővé teszik a „mester” címet. Ez az önfenntartási ösztön diktálta görcsös védekezés hosszú távon nem használt a céheknek, de egy ideig még fenn tudtak maradni, mert a kormányzat megerősítette, sőt gyakran még növelte is kiváltságaikat. A céhek gyakran részét alkották a városi tanácsoknak, amelyek képviselőiket a rendi gyűlésbe küldték az adók megszavazására. A céhek jóindulata tehát fontos volt a kormányzat számára ... és szép szóval többre megy az ember. De lassanként a kormányzat és különösen Cobenzl meghatalmazott miniszter arra a meggyőződésre jutott, hogy az általános gazdasági érdek fontosabb, mint a városi céhek néhány tagja, és végül egy kimondottan céhellenes politika mellett döntöttek. Ennek ellenére a kormányzerveknek nem ment könnyen a céhek hatalmának meggyengítése. Erre vall a következő történet: A charleroi-i rézművesek majdnem tehetetlenek voltak a namuri rézműves cég befolyásával szemben, amely magának követelte a rézműves munka kizárólagos jogát az egész grófságban. A namuri rézművesek mindent elkövettek, hogy a charleroi-iak ne gyárthassanak rézkazánokat a szénbányákba beszivárgó víz kiszivattyúzására szolgáló tűzgépekhez, ezért még pert is indítottak. Hét évig tartott, amíg a kormányzat — amely meg volt győződve arról, hogy a namuriak követelése gátolja Charleroi ipari és kereskedelmi fejlődését — 1773-ban megszabadította Charleroi rézműveseit a namuri cég gyámkodásától. 1784-ben, II. József császár uralkodása alatt, a céhrendszer végleg el lett temetve.

6. Az új vállalkozások támogatása, az ipar és kereskedelem felvirágoztatása ... értelmetlen lett volna az út- és csatornahálózat kiépítése nélkül

Bár maga a kormányzat csak ritkán kezdeményezett útépitést, attól tartva, hogy ezzel túlságosan megterheli az államkincstárt, mégis nagy figyelmet szentelt a kérdésnek és a lehető legnagyobb mértékben bátorította a regionális és városi hatóságokat közmunkák megindítására. Az erre vonatkozó tervek kivitelezhetőségét a legnagyobb gonddal vizsgálták meg mind financiai, mind műszaki szempontból. A kormányzat felhatalmazást adott a robotmunka útépitéshez és útkarban-

tartáshoz való felhasználásra, és a felvett kölcsönökre az út- és hídvár-koncessziók szolgáltak fedezetül. Az osztrák uralom végén Osztrák Németalföld 2482 km hosszú, kocsizható úthálózattal büszkélkedhetett, ami a spanyol korszakhoz képest jelentős fejlődés volt és nagy segítségére volt a kereskedelemnek és az iparnak. Cobenzl befolyásának ebben nagy szerepe volt, de az nem adatott meg neki, hogy a kereskedelem kiterjesztését leginkább gátló akadályt megszüntethesse: nem tudta elérni a hajózási zárlat feloldását a Scheldén. Meg kellett elégednie Ostende, Brügge és Gent kikötőinek fejlesztésével. 1750 és 1770 között a Brügge és Gent közötti csatornát kimélyítették és mindkét városban leágazásokkal bővítették. Leuven egy, a várost a Rupellel összekötő csatornával gazdagodott s így a szárazföldi és a vízi közlekedési utak összekötő pontja lett. A Dendre-t hajózhatóvá tették. Sok terv azonban mégis csak terv maradt és Vallónia hajózható vízi úthálózata nem javult meg. Bár a hajózás a Sambre, a Meuse, az Ourthe, a Vesdre és az Amblève folyókon nehéz és igen kockázatos volt, csatornákat nem ástak, folyókat nem tettek hajózhatóvá, ami a virágzó vallon iparnak nagy kárára volt.

Mint bevezetőben mondtuk, az osztrák kormányzat különböző módokon avatkozhatott be a gazdasági életbe, hogy a kereskedelmet és az ipart fellendítse. Vámpolitikája, a vállalkozóknak nyújtott segítsége és a közlekedés infrastruktúrájának koordinálása és fejlesztése terén kifejtett igyekezete volt a legsikeresebb, legalább is Mária Terézia uralkodása alatt. II. József csak rövid ideig uralkodott. Indulatos és despotikus magatartását dél-németalföldi alattvalói rosszul fogadták, a közhangulat megromlott és erős ellenzékiességbe csapott át. A brabanti forradalom 1789-ben maga után vonta a kormányzat bukását és meghúzta a vészharangot Dél-Németalföld osztrák uralma felett. De ez az uralom időközben, és különösen Mária Terézia uralkodása idején, már előkészítette a terepet a hamarosan kiobbano ipari forradalom számára. Belgium lesz valóban az első ország az európai kontinensen, amely Anglia példáját követve elindul az ipari termelés növelésének, korszerűsítésének és gépesítésének útján.

EGY „ÁLLAM” EGY BIRODALOMBAN: A MANTUAI HERCEGSÉG PÉNZÜGYEI I. JÓZSEFTÓL MÁRIA TERÉZIÁIG

A mantuai hercegséget érintő, 1630-tól az utolsó Gonzaga: Ferdinánd Károly — akit árulással és hűtlenséggel vádolva I. József megfosztott kis államától — menekülésiég terjedő hosszú válságnak az lett a következménye, hogy az egykor a Pó-síkság egyik legszebb és leggazdagabb tartományának tekintett terület most rosszul művelt, ritkán lakott, üzleti élet és iparos tevékenység nélküli vidék képét mutatta. Nyolcvan év alatt csak részben sikerült behegeszteni a szörnyű sebeket, amiket a mantuai és monferratoi örökösödési háború, az 1630. évi pestis és a főváros kifosztása ejtett rajta: a népesség megfogyatkozása, a parasztság menekülése a vidékről, a földtulajdon nagy részének átkerülése a városi polgárság és egyházi intézmények kezébe és a hercegi tekintély hanyatlása válságos helyzetbe juttatta az állam gazdasági és igazgatási szerkezetét, pártolva a nemesség előjogait és súlyosbítva a vidéki lakosságra nehezedő terheket.

Mikor a Habsburg haderők elűzték az utolsó herceget, ezt néhány polgár és sok paraszt bizonyára örömmel fogadta, abban a hitben, hogy az állam tekintélye végre majd helyreáll, eltörlik az előjogokat, és az igazság győzedelmeskedik.

A valóságban az osztrák uralkodóház politikája nagy megfontoltságról tett tanúságot: az osztrák seregek ugyan sok kárt okoztak, de egy fej sem hullott le, és még a herceg miniszterei is az első bizonytalanság után visszatértek helyükre és nagyrészt megerősítették őket hivatalukban. A nemesség és a főpapság megőrizte szerzett előjogai nagy részét, és Mária Terézia reformjaiig a hercegség közigazgatási szervezete ugyanaz maradt, mint ami a régi Gonzaga államé volt.

Ez a folytonosság teljes mértékben tükröződik az új uralkodók pénzügyi politikájában: bár uralmukat senki trónigénylő nem fenyegette komolyan, és bár a nép engedelmes volt, hiszen századok óta elvesztette szabadságigényét, pusztán csak mellékes jelentőségű változtatásokat vezettek be az adórendszerben.

Mindez nemcsak azért történt így, mert — ahogy már rámutattak — Bécs a mantuai területet főleg katonai szerepe szempontjából ítélte meg, tehát a stratégiai érdek minden mást elnyomott, hanem azért is, mert egy vezető réteget, még ha olyan maradi és romlott is, mint az, amely az utolsó mantuai herceget szolgálta, nem lehet helyettesíteni rövid idő alatt, ezenkívül pedig biztosítja a stabilitást és a társadalmi rendet.

Arra, hogy a Habsburgok milyen figyelmet fordítottak a Gonzagák kiválasztott-jaira és hogy szándékuk volt életben tartani a hercegség régi intézményeinek szerkezetét, bizonyítékuul szolgálhat, hogy a császár az immár a birodalomhoz csatolt város és terület első adminisztrátorául 1707-ben Giovan Battista Castelbarco grófot küldte Mantuába. Castelbarco trentói nemes volt és szoros kapcsolatok fűzték a mantuai nemességhez: sógora volt Arrivabene gróf, és rokonságban állt a Castelbarco-k mantuai ágával. Mindezek a nemesek, mint „a Strozzi, az Arrigonik stb. nagyon ragaszkodnak a császári Felséghez”, ahogy ezt egyik jelentésében közölte.

Amint megérkezett Mantuába, első dolga volt, hogy elkészítsen és elküldjön felséges gazdájának (1707. december 17-én) egy hosszú beszámolót, amelyben

aprólékosan elemezte az új tartomány gazdasági és társadalmi helyzetét és megjelölte a legfőbb megoldandó problémákat: a súlyos kiadások a francia és osztrák katonaság ellátására a háború két éve alatt kimerítették a fővárost; a császári csapatok portyázásai, rablásai, sarcolásai és erőszakos cselekményei elpusztították a földeket, és a rossz időjárás betetőzte a hadseregek művét azzal, hogy felduzzasztotta a folyókat, és ezek elöntötték a síkságokat.

A környezet pusztulását az intézmények lesüllyedése és a társadalom lealacsonyulása kísérte: a papság tudatlan és romlott volt, a püspök „csak arra áldoz bőkezűen, hogy ide-oda forgattassa a köveket, csináltasson és szétszedessen”, úgy, hogy minden csak a püspökségnek hoz kárt és veszteséget; a vallásos egyesületekben és kolostorokban a szellem gyönyörűségét a testé váltotta fel; a világi és a vallásos jótékonyági intézményekben „a vezetők kapzsisága teljesen felhízta ezeket hitelekkel, úgyhogy manapság sok adós elmondhatja, hogy már nem is jut eszébe, hogy az, és földjeik egészükben műveletlenül maradnak, így alig tudják belőlük a harmadrészét bevenni annak, amit a múltban”.

Még az állam és a közügyek igazgatását is a lopások, jogtalan eltulajdonítások, sikkasztások, hatalmi visszaélések jellemezték. Az efféle rossz ügyintézőknek jellemző példáját nyújtotta Cesare Borgomozzi kincstárnok, „ez az idegen, aki élelmet koldulni jött ebbe a városba, és azzal, hogy alkalmazkodni tudott a fejedelem természetéhez ... hogy minden alkalmat előteremtett számára a szórakozásra és élvezetre, és mindig üldözte az érdemeseket, azokat ajánlva és védelmezve, akik méltatlanul a legromlottabbak voltak, meg tudta nyerni a fejedelem bizalmát”. Nem nagyon különbözött tőle Giovanni Battista Ardena adófelügyelő: „olyan ember, aki a kereskedés mesterségét üzve megbukott és ezért, egy sereg halasztással a vállán, *ennek a földnek szokása szerint, ahol csak az boldogul, aki négyet ad, hogyhatot élvezzen ...* nem is lehet más, mint megbízhatatlan mások ügyeiben, ahogyan a sajátjában is annak bizonyult”.

Mint egyetlen megoldást ennek a már minden szinten meglévő korrupciónak a kiirtására, „mivel a dolgok ilyen formában és zavarosságban vannak”, Castelbarco azt javasolta a császárnak, „hogy teljesen változtassa meg a hivatalokat és állásokat, mivel látom, hogy tökéletesen lehetetlen bármiféleképpen is meghagyni a hivatalnokok rossz szokását vagy megváltoztatni, akár példaadással, akár büntetésekkel”. A császári adminisztrátor szerint tehát semmiféle reform nem volt lehetséges anélkül, hogy el ne bocsátanák a Gonzagák *grands commis*-inak jó részét és teljes mértékben fel ne újítanák a mantuai vezető réteget.

Természetesen a bécsi udvar óvakodott attól, hogy komolyan fontolóra vegye Castelbarco javaslatait és gondoskodott arról, hogy meghagyja kulcspozícióikban az elmúlt rezsim magasrangú hivatalnokait. Ezzel valóban teljességgel kielégítették az arisztokrácia várakozását, amely nem jelentéktelen jövedelmeket húzott a herceg és az állam vagyonának kezeléséből, akkor is, ha ez együtt járt az udvarhoz szabott társadalmi hierarchia fenntartásával és komoly problémákat okozott az átmenetet illetőleg a régi Gonzaga-fővárosban uralkodó „udvari rendből” a „patri-ciusi rendbe” egy olyan városban, amely ekkor már a Habsburg birodalom peremvidékéhez tartozott. Problémákat jelentett a helybeli nemesség jegyeinek és szerepének újrameghatározása és a különböző társadalmi rétegek közti viszony új kialakítása.

Gazdasági szinten Giovan Battista Castelbarco első feladatokként azt választotta, hogy újra megállapítsa Gonzaga — immár a főhercegi kamara hatáskörébe

tartozó — vagyonának és jövedelmeinek állagát, miután „a herceg jövedelmei regáliákból és allodiális javakból állnak, minden túlzás nélkül azt lehet mondani, hogy ennek az uralkodónak bőkezűsége lecsökkentette az allodiális javakat a sok kiutalással és ajándékkal bizonyos barátnőinek és bizalmas szolgálóinak”. Bár az utolsó herceg vidám tékozlása megcsappantotta, az utolsó Gonzaga vagyona földben és ingatlanokban még mindig több mint figyelemreméltó volt; malmokból, városi és vidéki palotákból, kertekből, különféle bérbe adott, hosszú lejáratra kiadott vagy többé-kevésbé önkényesen elfoglalt házból állt. Ezekhez járultak még különböző tulajdonok, összesen mintegy 7315 mantuai biolca értékben (3 biolca = 1 Ha).

Az állami pénzügyek rendezetlensége nem volt kisebb, mint az ingatlanoké. Hogy ezen a téren egy kis rendet teremtsen, Gundemar Joseph Starhemberg gróf, Mantua állam társadminisztrátora felkérte Francesco Pullicanit, a Kamarai Testület elnökét, hogy „vizsgálja meg a főhercegi pénztár állapotát, mindazzal a tőkével, ami a bevételek és kiadások alapján mutatkozik az itteni volt császári, jelenleg főhercegi közigazgatás kezdetétől fogva”. Három hónappal ezután Castelbarco gróf, Daun gróf itáliai főparancsnok felkérésére, elrendelte a kamarai adminisztrátoroknak, hogy készítsék el „a mantuai hercegség mind kamarai, mind tartományi bevételeinek átfogó rendszerét”. A helyi adminisztrátorok rögtön munkához láttak és összegyűjtötték a kért anyagokat, összefoglalva ezeket előzetes költségvetésekben és zárómérlegekben, majd bemutatták ezeket a császári megbízottaknak.

A Starhemberg gróf számára készített irat (ld. 1. melléklet) nézetem szerint a legalkalmasabb arra, hogy megvilágítsa a mantuai pénzügyi helyzetet a Habsburg uralom kezdetén. Az 1707-től 1711-ig terjedő öt esztendőben a kamarai bevételek kb. 10. millió lírát tettek ki, ebből 8 297 897 (84 %) a mantuai hercegségre vonatkozott, 98 848 líra a mirandolai hercegségből származott, 1 515 370 líra (15 %) pedig különféle támogatásokból és bevételekből tevődött ki.

A kiadásokat illetően a legjelentősebbeket a személyi kiadások (28 %), a főhadbiztonság pénztárába történt befizetések (28 %), a „mantuai közönségnek” juttatott támogatások (11,5 %), a vámjövedelmek bérlőinek kiutalt térítések (10,6 %) tették ki.

Ha a kiadások alakulása változást mutatott a múlthoz képest, a bevételekben nem volt sok eltérés. Egy 1724-ben készült kimutatásban az azévi jövedelmek és a Ferdinánd Károly által élvezettek közti csak az adóbevételek mérsékelt emelkedése (+12 %) észlelhető: ez a vámjövedelmeket kezelő általános vállalkozás bérbeadásának magasabb díjtételéből származik. Egyebekben, ha nem tekintjük a dohány bérbeadásának nagyobb bevételét és a „génuai lottójáték” új jövedelmét, az összes többi tétel a múlthoz képest kisebb értékben szerepelt a mérlegben, úgyhogy a többlet a múlthoz képest pusztán 139 718 lírára korlátozódott (+8,8 %). Változatlan maradt az adózási alap; ez olyan adókhoz volt kötve, amelyek majdnem kizárólag a fogyasztást és a vagyonátruházást terhelték; nem változott a behajtási rendszer, amit magánbérlők intéztek; nem változtak a Gonzagák óta a legfontosabb bérlők: a vámjövedelmek általános vállalkozása 1737 utánig Sartoretti kezében volt; a sóadót előbb Gervasoni, majd Bettinelli kezelte; Bertazzonié volt a szappankereskedelem bérlője, Bomolié az üvegé, nem beszélve a zsidó pénzemberekről (Modena, Coen, Fano, Sullam), akik hosszú ideig tartották kezükben az olaj, a papír, a szappan stb. egyedárusítását.

Nem tartom szükségesnek, hogy belemerüljünk az állami rendes bevételek (ld. 2. melléklet) trendjének aprólékos elemzésébe. Pusztán arra mutatok rá, hogy a különböző adóbevételi források alakulása az osztrák uralom első ötven évében úgy látszik inkább a területet érintő eseményekkel áll kapcsolatban, mint az adóhányszók módosításával vagy megváltoztatásával. Ha az adóbevételek hozamát az 1708-as évben 100-zal jelöljük, a következő években ez mindig ennél az alapnál alacsonyabbnak bizonyul: 1714-ben 87, 1724-ben 99, 1730-ban 98.

Csak Mária Terézia trónra lépése, majd az osztrák örökösödési háború befejezése, a fokozatos visszatérés a normális élethez mind nemzetközi, mind belpolitikai téren ötven évi nagy ingadozások után, a mantuai társadalom visszanyert egyensúlya és az első félénk reformtörekvések juttatják lélegzethez a hagyományos gazdasági tevékenységet és teszik lehetővé az adóhozam javulását: 1741-ben ez 112 %, 1750-ben 138 %, 1756-ban 159 %.

A szóban forgó korszak végén a költségvetési mérleg szerkezete is modernebb megjelöléseket tüntet fel, mint a múltban: az utolsó Gonzaga idején, 1706-ban, az adóbevételek a végösszeg 80 %-át tették ki, a természetbeni jövedelmek 10 %-át, a vagyonok hozama 10 %-át. Ötven évvel később az adóbevételek meghaladták a 90 %-ot, a természetbeniek gyakorlatilag eltűntek, és a vagyonból származók csak elhanyagolható mennyiséget tettek ki.

A szóban forgó adatok persze nem merítik ki a mantuai tartományban beszedett összegeket, hiszen nem veszik számba azokat a fontos bevételi forrásokat, amelyeket a *fondo contribuzionale* kezelte és amelyek azokkal a kiadási tételekkel együtt, amik a költségvetésben „főbiztosság” és „katonai alap” címen szerepeltek, a „katonai pénztár”-ba folytak be, hogy kielégítsék a helyőrség és a mantuai tartományban állomásozó csapatok szűnni nem akaró igényeit.

Kévs adat is elegendő, hogy megmutassa azoknak a terheknek a súlyát, amelyeket a mantuai hercegségnek a császári katonaság eltartására viselnie kellett. Az idegen uralom első évében (1707 áprilisától 1708 decemberéig) csupán a rendkívüli adókirovásokra kifizetett pénzösszegek 1 501 061 lírára rugtak. Ehhez persze hozzá kell tenni azokat a károkat, amiket a katonák jelenléte a hercegség gazdasági tevékenységében okozott. Ezekre hosszan kitér Castelbarco egy 1710. évi jelentésében, ahol megjegyzi: „az elmúlt télen ... a Hessenből való királyi csapatok beszállásolása által elszenvedett károk ... messze meghaladnak bármilyen adót, amit valaha is ki lehet róni”; a hadsereg törzskara (amelynek eltartására San Benedetto, Quistello és Sacchetta községeket kötelezték), a katonai kórház és gyógyszerház (amelyek Borgoforte-t és Bocca di Ganda-t terheltek), az anhalti herceg csapatai (amelyek Revere és Quistello községekben voltak elszállásolva), és Krisztián Lajos hercegei (Marcariában és Porto Mantovano-ban), továbbá Orange hercegei (Gazoldo-ban, Castiglione delle Stiviere-ben, Cavriana-ban, Solferino-ban és Medoleban), valamint a Holstein- (Revere és Sermede helységeiben), Walburg- (Gonzaga-ban és Borgoforte-ban) és Donhau-zászlóalj (Gonzaga-ban) 4 387 139 adag fát, jelentős mennyiségű élelmiszert, takarmányt és pénzt használtak el 1 068 736 líra értékben, ezenfelül 9127 dupla aranyat (*doppia*) különböző kiadásokra és 3000 dupla aranyat „késpénzben, *douceur*-ekre”. Ott volt még aztán „a szalma, amit tetszésük szerint vittek el, az őrségek által elhasznált óriási tömegű tűzifa” és a többé-kevésbé megengedett rekvirálás, amit a katonaság birtokosokkal és parasztokkal szemben fogatosított. Úgyhogy — fejezte be Castelbarco — „a hesseni csapatok beszállásolása körülbelül 40 000 dupla aranyba került”. Hozzátevé

a „gyalogos helyőrség” és a mezei tüzérség költségeit, kitűnik, hogy a mantuai adófizetőkre „kegyesen kirótt 20 000 dupla arany hozzájárulás” helyett 50 000 dupla aranyat (azaz 3 850 000 lírát) hajtottak be.

És a rendkívüli adóterhek még sokáig folytatódtak: csak 1712 három utolsó hónapjában a katonaság téli elszállásolása 1 447 402 lírába került a mantuaiaknak; a katonaság részéről kívánt szolgáltatások 1733. október 18-tól 1735. november 19-ig 1 912 297 forintra (azaz 7 000 000 lírára) rúgtak, míg a lengyel örökösödési háború 20 790 680 lírát követelt a mantuai adófizetőktől.

Természetesen ezeknek a rendkívüli adóköveteléseknek úgy tettek eleget, hogy különféle adóztatási formákat alkalmaztak az adófizetők különböző rétegeinek terhére:

- a parasztságra a rekvirálást, vagy a kisajátítást a mezőgazdasági termények (széna, szalma, gabona, bor), a munkáskezek és a közlekedési eszközök (szekerek) esetében;

- vámjövedelmek bérllőire, „a keresztény és zsidó kereskedők közösségére”, az egyházi és világi intézményekre — a jövőendő adóbevételeket tekintve biztosítéknak — a készpénzigények kielégítését;

- a földbirtokosokra a régi gonzagai becsléshez mért földadót. Ez az adó az 1715. évi 152 396 forintról 1722-ben 200 000, 1738-ban 268 720 forintra nőtt;

- a céhekre, a községekre és a zsidó közösségekre; ezeket pótdadókkal és rendkívüli járadékokkal terheltek meg, például 1711-ben minden 25 biolcanyi becslésre egy zsák búzával, 1717-ben és 1738-ban minden tűzhelyre egy arany tallérral; a parasztok, a kereskedők és kézművesek tőkéjére 5000 forinttal „József főherceg pólyájára”; a falusi községekre kirótt kényszertámogatással 1741-ben, 1742-ben és 1747-ben és így tovább.

A 18. század közepén az általános kép határozottan megváltozik: az osztrák örökösödési háború befejezésével, a béke kezdetével már komolyan lehet arra gondolni, hogy Ausztria bonyolult politikai rendszerében rendet teremtsenek. A *reformkor* a birodalom egész belpolitikai rendszerére kiterjed és mélyrehatóan érezteti majd hatását nemcsak a politikai, hanem a gazdasági, társadalmi és kulturális struktúrákban is. Mantua helyzetét tekintve a területi önállóság korlátozását és a helyi nemesség sajátos súlyának visszaszorítását célzó első félénk reformokat VI. Károly vezette be 1737-ben azzal a határozatával, hogy egyetlen kormányzót nevez ki, Milánó székhellyel Osztrák Lombardiában; Mantuába kormányzóhelyettes került. Ugyanakkor eltörölték az államtitkárságot, s a Kamarai Testületet (a Guglielmo Gonzaga által 1571-ben létrehozott legfőbb gazdasági és pénzügyi tanácsot) pénzügyi főigazgatósággá alakították át. És noha a császár biztosította a város „kiváltságainak, mentességeinek és függetlenségének fenntartását”, a kormányzóhelyettesé így egy mantuai nemest (Cocastelli grófot) nevezett ki, a pénzügyek első igazgatója pedig Valenti márki, a Kamarai Testület volt elnöke lett, a mantuai nemesség hegemoniája meggyengült az említett reformok következtében. Valenti halála után az új igazgató a barcelonai Don Giuseppe d'Aguirre lett, és Cocastelli elhunytával a mantuai állam kormányzását Gianluca Pallavicino, egy liguriai patrícus vette át, aki a későbbiekben Mária Terézia reformjainak egyik legértelmesebb előmozdítója lett Lombardiában.

A mantuai hercegség és a birodalom között mintha szorosabb összeolvadás valósult volna meg ebben a szakaszban egy olyan folyamat kapcsán, amely egyszerűsítette és ésszerűbbé tette a Habsburgok által örökségbe kapott különféle hely-

zeteket — különösen pedig azáltal, hogy elvágták a bécsi udvart és a mantuai nemességet összekötő köldökzsinórt, megengedve, hogy tovább éljen az udvarhoz szabott és az intézmény számára eredményes társadalmi hierarchia, akkor is, ha a 18. században a mantuai udvar valamiféle alaktalan és középpont nélküli fedőhártya volt csak.

Gazdaságpolitikai téren Mária Terézia trónra lépése egy olyan kiváltságrendszer végének kezdetét jelzi, amelynek sikerült ötven évvel túlélnie a hercegi család letűntét: megújították a városi főhivatalokat; Gianluca Pallavicino sikertelen, de fontos kísérletet tett az adóalap új megállapítására a telekkönyv átdolgozásával; átadták az adóbehajtás monopóliumát egy magánvállalatnak (a milánói Greppi és Mellerio-nak). Végül ott volt a teréziánus telekkönyv (1771–1785), központi jelentőségű művet az adórendszer átszervezésének és a hatalom központosításának folyamatában. Eredménye a földek ésszerűbb és helyesebb adóztatása és a régi feudális és úri megkülönböztetések eltörlése. Már magának egy *polgári testületnek* — nemesek, jogászok és kereskedők közül választott hatvan polgárból álló helyi kormányzati szervnek — a megalkotása, majd utóbb a tartománynak Milánóhoz csatolása II. József kívánságára (1775) azt látszik célul tűzni, hogy csökkentse a régi udvari társadalom súlyát és meggyőzze arról, hogy Mantua már nem főváros, hanem a birodalom egy kis tartományának székhelye.

Ebben a rövid időszakban a kísérlet kevésbé figyelemreméltó eredményeket hozott, és a mantuai arisztokrácia elnyerte Lipóttól, hogy visszaállítsák a *status quo*-t a Mantuát Milánóhoz csatoló rendelet visszavonásával; de a hosszú időszakban a tervnek működnie kell: egy *birodalomban*, amely *állammá* akar válni, csak egyetlen főváros számára van hely, így hát Mantua a 18. század végén nem lehet más, mint egy kisváros a birodalmi rendszer szélén.

Helyi szinten azonban a helyzet megoldatlan marad ennek az udvar nélküli udvari nemességnek vonatkozásában: a Habsburgok határozatlansága, hogy megnyirbálják eleinte a nemesi előjogokat, a későbbiekben pedig a választások kétértelmősége nagymértékben károsnak bizonyult Mária Terézia és utódai reformtevékenységére, mert megakadályozta a császári tisztviselők és hivatalnokok kis csoportját abban, hogy legyőzzék a helybeli nemesség ellenséges beállítottságát a változásokkal szemben és átültessék a gyakorlatba a központtól javasolt reformokat. Ebből eredt egy sor hosszú lejáratú következmény, mint hogy nem alakult ki egy polgári osztály (vagy legalábbis csak végtelenül törékeny formában), és hogy a tartomány gazdasági és társadalmi mozdulatlansága egészen a második világháborúig elhúzódott.

1. MELLÉKLET

A mantuai hercegség jövedelmei és kiadásai 1707 áprilisától 1711. december végéig

Bevétel	Líra
Regálejövedelmek	7 929 145.12. 9
Hosszú bérletű allodiális jövedelmek	199 244.10
Bérbe adott allodiális jövedelmek	129 920
Természetbeni jövedelmek	118 822.19. 9
Mirandola hercegség jövedelmei	98 848. 9.
Az aquinoi herceget illető cesolei udvar	2 737
Jövedelmet nem képező, támogatásokból stb. álló tételek	1 518 134. 7.11
Összesen	9 996 852.19. 5
Kiadás	Líra
Személyi kiadások	2 779 421. 5. 7
Házak bére	24 519.12
Alamizsnák	136 991. 9. 6
Különféle kiadások	68 648. 7
Építkezések, javítások, erősítések	267 304. 5. 3
Kamatok és hozamok	5 102. 1.
Kiadások allodiális javakra	106 186. 1
Utazási költségek	57 254. 1. 7
Kiadások a tüzérségre	253 389.17. 8
Hosszú bérletek és hagyatékok	43 681.11.11
Digagne	20737.17
Castellario vámok megváltása	35 163.12
Támogatások visszafizetése	308 975.10.10
Adóhivatali kiadások	8 996. 4
Császár temetése és udvari gyász	21 257.18. 6
Kiadások a császár és mások fogadtatására az udvarnál	53 938. 9. 6
Kompenzáció a vállalkozóknak	1 059 764.10. 5
Kamarai adósok	284 432.19. 2
Főhadbiztosság	2 804 331.18. 8
Elromlott puskaapor újrakészítése	12 000
Mantuai közönség	1 507 204. 7.10
Kifizetések a császári udvar parancsára	137 550.19
Összesen	9 996 852.19. 5

(Forrás: Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, b. 3137, Compendio bilanciato delli redditi regali e allodiali del ducato di Mantova ... 10 giugno 1711.)

2. MELLÉKLET

**A mantuai hercegi kamara mérlegei 1706–1756-ig
(az értékek líraban kikerekítve)**

	1706	1707	1708	1714	1724	1730	1741	1750
Bevétel								
1.	1 631 027	1 054 024	1 855 495	1 623 752	1 834 343	1 817 133	2 070 027	2 565 792
2.	203 861	137 457	8 972	128 210	169 071	117 486	—	73 873
3.	49 184	42 175	74 173	32 325	37 685	50 223	47 981	48 383
4.	171 253	22 800	44 060	43 160	153 944	134 066	173 293	46 698
5.	—	53 095	192 708	30 000	—	—	131 958	54 754
6.	2 055 325	1 309 550	2 117 399	1 857 447	2 120 590	2 195 043	2 423 259	2 789 506
7.			1 726					

1. Regálejővedelmek pénzben; 2. Regálejővedelmek természetben; 3. Hosszú bérletű allodiális jövedelmek 4. Bérbe adott allodiális jövedelem; 5. Különféle jövedelmek; 6. Összesen; 7. Előző költségvetésből maradék.

Kiadások

	1706	1707	1708	1714	1724	1730	1741	1750
1.	—	—	—	—	—	—	470 800	451 633
2.	—	158 582	536 680	—	578 260	625 059	600 082	616 038
3.	—	4 920	2 262	—	38 924	38 924	40 944	47 368
4.	—	—	1 740	—	3 880	4 380	3 300	1 260
5.	—	458	13 991	—	70 000	70 000	60 000	29 178
6.	—	14 826	20 645	—	85 178	45 400	46 685	45 142
7.	—	23 799	11 238	—	13 293	49 795	56 554	22 198
8.	—	2 180	11 702	—	180 000	—	126 000	—
9.	—	254 472	1 246 319	—	1 008 000	1 080 000	900 000	773 952
10.	—	613 618	18 065	—	4 900	—	—	—
11.	—	21 000	19 859	—	—	—	—	—
12.	—	—	3 537	—	24 184	18 923	19 203	8 621
13.	—	—	11 538	—	—	—	2 132	1 850
14.	—	—	100 240	—	113 020	224 409	122 297	522 339
15.	—	202 950	178 969	—	152 000	—	201 670	—
16.	—	—	—	—	40 608	12 000	—	—
17.	—	1 526	927	—	—	—	—	—
18.	—	—	—	—	112 155	—	—	—
19.	—	1 298 331	2 177 712	—	2 424 402	2 168 890	2 649 667	2 519 579

1. Legfelső Itáliai Tanács; 2. Kamarai és bírói fizetések; 3. Bűnügyi bérek és kiadások; 4. Házak bérei; 5. Építkezések és javítások; 6. Alamizsnák; 7. Különféle kiadások; 8. Erődítési kiadások; 9. Katonai alap; 10. Kamatok és amortizáció; 11. Mantuai közönség; 12. Hosszú bérletek és hagyatékok; 13. Kamarai javak kiadásai; 14. Vállalkozók javadalmazása; 15. Kamara adósai; 16. Kiadások fára; 17. Pénztári maradék; 18. Asztalnoki hivatali jövedelmei; 19. Összesen.

A KÜLFÖLD SZEREPE A HABSBURG IPAR FEJLŐDÉSÉBEN

A Habsburg monarchia ipari fejlődését — ugyanúgy, mint más országokét is — különféle külső hatások nagymértékben befolyásolták. Az újkori történelemben úgy látszik nincs kivétel ez alól a törvényszerűség alól. Az olyan országok, amelyek iparilag fejlődni akarnak, kénytelenek a fejlettebb régiókból technikákat átvenni. Még Angliában, az ipari forradalom hazájában is, a külső befolyás, nevezetesen az európai kontinensé, igen erős volt. A 16. század végén és a 17. század elején nagy számban jöttek szakképzett kézművesek Angliába. Cunningham egyenesen azt sugallja, hogy Manchester „posztómetropolis” hírnevét az akkoriban odamenekült mestereknek köszönhette. Az új technológiákat a fejlődő ország rendszerint a bevándorolt szakemberektől vette át, akiktől a helybeliek a gyakorlatban tanulták meg a szakmát. Bizonyos, hogy a 19. század eleje előtti időben az új textilgyártási technológia „nem-verbális jellegű” volt, vagyis a tanítás tapasztalt mesteremberek dolga volt.

A jelen tanulmány fő célja olyan külföldiek pályafutásának bemutatása, akik azért jöttek a Habsburg monarchiába, hogy itt új gyártási eljárásokat tanítsanak meg. Közülük többen nagyobb üzleti vállalkozások alapjait is lefektették. Sok volt köztük a brit kézműves, akiket egyenesen a Habsburg kormány toborzott erre a célra. Egy nagy horderejű esetben ugyan a toborzó magánszemély volt, ám az ügyben, számos levéltári forrás tanúsága szerint, a kormány is részt vett. Hogy ez a sok ember miért hagyta el a hazáját és ment el idegenbe, ahol más volt a nyelv és mások voltak a szokások, arról a források nem szólnak. Feltehető azonban, hogy általában a jobb életlehetőségeket keresték, vagy talán terhes adósságaiktól akartak szabadulni. Érdekes, hogy nem sokan tértek vissza szülőföldjükre, valószínűleg mert ott valamiféle büntetés várt volna rájuk. Tudjuk például, hogy voltak angol törvények, amelyek tiltották a szakképzett munkások kivándorlását. Egy esetben, 1769-ben, Lord Stormond, Anglia ausztriai nagykövete összehívta a Bécsben élő angol munkásokat és felolvasta nekik azt az 1719. évi törvényt, amely szerint a valamilyen szakmában jártas emigráns elveszítheti Angliában lévő tulajdonát. Az osztrák külügyminiszter a nagykövet akcióját Ausztriára nézve sérelmesnek találta és megtorló intézkedéseket javasolt. Elvégre Angliába is vannak osztrák kézművesek, mondta, akikre nyomást lehetett gyakorolni, hogy térjenek haza.

Bár itt főleg a kormánynak a szakképzett munkaerő verbuválására irányuló erőfeszítéseivel fogunk foglalkozni, hangsúlyoznunk kell, hogy sok volt a magánjellegű kezdeményezés is. Ezt jól mutatja például a Waldstein posztómanufaktúra esete. Ez a vállalat 1715-ben létesült Nyugat-Csehországban, Waldstein gróf birtokán, aki az induláskor angol és holland munkásokat hívott be, hogy azok tanítsák meg a birtokán élő parasztokat a finomposztó előállításának fejlett módszereire. Másik példa szakképzett munkaerő alkalmazására a jihlavi kártolt gyapjúszövet-központ Morvaországban. 1750 körül a városban súlyos munkanélküliség volt, aminek ellenszeréül a bécsi kormánytisztviselők elhatározták, hogy Belgiumból hoznak ide szakmunkásokat, akik majd megtanítják a jihlaviaikat a monarchiában

igen keresett finomposztó gyártására. Világos, hogy mint több hasonló esetben, a kormánynak az volt a célja, hogy az importált árut az otthon termelt váltsa fel. A kormány becslése szerint akkor 1 300 000 forint, vagyis kb. 100 000 font sterling értékben importáltak finomposztót.

A monarchián belüli nagy piac és a munkanélküliség ellenére, a jihlavai takács-mesterek nem voltak hajlandók finomposztót előállítani, és a belga munkásokat a város elhagyására kényszerítették. Miután néhány évet egy császári birtokon töltöttek, összegyűjtötték ezeket a munkásokat Brünmben, Morvaország fővárosában, az ún. brünni finomposztó manufaktúrában. Nem tudjuk, hogy ezek mind külföldről jött munkások voltak-e, annyit azonban tudunk, hogy a felügyelő személyzet Nyugat-Németországból került oda. Többen közülük önálló posztókészítő üzemet alapítottak, és nekik köszönhető, hogy Brünn a 19. században jelentős ipari központ lett.

Belgium és Németország határvidékéről származott Jean Thys, akit a Habsburgok szintén a finomposztógyártás elősegítése céljából alkalmaztak. A németországi Eupenből jött, de nyilvánvaló, hogy belga volt és a fennmaradt források tanúsága szerint csak franciául írt. Thys az 1760-as évek elején értesült a Habsburg monarchiában kínálkozó lehetőségekről és kapcsolatba lépett a Habsburgok brüsszeli meghatalmazott miniszterével. Az osztrák kormány Thyshez igen nagylelkű volt, 100 000 forint kölcsönt nyújtott neki kedvező feltételekkel, amiből azután Thys Klagenfurtban egy meglehetősen nagy posztómanufaktúrát alapított.

Hasonló módon létesült egy másik nagyobb posztómanufaktúra Brünmben a 19. század elején. A három Schoeller testvér, akiknek a nyugat-németországi Dűrenben volt posztóüzemük, I. Ferenc császárhoz fordultak, amikor az Aachenba látogatott, és engedélyt kértek tőle egy manufaktúra alapítására Brünmben. Azért jutottak erre az elhatározásra, mert egyik nagyobb piacuk, Észak-Itália 1818-ban bekerült a Habsburg védővám-övezetbe. Egyszóval át akarták ugrani a vámsorompót.

A külföldi munkaerő-toborzás bizonyítja, hogy a Habsburg monarchia finomposztóiparának jelentős része külföldi befolyásnak köszönhetette létét. Érvényes ez a megállapítás a selyemiparra is, amely — szemben a finomposztógyártással — kis, egyedi manufaktúrákban összpontosult. A 18. század végén Bécsben 36 mester gyártott selymárut, akik 5 kivételével Lyonból vagy Párizsból kerültek oda. A franciák 400 forint, azaz kb. 30 font sterling fizetést kaptak a kormánytól, s ehhez még 20 forintot minden szakképzett segédjük után. Ingyen kaptak lakást és szövőszéket, és szabadon árusíthatták termékeiket magánfeleknek. Az 1760-as években egy bizonyos André Vial, miután Lyonban csődbe ment, Bécsben telepedett le; megtermelt áruját teljes egészében egy bécsi nagykereskedő (ún. *Niederlagsverwandte*) forgalmazta. A Habsburg kormány nyilván nagy becsben tartotta Vialt, mivel viszonylag nagy fizetést, évi 600 forintot kapott. Ehhez a kormány még kiutalt számára 1000 forintot, hogy családját Franciaországból Bécsbe költöztesse. Vial egy manufaktúrát létesített, amelyhez 15 000 forint államkölcsönt kapott.

A selyem- és finomposztókészítő munkásokon és vállalkozókon kívül voltak még Ausztriában Franciaországból és Angliából származó luxus-fémipari munkások is. Részletesebb adataink az angliaiakról vannak. Őket a londoni osztrák nagykövet szakácsa verbuválta, akinek sikerült több gomb- és csatkészítőt, valamint néhány acélgyártó munkást Ausztriába csábítani. Ez utóbbiak egyike, Thomas Welch, 1765-ben vándorolt be Ausztriába. Bécsbe szóló útiköltségként 150 forintot kapott, ami éppen csak egy személynek volt elég, ő pedig feleségét és gyermekét is

hozta. Ezért az egész utat gyalog tették meg. Szerződése három évre szólt, fizetése pedig évi 200 forint volt. Őt, Thomas Grove-t, James Johnson-t és Thomas Craig-hill-t Gräzba irányították, hogy ott egy állami bányászati és kohászati társaság műhelyeiben dolgozzanak. Johnson, akinek a keze alatt több munkás dolgozott, köztük osztrákok is, arról panaszkodott, hogy nem bánnak jól vele és az angol kolónia többi tagjával. Azt is kifogásolta, hogy embereinek szabad munka közben sört inni — ez az osztrák üzemeknek plusz bevételt jelentett. 1770-re ezek a munkások már 20 000 forint árá acélt termeltek, ami eladatlan maradt. Mindebből, valamint a hasonló textilipari ügyekből, világosan kitűnik, hogy bár az importot helyettesítő iparágakról volt szó, az áru értékesítésével gondok voltak. Annak ellenére, hogy a behozott munkások jó szakemberek voltak, az otthoninál és importálnál gyengébb minőségű árut termeltek. Hogy ezeket az árukat mégis el lehessen adni, Bécs azt javasolta, hogy az importengedélyek visszatartásával szorítsák rá a kereskedőket a megtermelt acél és egyéb vasáru megvásárlására. És bár a tisztviselők úgy találták, hogy Johnson lusta is, mégsem akarták visszaküldei Angliába, mert ez rossz propaganda lett volna a további toborzásokhoz. Felszólították őt, Grove-t és Welch-et, hogy hagyják abba az ivást és a kártyázást, mivel ezzel rossz példát mutatnak a nekik dolgozó fiataloknak. Nyilvánvaló, hogy a kormányhatóságoknak nem tetszett a viselkedésük. Ugyanakkor az angolok rosszul érezték magukat a számukra szokatlan környezetben, távol az otthonuktól.

Volt egy másik angol is, akitől a hatóságok jó eredményeket vártak, de akiben nagyott csalódtak. Ez Thomas Lightowler volt, feltehetően ugyanaz az ember, aki 1758-ban felajánlotta Birminghamben Matthew Boultonnak, hogy „készít neki egy gépet, amelynek 'mozaik erőgép' a neve, 20 guinea összegért”. Lightowler 1768-ban érkezett családjával Bécsbe, hogy egy mángorlőhengersort (*Streckmuehle*) konstruáljon simító papír előállítására, amelyet a posztókészítők használtak. Ez a cikk olyannyira fontos a posztókészítőknek, írták a hivatalnokok, hogy kivitelét Aglia tiltja, a büntetés érte testi fenyítés és életfogytiglani börtön. Ennek a papírnak a gyártási folyamatát állítólag még Angliában is titokban tartották. Más külföldi szakemberekhez hasonlóan Lightowlernak is sok panasa volt Bécsben. A hatóságok igyekeztek minden panaszát orvosolni és néhány év alatt több mint 15 000 forintot fektettek be készül munkájába. Ő azonban nem tudott megfelelő gépet szerkeszteni. Még a saját veje is, korábban a londoni osztrák nagykövet titkára, akkor pedig a *Hofkommerzienrat*, a Habsburg kormányzat legfelső gazdasági hatóságának titkára, kijelentette, hogy Lightowlernak addig semmit el nem hisz, amíg ő, Taube, saját szemével nem győződik meg róla. A dolog vége az lett, hogy Lightowlert előbb letartóztatták, majd pedig visszaküldték Angliába. Az biztos, hogy Bécsből kiutasították. Erről tanúskodik egy feljegyzés, amely szerint egyik lánya útban hazafelé, Augsburgban úgy döntött, hogy visszamegy Bécsben élő nővéréhez, aki Taube titkár felesége volt. Mária Terézia császárné erre a célra 200 forintot bocsátott rendelkezésére. Az egész ügynek az ad némi érdekességet, hogy 1780-ban ismét említenek egy Thomas Lightowlert. Gustav Otruba úgy véli, hogy ez ugyanaz a Lightowler, mint a korábbi. De az 1780-ban említett Lightowler gombkészítő volt, 1794-ben nemességet kapott, és nemesi oklevele külön kiemeli, hogy Lightowler 1780-ban vándorolt be Ausztriába. Ez az utóbbi Lightowler nagyon sikeres embernek bizonyult, többek között az 1780-as években őt bízták meg további angol szakemberek verbuválásával, amiért el is utazott Hamburgba.

Egyike azoknak a toborzott angoloknak, akikkel Ausztria valóban jól járt, Matthew Rosthorn volt, egy nagy londoni gombkészítő manufaktúra művezetője. Katolikus volt, és néhány más mesteremberhez hasonlóan őt is Sebastian Weber, az osztrák nagykövet szakácsa szerezte meg Ausztriának. Rosthorn magával hozta legjobb londoni munkatársát, George Collinst. 1766 februárjában a londoni rendőrség alighanem a nyomukban volt, mert igen gyorsan elhajóztak az első hajóval. Ezen aztán kénytelenek voltak 18 napig a Csatornán hajózázni, s végül visszakerültek Angliába, ahol 24 mérföldet gyalogoltak Doverig. Onnan végre simán átjutottak a kontinensre. Rosthorn és Collins, amint Bécsbe érkeztek, fejenként 200 forint élejtáradékot kaptak s hozzá ingyen lakást, fát és világítást. Minden tanonc után, akit kiképzett, Rosthornnak 50 forint járt. Arra szerződött, hogy négy év alatt képez ki egy tanoncot aranyozott gombok készítésére. A kormány fedezte a szükséges gépek és szerszámok árát is, végül azt is vállalta, hogy 24 font sterlinget, azaz kb. 300 forintot fizet Rosthorn és családja Bécsbe költöztetéséért.

Rosthornnak voltak nehézségei. Így például szüksége volt egy odorkészítőre, aki elérhető volt, egy bizonyos Mannsfeld, nyilván egy osztrák, azt állította, hogy jó munkát tud végezni, ha jól megfizetik. Rosthorn nemigen hihetett neki, mert egy Burch nevű angol munkást hazaküldött Angliába, hogy onnan szerezzen odorkészítőt. Burch azonban lelépett. Mindez 1767-ben történt. Még jó ideig tartott, amíg sikerült egy angol odorkészítőt verbuválni, akiről még bővebben fogunk beszélni.

Rosthorn másik nagy problémája, amelyre már utaltunk, az volt, hogy piacot találjon áruja számára. Erre a célra a kormány 1767-ben összehozott három évi időtartamra egy kereskedelmi vállalatot. Az ezzel kötött szerződést 1770-ben továbbí három évre megújították. A vállalat több bécsi kereskedő közös ügye volt, akik arra szerződtek, hogy mindent felvásárolnak, amit csak Rosthorn elő tud állítani. Ennek ellenére az értékesítés sok gondot okozott. 1770-ben a vállalat raktárkészlete közel 20 000 forint értékű áru volt. Ezért azt kérte a kormánytól, hogy kötelezze Cseh- és Morvaországban valamennyi külföldi és zsidó kereskedőt arra, hogy öt hónapon belül szabaduljanak meg külföldi eredetű gombáruiktól, és attól kezdve kizárólag belföldön előállított árut adjanak el. Hogy a kormány az ilyesfajta kérelmekkel egyáltalában foglalkozott és egyes esetekben ezeknek eleget is tett, bizonyítja, milyen nagyfokú volt az osztrák merkantilizmus. Ebben lényeges változás állt be 1775-ben, amikor a kormány liberálisabb politikára tért át. Az addig érvényben lévő védővámot megszüntette. Ez azt jelentette, hogy Rosthorn cégének konkurálnia kellett volna a birminghami gombokkal, amelyekből 24 tucat Ausztriában 6 1/2 forintért kelt el, míg Rosthornnak ennyiért 9 forintot kellett kapnia ahhoz, hogy költségei megtérüljenek. Hogy ezt elérje, azzal érvelt, hogy a monarchiának az ő vállalkozása azért volt hasznos, mert meggátolta jelentős mennyiségű pénz külföldre áramlását. Ekkor azonban a kormány már nem volt hajlandó a kedvére tenni. Más ipari cégek, mint a fentebb már említett Waldstein posztomanufaktúra és a brünni finomposztógyártó üzem is sérelmeztek az új tarifát.

A különféle panaszok ellenére a dolgok mégiscsak jól mehettek, mert 1789-ben Rosthorn nemességet kapott. Míg azokban a dokumentumokban, amelyekben ez a történet alapul, az áll, hogy Rosthornt az osztrák nagykövet szakácsa toborzta Ausztriának, a nemeslevélért folyamodva Rosthorn azt írta, hogy Lotharingiai Ferenc császár meghívására jött Bécsbe; felemlítette azt is, hogy Ausztriában ő alapított elsőként angol mintára gombkészítő manufaktúrát, hogy felállított egy hengerművet, és behozott, feltehetőleg Angliából, számos szakképzett munkást.

1805-ben bekövetkezett halála után a kormány hivatalosan átruházta manufaktúra-vállalkozási jogosítványát fiaira, Thomasra és Johnra. Rosthorn még egy másik üzemet is létesített, az alsó-ausztriai Fahrafeldben, amely a következő húsz év alatt nagymennyiségű sárgarézet és talmi aranyat állított elő. Volt még több kiskorú fia is, akik idővel szintén társ tulajdonosai lettek a Rosthorn vállalatoknak. Ők azután együtt még egy üzemet létesítettek ugyancsak Alsó-Ausztria egy másik kisvárosában, Oedben; erről egy kortárs szerző azt írta, hogy van olyan jó, mint bármelyik Angliában. A testvérek később Karintiában más ingatlanokat is vásároltak, s Wolfberg és St. Leonhard birtokukon vashámort építettek. Ennek a komplexumnak az üzemeltetésére 400 000 forint alaptőkével részvénytársaságot alapítottak. Azután vettek még egy birtokot Pravaliban, a mai Jugoszláviában, ahol az elsők között honosították meg a kavarást a Habsburg monarchia vaskohászatában. A testvérek közül August Rosthorn volt a legtehetségesebb, aki az 1820-as és 1830-as években többször is járt tanulmányúton Angliában, ahol kavarásmunkásokat is toborzott a karintiai üzem és Pravali számára. Neki Anglia volt a nagy példakép. Világosabban látta, mint bárki más a Habsburg monarchiában, hogy a fejlődő vasúthálózat számára sínek az országon belül is lehetne gyártani, ami fölöslegessé tenné az angol importot. Megérezte, hogy a barnaszén felhasználásával történő kavartvas-gyártásnak Ausztriában sikerülnie kell, s ezt Pravaliban be is bizonyította. Sajnos azonban a testvérek között nagyon sok volt a nézeteltérés. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy 1846-ban karintiai vasműveket eladták Henckel von Donnersmark Hugó gróf sziléziai nagyiparosnak. Az egyik egyenesági Rosthorn unoka, Josef Edler von Rosthorn (valamennyi Rosthorn megtartotta a nemesi címet) még az 1860-as években is a vasiparban tevékenykedett és a megmaradt Rosthorn birtokon egy Bessemer konvertert létesített. 1886-ban halt meg; különös módon egy evangélikus temetőben nyugszik, amiben az a különös, hogy nagyapja részben azért is települt át Ausztriába, mert katolikus volt.

Itt most még röviden szólnunk kell Robert Hickmanról, aki odorkészítő volt és Matthew Rosthorn hívására 1774-ben jött Angliából Ausztriába. Valószínűleg ő volt az az ifj. Robert Hickman, aki 1769-ben levelet írt Matthew Boultonnak, abban a reményben, hogy állást kap nála. Robert ügyében Gregory Hickman, Boulton egyik üzletfele is írt a gyárosnak 1771-ben. Robertnek nem sikerült Boultonnál elhelyezkednie, viszont a Habsburg hatóságok és Rosthorn bizonyára örültek, amikor Bécsbe jött. Rosthorn a sajátjából költött 2000 forintot Hickman megszerzésére, ezt később megtérítették neki. Hickman a kormánytól 300 forint járadékot, ingyenes szállást és hét évre ingyen műhelyt kapott. Röviddel Bécsbe érkezése után szeretett volna áttérni a gombgyártásra, mivel odorkészítők számára nem volt elég munka. A hatóságok azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy szép járadékot kap, tehát nincs szüksége többletjövedelemre. Egyébként is, abban az időben ismét meg volt engedve a gombimport, ezért a kormány szükségesnek találta, hogy a helyi gombkészítőket 8000 forint kölcsönrel támogassa, azért, hogy az iparban maradjanak. A többletermelés tehát csak káros lehetett.

1779-ben Robert Hickman fivére, William, egy birminghami gombkészítő, Ausztriába látogatott. Előzőleg beutazta Németországot, ahol üzletfeleivel tárgyalt és megállapodott velük az árakról. Bécsben felkereste odorkészítő fivérét, aki ott egy bomkészítő manufaktúrát is vezetett, és amely állítólag olyan nagy volt, hogy meggátolta az előzőleg gombimportra költött 70 000 forint külföldre áramlását. William hajlandó volt Bécsben maradni és ott, mint az illetékes hatóságnak írta,

fehér ötvözetű gombokat gyártani, mivel fivére csak a sárga ötvözetű gombok készítésének módját ismeri. Csak azt kérte, hogy fivéréhez hasonlóan ő is kapjon évi 300 forint járadékot, valamint 100 forint lakbértámogatást, továbbá hogy a kormány fedezze felesége és három (akkor már szakképzett) fia, valamint értékes szerzémai úti- és szállítási költségeit. William le is telepedett Ausztriában és alapított egy manufaktúrát Béctől nem messze, Ebersdorfban.

Valószínű, hogy Robert Hickman Birminghamben ágenseket alkalmazott, „hogya csalogassanak át egy tehetséges művészt, felajánlva neki 500 font sterling készpénzt és neki meg a feleségének 100 font sterling évjáradékot”. Ezek a Boulton és Watt cég archívumában talált levélben szereplő összegek jócskán el vannak túlozva. 12 forintot számítva 1 font sterlingre, egy magánvállalkozónak vagy a kormánynak csupán a toborzásra 6000 forintot, az évjáradékra pedig 1200 forintot kellett volna költenie, ami nyilvánvalóan túlment a lehetőségeken. Körülbelül ugyanabban az időben Birminghamben értekezletre hívtak össze „különbféle manufakturistákat” és közölték velük, hogy „kísérletek történtek a birminghami manufaktúrákban használt legfontosabb szerszámok exportálásra idegen országokba. Mintegy két héttel ezelőtt a Birminghami Kereskedelmi Bizottság ülésén bemutattak egy levelet, amelyben valaki Bécsből megrendeli a legjelentősebb birminghami manufaktúrák áruait és velük együtt a szerszámokat is. Ez utóbbiak olyan nagy pontossággal vannak leírva, hogy a megrendelő csakis olyan személy lehet, aki ezeket vagy nagyon jól ismeri, vagy maga dolgozott velük ... Kétségtelen, hogy ilyen manufaktúrát fel lehet állítani a császár tartományaiban, feltéve, hogy odajuttatják a szükséges szerszámokat és átcsábítanak több szakmunkást, köztük főleg szerszámkészítőket.” Nagyon valószínű, hogy az inkriminált levél írója az egyik Hickman vagy Rosthorn volt. Robert Hickman 1785-ben saját, 3000 forintot kitevő költségén Angliába ment. Ezzel az úttal — mint írta — az életét kockáztatta, amiben volt némi túlzás, mivel ez egy jóval későbbi frásában áll, amelyben aranyéremért folyamodik a császárhoz. Ugyanitt azt is állította, hogy az ő érdeme 43 manufaktúra megalapítása Ausztriában. Am a hatóságok ezt a kérelmét nem támogatták, úgy érezték, már éppen elegendő jutalmat kapott. Ráadásul William fiai csípős hangú levélben fordultak a hatósághoz, s ebben rámutattak, hogy az ő néhai atyjuk járult hozzá leginkább a Habsburg ipar fejlesztéséhez, míg Robert nagybátyjuk „igen gyenge menedzser” volt.

Valószínű, hogy az a személy, akit Hickman, vagy Bécsből valaki más, az 1780-as években Birminghamból Ausztriába hívott, Daniel Winwood birminghami manufakturista volt, aki 1787-ben át is települt Ausztriába. Ő főleg szorítókapcsokat és öntöttvas szögeket (*gegossene Nägel*) gyártott, de előállított sütit és kávédarálót is. A manufaktúra felépítése 45 000 forintba került, véletlenül éppen annyiba, amennyi annak az árunak az értéke volt, amit szerény, 10 %-os vám mellett behozhatott magával Ausztriába. Winwood a Bécs melletti Ebersdorfban, Tschoffen, Lechleitner és Hickman üzemében rendezkedett be. Ténykedésének úgy látszik az 1790-es években egy tűzvész vetett véget.

Külföldi technológia bevezetését célzó egyik legnagyobb akcióra 1801-ben került sor, amikor is sok szakmunkás és néhány művezető jött Hamburgból Bécsbe, ahol legalábbis egyikük, John Thornton, egy Hansen nevű dán kereskedőnek gyártott fonó- és kikészítőgépeket. Ezekkel a munkásokkal kapcsolatban megismerhetünk néhány részletet a módszerről, amellyel Bécsbe csábították őket. Hazájukat akkor már mindannyian elhagyták, de hogy miért mentek Hamburgba, arra nincs adat. A

kapcsolat Hamburg és Anglia között már régóta fennállt, visszanyúlt egészen a 16. századig, amikor a posztógyártás súlypontja Antwerpenből oda került át. Vagy — ahogyan az Alsóházi Naplóban áll — Hamburg „már régi idők óta felvevőhelye volt azoknak az elégedetlen személyeknek, akik Nagy-Britanniából és Írországból elmenekültek”. A verbuváló egy bizonyos Karl Georg Glave-Kolbielski báró volt, akit egy róla szóló könyv találóan kalandornak nevez. A báró Poroszországban született és ott kisebb hivatalt töltött be, majd a lengyel király pénzügyi tanácsadója lett. Amikor a királyt lemondatták, Kolbielski munka nélkül maradt, megmaradt azonban ismeretlen eredetű, mélységes gyűlölete Poroszország iránt. Néhány évig újságíróként dolgozott, olykor a Habsburg monarchia szolgálatában. Hogy hogyan változott át propagandacikk írójából iparlovaggá, nem tudni. 1799-ben mindenesetre az *Oktroierte Leih- und Wechselbank* (a továbbiakban: Bécsi Hitelbank) — avagy legnagyobb részvényese után: Schwarzenberg Bank — megbízta, hogy üzletszerzőként utazza be Németországot és Angliát. Feltehetően az is feladata volt, hogy szakmunkásokat toborozzon egy gépi fonoda számára. Kolbielski meg is érkezett Angliába, de hamarosan kiutasították, mert kiderült, hogy toborozni akar, ami, mint már említettük, Angliában törvénybe ütközött. Ő ugyan hangoztatta, hogy gondosan távol tartja magát az ilyesmitől, sőt valakinek, aki ajánlkozott, azt mondta, hogy legfeljebb Hamburgban beszél a dologról, de Angliába nem. Más üzleti ügyekkel foglalkozott. Megpróbált a Bécsi Hitelbank számára nagy összegű letéteket szerezni, a maga javára pedig megpróbált eladni egy nagy tétel galíciai búzát Angliában. Ezzel az ügylettel kapcsolatban megjegyzi, hogy sok pénzt veszített és a búzát nem szállította le.

A Bécsi Hitelbank érdemel némi figyelmet. Henning Bargum, dán kereskedő és bankár, aki 1775-ben Koppenhágában csődbe ment, alapította 1787-ben. A bank fő célja az volt, hogy hiteleket nyújtson földbirtokosoknak és hitelek, valamint kölcsönök révén segítse az iparosítási folyamatot. Bargum, nem tudni miért, a bankot idősebb fiai nevén alapította meg. Néhány évvel később Basel közelében, Svájcban, csalásért bebörtönözték, amikor Bécsből megszököve, útban volt Franciaország felé. Egyik fiát is börtönbe zárták, ugyancsak csalásért, Galiciában, ahol a banknak volt egy fiókja. A másik fia meghalt. Mindez 1791-ben történt, amikor a banknak már több arisztokrata tulajdonosa is lett; hogy az alapításkor is részvényesek voltak-e már, arról nincs adat. A bank történetírója, Fritz Rager szerint a nemes urak főigazgatói címet viseltek (*Oberdirektion*), de csak a látszat kedvéért. Az biztos, hogy miután Bargum sok pénzzel megszökött, kénytelenek voltak többet foglalkozni a bank vezetésével. Egyébként részvényeiket korlátlan felelősséggel birtokolták, aminek 1812-ben lett nagyobb jelentősége, amikor a Habsburg monarchia előző évi államcsődje következtében a bank is csődbe ment. Ez a bank mindenesetre már valamiféle beruházási pénzintézet volt, és ez jól mutatja az osztrák arisztokrácia nagymérvű jelenlétét az iparban.

Amikor Kolbielski 1799/1800-ban Angliába utazott, ennek a banknak az ügynöke volt. Formailag a bank kötött szerződést az angol gépgyártókkal. A később Pottendorff fonómanufaktúra néven szereplő vállalkozásnak az arisztokrata részvénytulajdonosok voltak az alapítói és majdan tulajdonosai is. Ők voltak a monarchia leggazdagabb főurai. Köztük volt Josef Schwarzenberg herceg, Esterházy herceg — az ő pottendorffi birtokán állt az üzem —, Nostitz gróf és mások. Nyilvánvaló, hogy ők voltak az üzem tulajdonosai, nem pedig a bank. De kezdetben, nem tudni mi okból, titkolni akarták részesedésüket a cégben, pedig a Habsburg

monarchiában egyáltalában nem volt szokatlan dolog, hogy egy nemesember nagyiparos legyen.

Egy Kolbielskinek írt levele szerint a londoni Pall Mallról való James Bladen Ruspini volt a közvetítő, aki megnyerte John Levert, a Bécsbe települt 30 angol munkás csoportvezetőjét. Szolgálatiért Ruspini 100 guinea fizetséget várt, de ebből, amikor a levelet 1805-ben megírta, még csak 10-et kapott meg. Hogy végül is kifizették-e neki a teljes összeget, arról a források nem szólnak. Az azonban bizonyos, hogy ebben a technológiai transzferben nem Lever volt a főszereplő, hanem John Thornton, aki pedig szerződés nélkül jött Bécsbe. Ez az egész toborzás rendkívül bonyolulttá vált. A hamburgi osztrák követ is bekapcsolódott az ügybe. Lehetséges, hogy a bécsi kormány maga is foglalkozott iparosok verbuválásával, fonó- és kisegítő gépek felállítása céljából. Így kerültek a bécsi hatóságok kapcsolatba a Fries és Tsa. és az Ochs, Geymüller és Tsa. kereskedelmi bankházakkal. Az angol munkások, amint megérkeztek Bécsbe, máris hajlandók voltak a legtöbbet ígérőnek dolgozni, tekintet nélkül arra, hogy kinek a támogatásával kerültek oda. Edward Royce és segédje, Tyler például a fent említett kereskedelmi bankházakkal szerződött és fonógépgyárat létesített Bruck an der Leitha-ban. Egy 1806-ból származó jelentés szerint jól ment a dolguk, megvagyonosodtak. Fizetésük évi 4000 forint volt. Több, ezzel a csoporttal érkezett angol iparos is függetlenítette magát. Így például Stapleton és egy bizonyos Duckey, akit a porosz hadseregből váltottak ki, Brünmben nyitottak műhelyt. Am azon felül, hogy az angol csoport szétesett, más nehézségek is voltak. Kolbielskinek le kellett mondania textilgépgyártási privilégiumáról a Habsburg monarchia örökös tartományaiban, nem egészen világos, hogy mi okból. Akkor ő már alapított egy textilgépgyártó üzemet és arra hivatkozott, hogy 62 000 forint saját, és feltehetően 38 000 forint idegen tőkét fektett bele. Privilégiuma feladásáért cserébe kormányhivatalt ajánlottak föl neki, amit azonban soha nem kapott meg. A lényeg mégis csak az, hogy Kolbielski azzal, hogy Thorntont Bécsbe hozta, életre hívta a Habsburg monarchia, sőt egyesek szerint az egész kontinens legnagyobb pamutfonóádját. Az üzemnek 1811-ben 21 tisztviselője, 16 művezetője, 1133 férfi-, 1156 nőmunkása és 800 gépe volt, míg három évvel korábban, 1808-ban mindössze 650 alkalmazottal, 128 Mule- és 48 Water-fonógéppel rendelkezett. Az államnak tett nagy szolgálataiért Thornton már tizenegy évvel Bécsbe érkezése után nemességet kapott. Thornton létesített még egy műhelyt angol reszelők előállítására, és alapított egy „gyermekintézetet”. A nemesi oklevél dícsérőleg említi, hogy még egy óraalkatrészeket előállító acélmanufaktúrát is létesített. 1843-ban vált meg a cégtől ismeretlen okokból, igen megkeseredve, és négy évvel később, 73 éves korában halt meg.

Textilgépek gyártásában jelentősebb szerepe volt még egy másik angolnak, George Woodwardnak is, aki nyilvánvalóan a maga szakállára jött Bécsbe 1803-ban. 1797-ben vagy 1798-ban ment át Németországba és azt állította, hogy előzőleg Manchesterben és más angol textilvárosokban dolgozott. 1799-ben már 43 éves, tehát egy kissé koros volt. Németországban Berlinben és Braunschweigben gypjúfonó- és más textilgépeket szerelt, majd Linzben dolgozott egy ideig az ottani nagy posztómanufaktúrában. Ezután Brünmben ment, ahol 1808-ban 160 000 forint értékű megrendelése is voltak. Itt egy másik, Houldon nevű angollal dolgozott együtt. Vállalata 1814 után megszűnt, alighanem rendelések hiányában.

Külföldiek nem csak Bécs térségében és Brünmben tevékenykedtek, hanem egyebütt is a Habsburg monarchiában. A monarchia egyik nagyvállalkozójának,

John Joseph Leitenbergernek több csehországi városban voltak manufaktúrái. 1796-ban két alkalmazottját Koppenhágába küldte, ahol akkor épült fel angol mintára egy fonoda. A küldöttek kapcsolatba léptek egy Rigo nevű dán szerelővel, aki előzőleg évekig Angliában dolgozott. Ő átjött Csehországba és ott Leitenbergernek készített fonógépeket. Ez idő tájt másutt is nagy lendületet vett az angol textiltégek bevezetése. Ezért többen úgy döntöttek, hogy összeállnak és társaságot alapítanak. Ehhez a csoporthoz tartozott egy vidéki patikus, Vincent Petke és egy fiatal, gazdag arisztokrata, Hugo Salm-Reifferscheid őrgróf. Ők ketten 1802-ben Angliába mentek és onnan gépek tervrajzait csempészték ki. Ennek ellenére mégis Woodwardra és Houldonra volt szükség a gépek megépítéséhez, ami ismét azt bizonyítja, hogy a technológiai transzferben a „nem-verbális” hozzáállás volt túlsúlyban.

Mindent egybevetve nem meglepő, hogy Anglia ilyen jelentős mértékben hatott a Habsburg monarchia iparfejlődésére. Ez így volt más országokban is, ahogyan erre W. O. Henderson, David J. Jeremy, Eric Robinson, A. E. Musson, J. R. Harris, és legújabbán Kristine Bruland a Norvégia iparosodásával foglalkozó munkájában rámutattak. A Habsburg birodalomban ugyanúgy, mint Poroszországban, Oroszországban és Franciaországban, a kormány gyakran bekapcsolódott közvetlenül vagy közvetítők útján, iparosok toborzásába, ami a modern iparosodás korai időszakában a technológia átvételének leggyakoribb módja volt.

A BÉCSI UDVAR ADRIA-POLITIKÁJA A 18. SZÁZADBAN

A 17. század végén, a 18. század elején az osztrák monarchia a törökkel szemben védekezésből támadásba ment át, hatalmas horvát, magyar és szerb területeket szabadított fel, s ezzel megerősítette katonai és gazdasági pozícióit a Duna-medencében és a Balkánon. Ereje és tekintélye megnövekedett és széles alapot teremtett katonai és gazdasági vállalkozásaihoz. Megszabadult az évszázados török fenyegetéstől.

A török hatalom lehanyatlásával a Duna-medencében és a Balkánon időben majdnem egybeesett a velencei uralom lehanyatlása az Adrián és a Földközi-tengeren. A Velencei Köztársaság nem volt többé „a tenger úrnője”. Az Adria fölötti uralma volt eddig a legnagyobb akadálya az isztriai és dalmáciai városok és kikötők fejlődésének. Talán Velencei tengeri monopóliumában kereshetjük az okát annak, hogy a Habsburgok még akkor sem mutattak nagy érdeklődést a tengerek iránt, amikor szlovén, horvát és itáliai tartományaikon keresztül kijutottak a tengerpartra és ott néhány várost és kikötőt is elfoglaltak.

Az osztrák monarchiának a 17. század végén – 18. század elején reális és viszonylag biztos perspektívái nyíltak a földközi-tengeri és kelet-európai érdekszférák meghódítására. Ugyanakkor — mint a gazdasági élet majd minden ágában többé-kevésbé elmaradott országok — áruai, különösen manufaktúraiparának termékei nem voltak versenyképesek a nyugati piacokon.

Tehát lényeges változások következtek be a politikai és a katonai erőviszonyokban, valamint a gazdasági érdekszférákban a Habsburg monarchia határain, sőt Európa nagy részén. A régi erőegyensúly eltűnt az új viszonyok között. A bécsi udvar előtt több kérdés is nyitva állt, mint például hogy hogyan alkalmazkodjék az új körülményekhez és hogyan használja ki azokat az előnyöket, amelyek a Duna-medencében, a Balkánon és az Adrián — főleg kelet felé — kínálkoztak. Nem kevésbé volt fontos az a kérdés, hogy hogyan lehetne felgyorsítani a gazdasági és a társadalmi fejlődést a monarchia hatalmi súlyának növelése és Európa fejlettebb államaihoz viszonyított hátramaradottságának csökkentése érdekében. A modern államszervezetből, a felvilágosult abszolutizmusból és a merkantilista tanokból következő szükségletek az ország természeti kincseinek és egyes gazdasági ágaknak másfajta hasznosítására ösztönöztek. Hozzájárultak ehhez bizonyos társadalmi rétegek racionális törekvései is, amelyek gazdaságosabb és ésszerűbb gazdálkodásra, szabadabb és jobb életre irányultak.

Johann Joachim Becher (1635-1682), majd Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640-1714) és Wilhelm von Schröder (1640-1688) merkantilista eszméi és tanításai befolyásolták a bécsi udvar gazdaságpolitikájának alakítását és irányát. Ezekből a pragmatikus tanításokból egyértelműen következett, hogy elsősorban a nem mezőgazdasági (azaz szekunder és terciér) tevékenységek megszervezésére és fejlesztésére kell a figyelmet fordítani: a kereskedelemre, kézműiparra, manufaktúrákra, tengerhajózásra, áru- és pénzforgalomra, valamint a közlekedésre. Számos ország gazdasága és hatalma épült ezekre a tevékenységekre. Ezekben a termelési és munkafolyamatokban az uralkodóknak szabad kezük volt, ezek hoznak viszonylag

gyorsan kiadós eredményeket (nyereséget), ezekben vagy ezek mellett megteremnek a társadalmi és a gazdasági élet más haladó formái is. Ezzel szemben a mezőgazdasági termelést — ahogyan hangsúlyozták — a jobbágság intézménye a feudális magántulajdon bilincseibe verte, az ebbe az állapotba való beavatkozás — akár a legfőbb uralkodó részéről is — a nagybirtokosok elutasításába és ellenállásába ütközött, úgyhogy a mezőgazdasági termelés fejlesztése vagy a földesúr-jobbágy viszony javítása érdekében sokáig szinte semmit sem lehetett tenni.

E megfontolások alapján, a merkantilista tanítások értelmében nyert megfogalmazást az általános gazdaságpolitika, amelyen belül a bécsi udvar a kereskedelemnek juttatta a főszerepet, és azoknak a tevékenységeknek, vállalkozásoknak és intézményeknek, amelyek előmozdították, erősítették és fejlesztették a kereskedelmet. Természetesen elsősorban a külkereskedelemre gondoltak, mint ami pénzt hoz az országba. E nagy és hosszú távú feladat megvalósítására a bécsi udvar a külkereskedelem jelentős részét az észak-adriai kikötőkön keresztül bonyolította le, Carlopagotól Triesztig. Ezzel együtt járt a tengeri kereskedelem, valamint az ezt előmozdító iparok fejlesztése.

Ez a döntés — tekintettel a külkereskedelem irányára és lebonyolítására — helyes és főképpen reális volt: a kikötők földrajzi fekvése lehetővé tette a tengerentúli kereskedelmet minden irányban a világpiacon; a közvetlen és a távolabbi hátország rá volt utalva a kikötőkre, mint ahogy a kikötők is a hátországra, s ez biztosította a hajók rakományát mindkét irányban; végül a kikötőkben viszonylag előnyös társadalmi munkaszervezet alakult ki, s maguk a kikötők bizonyos mértékig technikai szempontokból is kiépültek és felszerelődtek. VI. Károly császár (1711-1740) ebben egységes rendszer kialakítására törekedett Fiumétől Zenggig, a nagy nyugat-európai kikötők (pl. Amsterdam) mintájára.

Megjelent egy sor organizatorikus és iránymutató rendelet, számos intézkedésre és vállalkozásra került sor mind a központi hatalom, mind a tartományi és a helyi hatóságok részéről, végig a 18. század folyamán. Fejleszteni akarták a városokat, bővíteni a kikötőket, előmozdítani a tengerészeti tevékenységet, meggyorsítani a kereskedelem, mindenekelőtt a tengeri kereskedelem lebonyolítását. E rendelkezések közül a következőket emeljük ki:

1. Egy 1717. évi pátens kihirdette a szabad hajózást az Adrián, ami aláásta, idővel meg is szüntette Velence addigi monopolhelyzetét.

2. Különösen szilárd és széles alapot nyújtott a kereskedelemnek a pozsareváci béke s az ehhez kapcsolt 1718. évi kereskedelmi szerződés a Habsburg monarchia és Törökország között. Ez volt az alapja a szerződő felek közti kölcsönös kereskedelem élénkítésének és kiterjesztésének; a szerződés és kiegészítései megszilárdították a szárazföldi és a tengeri kereskedelem biztonságát, megszabták a vámtételeket, megszervezték a konzuli szolgálatot stb. Idővel sor került tengeri kereskedelmi szerződések megkötésére különböző más országokkal és városokkal is.

3. VI. Károly császár 1719. március 18-i pátense szabad kikötőkké (*porti franchi*) tette Triesztet és Fiumét. Ezzel és további rendeletekkel ez a két város nemzetközi tengeri kereskedelmi központ rangjára emelkedett, s ösztönzést adott fejlődésüknek. Mellettük más kikötők is bekapcsolódtak a külkereskedelembé. Ekkor váltja fel a hivatalos iratokban a „Horvát Tengerpart” elnevezést az „Osztrák Tengerpart” (*Litorale austriaco*), amelynek kikötői a *Triester Handelsinstanz* (1748-1776) szervezeti keretébe tartoztak.

4. Mind a magasabb, mind a helyi hatóságok egész idő alatt gondot viseltek a kikötők kiépítésére, bővítésére, technikai felszereltségükre, a megfelelő egészségügyi feltételekre, a jog hatékonyságára és a jogbiztonságra, a vámpreferenciákra stb. Mindennek gyorsítania kellett a forgalom lebonyolítását, megkönnyíteni a ki-, be- és átrakodást. Az intézkedések hatékonysága, az így elért megtakarítás jelentősen befolyásolhatta az áruk árát, s versenyképessé tehetette őket a külföldi piacokon.

5. A tengeri kikötőknek a közvetlen és a távolabbi háttérrel való kapcsolata érdekében egész úthálózatot kellett kiépíteni, folyókat kellett szabályozni. Így került sor — a Római Birodalom ideje óta először — kereskedelmi utak építésére az Adriától a Duna-medencébe és Közép-Európába: a Károly út (1728), a Triesztből a Semmeringen át Bécsbe vezető út (1730), a József út (176–1779), később a Ludovika út (1804-1809) kiépítésébe sok munkát, anyagot és pénzt fektettek, értéküket mégsem a beléjük fektetett anyagi javak adják, hanem az, hogy összeköttették az adriai világot a háttérrel világával, s lehetővé tették javak, pénz és emberek viszonylag gyors és biztonságos forgalmát. A Kulpa, Száva, Dráva, Duna és Tisza hajózhatóságának biztosítása megteremtette a kapcsolatot az új kereskedelmi utakkal, s nagymértékben fellendítette az Adria és a kontinens belseje közötti forgalmat.

Az új helyzetnek köszönhetően a tengerpart lakossága a 18. század folyamán megnövekedett, ha nem is egyenletesen. Az adatok a század elejére és első felére meglehetősen ellentmondásosak. Triesztnek mintegy 4700, Fiuménak 3000-3500 lakosa lett volna a század elején, nem számítva külvárosaikat. 1800-ban Trieszt lakossága mintegy 21 000, 1810-ben Fiuméé kb. 8000 fő volt. Megbízható adataink vannak viszont öt kikötőváros házainak és lakóinak számáról 1775-ből:

A város neve	A házak száma	A lakók száma
Carlopage (Karlobag)	160	882
Zengg (Senj)	442	2733
Buccari (Bakar)	323	1652
Fiume (Rijeka)	583	4515
Trieszt (Trieste)	881	10664
Összesen	2389	20446

Már ezekből az összefoglaló adatokból is látható, hogy a lakosság száma a század első felében lassabban nőtt, mint a század második felében, s a növekedés intenzitása helységenként változó volt. Így például a 18. század folyamán Fiume lakossága 129 %-kal, Trieszté viszont 346 %-kal nőtt. A bécsi udvar tengeri politikájának és a kikötőkben folyó gazdasági-társadalmi vállalkozásoknak az eredményessége a lakosság számától, szorgalmától, tudásától és ügyességétől, valamint a birtokában levő és a rendelkezésére álló tőkéktől függött.

A feldolgozó ipar átalakulási folyamaton ment keresztül. A kézművességek és a manufaktúrák megszaporodtak, új ágazataik jelentek meg és tőkéltesedtek. Egy részük struktúrájuk, termékeik, munkáslétszámuk és tőkéjük alapján az átlag fölé emelkedett.

A Trieszt-Fiumei Privilegizált Kereskedőtársaság „cukorfinomító” vagy „cukorlepárló” üzemét alapított (1750-től 1828-ig állt fenn), amely időnként több száz különböző szakképzettségű munkást és alkalmazottat foglalkoztatott. Ez volt a legnagyobbnak ilyen vállalkozás a Habsburg monarchiában, privilégiuma kiterjedt a

nyersanyagbeszerzésre és monopóliuma volt termékeinek forgalmazására, emellett más termékekkel és kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott. Természetesen voltak az Osztrák Tengerparton más manufaktúrák is, ha nem is oly nagyok, mint a „cukorfinomító”. Nyilvántartottak vászon-, szappanfőző-, bőr-, horgonygyártó manufaktúrákat stb. Ezekben megvalósult mind a horizontális, mind a vertikális munkamegosztás. Számos iparág foglalkozott különböző termékek előállításával vagy szolgáltatásokkal. Az iparágak száma egyre nőtt, egyrészt mert megvoltak ehhez a kedvező előfeltételek, másrészt mert a városok és kikötők urbánus élete ösztönzően hatott az üzleti élet és a forgalom növekedésére. Külön kiemelendő, mekkora figyelmet fordítottak a hajóépítésre. Régebben ez a tevékenység főleg az elődök tapasztalatain és a hagyományon alapult. Most szervezeti és technikai változtatásokra került sor. A közvetlen szükségletek és a Bécsből vagy magukból az érintett városokból kiinduló hosszú lejáratú tengeri kereskedelmi tervek hatására a hajóépítés lassan kinőtt a céhes szervezeti formákból, s haladóbb munkaszervezési formák, modern vállalkozások, illetve manufaktúrák keretében folyt Zenggben, Fiumében és Triesztben, főleg azonban Porto Re-ben (Kraljevicán), ahol új hajógyár épült.

Nem csak a városok és a forgalom közvetlen szükségletei hatottak ösztönzően az ipar és a manufaktúrák fejlődésére, hanem megvoltak ehhez a reális előfeltételek is, mint a nyersanyagok. Ezek megléte következtében keletkezett, vagy indult fejlődésnek egyes helységekből valamely iparág, míg más iparágak éppen nyersanyagok hiányában tűntek le. A nyersanyagok bősége és sokfélesége határozta meg a kézművesség és a manufaktúrák arculatát. Az észak-adriai partvidék kikötői és városai általában gazdagok voltak növényi, állati és ásványi eredetű nyersanyagokban. Számos növényi vagy állati eredetű nyersanyagot feldolgozó foglalkozás számára ezek itt kéznél voltak, vagy könnyen be lehetett őket szerezni a szomszédságból. A nyersanyagszállítás általában még nagy nehézségekbe ütközött; ebben a tekintetben az észak-adriai városok földrajzi helyzete kedvező volt. A kontinensről különböző nyersanyagok érkeztek, amelyeket tengerentúli vagy helyi értékesítésre szántak. Így sok mesterember olcsóbban jutott a szükséges nyersanyaghoz, mint ha neki kellett volna megrendelnie. Ez különösen az ásványi nyersanyagokat feldolgozók számára volt előnyös, mert Horvátországból, Krajnából, Stájerországból és Magyarországról kellő mennyiségben szállítottak ásványi nyersanyagokat. A városok számára az is előnyt jelentett, hogy a tengeri nyersanyagszállítás viszonylag gyors és olcsó volt. Sokféle nyersanyag érkezett tengeri úton. A belföldi eredetű nyersanyagokat feldolgozó ipari tevékenység az egész gazdaság számára nagy jelentőségű volt. A kézművességek és a manufaktúrák azáltal, hogy feldolgozták a belföldi nyersanyagokat, megnevesítették, értékesebbé tették őket. Árut termeltek a belföldi szükséglet számára, a nemzetközi piacra, így egyúttal csökkent a külföldi áruk importja is. És éppen ez állt a bécsi udvar gazdaságpolitikájának érdekében.

Amint a bécsi udvar a feldolgozó tevékenység számára meghatározott, általában meg is valósult. A kézművesek és a manufaktúrák által előállított kereskedelmi árucikkek megváltoztatták és gazdagították a kikötőkön keresztül lebonyolódó kereskedelmi forgalom struktúráját. Ebből kitűnt, hogy a kézművességek és a manufaktúrák kölcsönösen függtek egymástól, mint ahogy a kereskedelem, a hajózás és a közlekedés is. Mindezek a tevékenységi ágak előfeltételei voltak egymásnak,

bármelyikük növekedése és erősödése maga után vonta a többiek növekedését és erősödését is.

1775-ben az említett öt kikötőben 4051 főnek volt feldolgozóipari vagy szolgáltató, tehát nem mezőgazdasági foglalkozása, mégpedig Carlopagoban 186-nak, Zengben 450-nak, Buccariban 314-nak, Fiumében 1141-nak és Triesztben 1960-nak. Különösen kedvező hatással volt Fiume reinkorporációja Horvátországba (Magyarországba) 1776-ban a feldolgozó (szekunder) iparok növekedésére. Öt esztendő alatt (1775-1780) a termelés évenként 17 %-kal, összesen 85 %-kal nőtt, ezzel együtt növekedett az árumennyiség és annak pénzértéke, valamint a hajóteher is.

A nemzetközi tengeri kereskedelem lebonyolításában nagy szerepük volt általában a kereskedőknek és kereskedő társaságoknak. Ez meglehetősen heterogén elem volt, száma változott, de az évszázad folyamán megnőtt, úgyhogy a század végére jelentős tőkével és befolyással rendelkező réteggé duzzadt.

A külkereskedelemben résztvevő kereskedők részben az észak-adriai területről, részben különböző Habsburg országokból valók, részben pedig külföldiek voltak. Különböző társadalmi rétegekhez tartoztak, különböző nemzetiségűek és vallásúak voltak. Már a 18. század elején szinte mindenki kereskedhetett. A tengeri kikötők befogadtak mindenkit, aki kereskedni vagy ipari tevékenységet folytatni akart. Az állam nem tudott nagyobb pénzüsségeket fordítani a kereskedelem fejlesztésére, de külföldi üzletembereket hívott az országba, és lehetővé tette, hogy pénzüket befektessék. Idővel a külföldi elem meglehetősen nagy számban volt képviselve a kereskedelemben, nem csak az Adrián, hanem a monarchia belsejében is. Zsidók jöttek a hátszorból és a partvidékről a kikötőkbe, és foglalkoztak mindenfélével, de főleg kereskedelemmel. Hasonlóképpen jelentős szerepük volt az észak-adriai kikötőkben a török alattvalóknak; sokoldalú tevékenységükkel és tőkéjükkel különösen a tengeri kereskedelemben tevékenykedtek. Jellemző volt a levantei kereskedelem: levantinusok, görögök, albánok, szerbek, mozlímok és mások termékeiket az észak-adriai kikötőkbe szokták küldeni, s ott látták el magukat mindenféle árukkal.

A külföldi kereskedők pénzt, árut, tapasztalatot hoztak magukkal, emellett kiszélesítették a kereskedelmi kapcsolatokat, s közvetlenül is, közvetve is előmozdították az árutermelést. Fokozatosan megszűnt a különbség a külföldi és a hazai kereskedők között. Így idővel egy egységes, egyre növekvő réteg alakult ki, amelyből később kereskedelmi vállalkozók és kapitalisták emelkedtek ki. Ez kedvező hatással volt nem csak a kereskedelemre, hanem minden nem mezőgazdasági tevékenységre és az urbanizációra is. Ezt bizonyítja a trieszti kikötő kereskedelmi forgalma is, amely mindkét irányban

1746-ban 3 204 612

1760-ban 6 240 395

1767-ben 10 103 793

1776-ban 13 342 060

1780-ban 15 340 120

1794-ben 44 559 175 forintra rúgott.

Ezekből az emelkedő számokból — a forgalom 48 év, alig fél évszázad alatt 1296%-kal, tehát tizenháromszorosára nőtt — jól kikövetkeztethető a forgalom

jótekonny hatása a város tengeri kereskedelmi központtá növekedésére. Így érvényesült és igazolódott a bécsi udvar eredményes tengeri gazdaságpolitikája az észak-adriai partvidéken. A horvát kikötők forgalma elmaradt Trieszté mögött. Ennek számos oka volt, többek között az a központi kereskedelmi hatóságok által nyújtott kedvezés is, amely az 1760-as években Triesztet részesítette előnyben.

A bécsi udvar tengeri politikájában nagy figyelmet fordított a kikötők technikai felszerelésére, a hajóépítésre, a hajózás biztonságára, a tengerészképzésre, a rendelkezésre álló tőkére, az üzleti pontosságra és hatékonyságra.

A tengerhajózás a partvidék lakóinak hosszú tapasztalatán és régi hagyományain alapult. Ennek köszönhető, hogy a monarchia kapcsolódni tudott a világpiachoz. Ennek előfeltétele volt a hajóépítés, a hajógazdaság és a hajóforgalom, a tengerészet és a külkereskedelem egymásrautaltsága. Lehetővé vált, hogy a monarchia az osztrák árukat gyorsan és kedvező szállítási árakon juttassa el a legtávolabbi piacokra is, és hogy importálja a külföldi árukat. Nagy előnyt jelentett, hogy a monarchiának saját kereskedelmi flottája volt, nem szorult idegen közvetítőkre. Az osztrák kereskedelem jövője a szállítási lehetőségektől és eszközöktől függött, attól, hogy gyorsan és olcsón juttassák el az árut rendeltetési helyére. Ebben döntő volt a hajók száma és tonnatartalma. A tengerparton 1768-ban 377 nagyobb hajót tartottak nyilván. Bár ez a szám idővel növekedett, nem elégítette ki a szállítási szükségletet. Az ok a hajógazdaság pénzhiánya volt. Főleg belföldiek foglalkoztak tengerészettel, s nem mindig rendelkeztek a kellő tőkével, hogy a hajóépítést és általában a hajózást a megfelelő színvonalon tartsák. Ezenkívül mindig felvetődött a kérdés, hogy egy hajó forgalomba állítása mennyi hasznot hoz és mekkora kockázattal jár a hajózás. A biztonságnak a tengeri kereskedelmi vállalkozásokban nagy szerepe volt, és tisztában kellett lenni azzal, hogy a biztonság csekély, az áruszállítást tengeren is, szárazon is veszélyek fenyegetik.

A tengeri tevékenység természeténél fogva sokoldalú: hajóépítés, hajózás, kormányzás, tengerészeti ismeretek, berakodás és kirakodás. Ezért fontos volt a tengerészek különböző képesítése. A legénységet főleg a partvidéken horvátok közül toborozták. Számuk ingadozó volt, bár emelkedő tendenciát mutatott. 1762-ben 1269 tengerészt írtak össze, hat évvel később, 1768-ban 1649-et, 380 fővel (30%-kal) többet. Ez viszonylag gyors növekedés volt, amit valószínűleg a közvetlen szükséglet váltott ki.

A forgalom fellendülésével nőtt a kikötő és a távozó hajók száma is. Az osztrák zászló alatt hajózáson kívül voltak a kikötőkben különböző más országok és városok zászlói alatt futó hajók is, de erről csak megközelítő képet lehet adni. 1771-ben 12 hónap alatt 2031 hajó érkezett rakománnyal Triesztbe, tizenhárom különböző lobogó alatt, de nem tudjuk, ez idő alatt hány hajó futott ki. Egyes évekből vannak a trieszti kikötőn keresztül behozott és kivitt teheráru súlyáról:

1753-ban 22 552 362 font,
1758-ban 24 050 268 font,
1763-ban 34 039 822 font,
1767-ben 47 603 000 font.

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy az áruforgalom 14 év alatt 25 050 638 fonttal, azaz 111%-kal nőtt, s később is emelkedő tendenciát mutatott. Megváltozott az

áruforgalom struktúrája is, egyre több lett a félkész- és készáru, gazdagodott az áruválaszték.

Fiumében 1776-ban mindkét irányban 2423 hajót tartottak nyilván, 1777-ben 2989-et, vagyis 566 hajóval (23%-kal) többet. Ezek osztrák, velencei, pápai, dubrovnikai, francia, nápolyi, török, holland, svéd, angol és máltai lobogó alatt hajóztak. Voltak közöttük árut szállító, illetve rakomány nélküli hajók, hogy melyik fajtából mennyi, nem jegyezték fel, de feltehető, hogy legtöbbjüknek volt rakománya.

Ha tekintetbe vesszük a kor gazdasági és társadalmi viszonyait a monarchia országaiban és azokon kívül, valamint a közlekedés lehetőségeit és biztonságát, akkor a fentiek a tengeri kereskedelem hatalmas fejlődését tanúsítják. A bécsi udvar gazdaságpolitikája nemcsak az áruforgalom, a minőség terén is eredményes volt. A kézművességet felváltották a manufaktúrák, az egyszerű árutermelés helyébe a regionális árutermelés lépett. Pénzt fektettek a termelésbe és a tengeri kereskedelemben, hogy minél több pénzt kapjanak majd vissza.

Ez az üzleti kapcsolatok kiszélesítéséhez vezetett. A külföldi üzletfelek az Adriai-tengeren túl, három világrész (Európa, Afrika, Ázsia) különböző országaiban és városaiban éltek, ám élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a Habsburgok országaival, s bevonták őket a világpiacba és a világkereskedelemben. A belföldi üzletfelek így hasznosíthatták a gazdag külföldi tapasztalatokat, áraikat hozzáigazíthatták a világpiaci árakhoz és mérlegelhették termékeik versenyképességét. Ez magával hozta az ügyletek ésszerűsítését, a gazdaságosságot a kalkulációban, és növelte a kereskedelmi hasznot.

Mindebben visszatükröződik VI. Károly, Mária Terézia és II. József merkantilista szellemű politikája, és az a támogatás, amit az állami intézkedések a magánfelek vállalkozásainak nyújtottak. Voltak persze ellentmondásos és kedvezőtlen állami döntések is, főleg II. József idejében, amelyek a horvát kikötőket s így Horvátországot és Magyarországot sújtották, mint a protekcionista vámtételek.

Pénzzel az állam nem tudta segíteni a tengeri kereskedelmet, mert pénze nem volt. A pénztőke hiánya fékezte a kikötők fejlődését. Ami pénz volt, magánosoktól és kereskedőtársaságoktól származott. A hajóépítést, hajógazdaságot és a hajózást belföldiek magánerejéből fejlesztették (Porto Re kivételével). Ugyancsak belföldi, más Habsburg országokból származó, valamint külföldi vállalkozók finanszírozták a kézművességet, a manufaktúrákat, a kereskedelmet és a közlekedést. Hogy ez hogyan oszlott meg a három kategória között, nehéz megmondani, de úgy látszik, a helybeliek főleg a kézművességben és kis kereskedelmi vállalkozásokban voltak érdekelve. Voltak saját tőkével alapított termelő és kereskedelmi vállalkozások társasági formában, legtöbbször Triesztben. A Trieszt-Fiume Privilegizált Kereskedőtársaság fiumei cukorfinomítóját főleg belga tőkével létesítették, de voltak benne részvényesek az udvari nemesség, a magyar és a horvát arisztokrácia soraiból is. A tengeri kereskedelmi társaságokban a levantei, a trieszti kereskedőházakban a zsidó tőke részesedett erősen.

Ha összehasonlítjuk a 18. század végi állapotokat a század elejiekkel, azt látjuk, hogy a partvidék minden tekintetben hatalmas fejlődésen ment keresztül. Különösen jó hatással volt ez a fejlődés a kikötőkre és a városokra, s meghatározta további gazdasági fejlődésüket, urbanizálódásukat is. Megváltozott szerkezetük, külső képük, megváltoztak lakóik szokásai és életkörülményei. A nem mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság részaránya évről évre nőtt, átlagban elérte a 70%-ot.

A HABSBURGOK AGRÁRPOLITIKÁJA

A szekció kitűzött tematikája a Habsburgok gazdaságpolitikájának két évszázadáról kínál áttekintést, nevezetesen a 17. és 18. századéről. Amikor most a bécsi agrárpolitikáról és elsősorban annak magyarországi hatásáról kívánok beszélni, mégis csaknem kizárólag a 18. századból származó elképzelésekre és döntésekre tudok hivatkozni. Az okok nyilvánvalóak: a 17. századi Habsburg uralkodók politikájában alig találunk konkrét kezdeményezést, amely a magyar mezőgazdaság megváltoztatására irányult volna. Hiányzott a mezőgazdaság iránti közvetlen érdeklődés a merkantilisták gazdasági elméletéből is. Az osztrák kameralisták, akik először kínáltak gazdasági programot az udvarnak sok túlzó, idealista javaslatot nyújtottak be az ipar és a kereskedelem javítására (kereskedelmi társaságok, gyarmatok alapítása), a mezőgazdaság azonban nem szerepelt programjukban.

A kameralisták esetében azonban két körülményről mégsem szabad elfeledkeznünk. Egyrészt Ausztriában a kameralisták voltak az elsők, akik a fejlettebb nyugat-európai országokhoz való felzárkózás politikáját próbálták követni, másrészt a bécsi kameralisták egyike, Philipp Wilhelm von Hörnigk ismerte fel először, hogy a Habsburg monarchia alkalmas gazdasági autarchia kialakítására. Egyetlen autarchia sem nélkülözheti azonban a mezőgazdasági termékeket, így tekinthette Hörnigk Magyarországot a monarchia számára „valóságos kenyér-, zsír- és húsbányá”-nak. A nevezetes meghatározás a szerző *Oesterreich über alles...* c. munkájában, egy évvel Buda visszafoglalása előtt és egy évvel az egykori magyar főváros kudarcba fulladt ostroma után jelent meg. 1685-ben a széthullott Magyar Királyságot élelmiszerforrásként beállítani Ausztria számára éppen annyira irreális volt, mint afrikai vagy ázsiai gyarmatot szerezni.

A 17-18. század fordulóján Magyarországnak, a monarchia eddig minden szempontból periférikus országának a jelentősége két ismert ok következtében megnőtt: a török kiűzése nyomán egész Magyarország Habsburg uralom alá került, ugyanakkor a Habsburgok — vereséget szenvedve a spanyol örökösödési háborúban — kiszorultak Nyugat-Európából. Magyarország az ún. dunai monarchiának területileg kb. 60%-át, népessége számát tekintve a 18. század végén kb. 40%-át tette ki. S ezúttal sem szabad elfeledkeznünk egy gyakran elhanyagolt körülményről: Magyarország 1740-ig (VI. Károly császár haláláig) a monarchia legfontosabb határországa volt. A török kiűzését 40 éven belül két újabb súlyos török háború követte. 1686-ban az osztrák hadvezetésnek a Buda ostromára felsorakozott hadsereg ellátására az élelem túlnyomó többségét Ausztriából és Csehországból kellett előteremtenie. A 18. század hadseregei is tekintélyes mennyiségű élelmiszert igényeltek, s erről az udvarban sem feledkeztek meg. A mezőgazdaság iránti érdeklődés így lassan megjelent az állampolitikában, a VI. Károly korabeli telepítéseket az agrárpolitika egyfajta közvetett elemének tekinthetjük.

Rendszeres állami gazdaságpolitikáról természetesen legfeljebb Mária Terézia uralkodásától kezdve lehet beszélnünk. A királynő több hivatali hozott létre a gazdaságirányítás tökéletesítésére (többek között: *Universalkommerzdirektorium* 1746 és *Hofkommerzienrat* 1761), rendeletek százait bocsátotta ki az ipar és a

mezőgazdaság ösztönzésére (rendeletek százaira volt szükség, mivel minden ország és tartomány esetében külön döntés született), s jelentős összeget biztosított a manufaktúrák és a mezőgazdasági társaságok támogatására. Mégis minden politikai jellegű változás és a gazdaság előrehaladása ellenére gazdaságpolitikája alapelveiben merkantilista maradt.

A 18. században a merkantilizmus többé nem számított modern gazdasági elméletnek, a merkantilista védővámrendszer mégis bizonyos védelmet szolgáltatathatott Európa viszonylag elmaradott országaiban a belső piac biztosítására. Az adott pillanatban a merkantilista vámrendszer kínálta a legjobb lehetőséget a hazai termelők védelmére, valamint a termelés ösztönzésére, a merkantilista előjogok, köztük a monopóliumok szolgáltatták a legjobb eszközt a termelők és a termelés ellenőrzésére, így például a céhen kívüli iparosok adóinak és szolgáltatásainak biztosítására. Végül a merkantilizmus közép-európai változata, a kameralizmus nem zárhatta ki a mezőgazdaságot és a telepítést sem elméletének köréből.

Mária Terézia és később II. József is megpróbálták a merkantilista politika minden előnyét kihasználni. Ezúttal arra kell emlékeznünk, hogy a Habsburg monarchia a 18. század közepén még semmiféle szempontból nem képezett egységet. Az itáliai és a németalföldi tartományokon túl maguk a dunai országok is nagy eltéréseket mutattak mind politikai, mind gazdasági téren. A mezőgazdaság és az agrártársadalom sokoldalúsága a nagy európai régiók határait is áttörte. Míg Alsó- és Felső-Ausztriában vagy Tirolban nem találjuk nyomát a földesúri sajátgazdaságok (a majorságok) kiépítésének vagy a robotszolgáltatás nagyobb súlyának, addig ezek a jelenségek Csehországban, Magyarországon általánossá váltak és részben Stájerországra is áttértek. Az osztrák-cseh tartományok magasabb technikai színvonalával szemben Magyarország (Erdélyt is beleértve) és Galícia mezőgazdasága meglehetősen elmaradott volt.

Az új, 1754-ben bevezetett vámrendszer biztos belső piacot akart teremteni a monarchia termelői számára. A belső vámok többségének felszámolásával a kereskedelmi lehetőségek egyszerűbbé és gyorsabbá váltak. A különböző ipari- és agrártermékek cseréje a birodalom valóságos egységéhez vezető utat könnyítette meg. A mezőgazdaságban a bécsi udvar a modernebb művelési módszereket pártfogolta, a gazdáknak takarmánynövények magját és tenyészállatokat kínált. A mezőgazdasági szakkönyvek kiadói és az újonnan szervezett mezőgazdasági társaságok pénztámogatást kaptak. A technikai problémákat persze nem különíthetjük el a társadalmi változásoktól. A mezőgazdasági vonatkozású intézkedések sorát a Mária Terézia féle úrbérrendezéssel és II. József jobbágyrendeletével egészíthetjük ki.

Mégis, minden jó szándék és ösztönzés ellenére a Habsburgok gazdaságpolitikája már a kortársaktól erős bírálatot kapott. Féltékenység támadt az ipari és az agrártermelők között, elkerülhetetlenné vált az egyes országok-tartományok rivalizálása. Az egyes tartományok panaszai a Habsburg politikával szemben sokáig meghatározták a nemzeti történetírások alaphangnemt. A 19. század történetírói különben szívesen hasonlították Bécs idealista gazdasági céljait a megvalósulásban mutatkozó eredményekhez, s az udvar gazdaságpolitikája ezekben az összevetésekben többnyire teljesen hatástalannak bizonyult. Később, a 20. század történetírása a Habsburg országok 18. századi, kétségkívül meglévő gazdasági fejlődését teljesen elkülönítette a gazdaságpolitikától.

A hosszú vitát természetesen aligha lehet egy rövid referátummal befolyásolni. Mégis szeretnék a Habsburgok védelmében néhány körülményre hivatkozni, így

mindenekelőtt gazdaságpolitikájuk hatékonyságának kérdésére. A bírálók között sokan voltak, akik éles határt húztak az elmélet és a valóság között. Ez azt jelenti, hogy az uralkodók (Mária Terézia és II. József) nem ismerték fel országaik valóságos fejlődési állapotát. Részben ez így is volt: a királynő és fia reformtörekvéseinek megindításában ugyan elengedhetetlen volt birodalmuk elmaradottságának felfedezése, ennek fokát azonban már nem tudták a valóságnak megfelelően felmérni. Az udvarban alig vették figyelembe az egyes országok és tartományok társadalmi-történelmi különbségeit vagy földrajzi-éghajlati viszonyait. Így egyes országokban már létező módszerek bevezetésére ösztönözhettek, míg másutt teljesen irreális növényi vagy állati kultúrákat ajánlhattak.

Nézzünk erre két példát. A bécsi politika nem tett alapvető különbséget az örökös tartományok és Magyarország között, a rendeletek hazánkban is a takarmánynövények termesztésére, a vetésforgók bevezetésére és a jószág istállózó tartására ösztönöztek. De vajon milyen eredményt lehetett ettől elvárni, amikor az alföldi parasztok között akadt olyan, aki — nem tudván, hogy a takarmányfüveknek magjuk van — az apróra vágott füvet vetette el. Hogyan remélhettek ösztönző hatást az udvar által támogatott könyvektől, amikor a földművesek jelentős része nem tudott olvasni? Hasonló tájékozatlanságra vallott, amikor az udvar bizonyos egzotikus növény- és állatkultúrákat akart Magyarországon meghonosítani. Bécsben Dél-Magyarországot olyan éghajlatú területnek vélték, ahol szubtorpikus-mediterrán kultúrákat is meg lehet honosítani. Mária Terézia 1762-ben fordult kérdéssel az udvar gazdasági hivatalnokaihoz, hogy alkalmas-e Dél-Magyarország a gyapot, a rizs, valamint több festékalapanyagot biztosító keleti növény termesztésére. A gyapottal és az indigóval folytatott kísérletek azonban gyors kudarccal végződtek, s csak átmeneti sikert hozott a rizs termesztése is. Tartósabb eredményt csak a vörös buzér (*Krapp*) és a kék csülleng (*Waid*) termesztésével értek el.

Megállapíthatjuk, hogy a bécsi udvar agrárpolitikájának volt egy idealista, vagy ha nem próbálunk ilyen szépen fogalmazni, egy doktriner, a valóságtól bizonyos fokig idegen jellege. A magyarországi politikában ez fokozottabban jelentkezett, mint az osztrák és a cseh tartományok esetében, mivel az udvarban a magyarországi viszonyokat még kevésbé ismerték, mint az örökös tartományokat.

A második — és talán még fontosabb — vitakérdés, amiben állást kell foglalnunk, az, hogy mennyiben vádolható a bécsi udvar politikája részrehajlással, megkülönböztetéssel. Igaz-e, hogy az uralkodók fejlettebb tartományaiknak kedveztek? Úgy gondolom, hogy az udvar nem meghatározott tartományokat vagy országokat, hanem inkább bizonyos foglalkozásokat vagy társadalmi csoportokat részesített előnyben vagy hátrányban. Nem az osztrák és cseh tartományok élvezték a vámpolitika előnyeit, hanem az ipar. Termékeik sokkal fontosabbnak bizonyultak az állam és a hadsereg számára, mint a mezőgazdaság termékei. Az udvarban az ipartól exportra alkalmas cikkek előállítását várták. Ausztria és Magyarország kereskedelme különben a 18. század végéig az utóbbi jelentős aktívumával folyt. Az udvarnak Magyarország nyereségét gazdaságon kívüli eszközökkel kellett mérsékelnie. A másik oldalon, amikor az udvar Magyarországot a közös vámterületből kirekesztette, Bécsben nem Magyarország egészét kívánták büntetni, hanem a magyar rendeket, mindenekelőtt a nemességet, amely 1749-ben elhárította Haugwitz gróf reformkísérletét, így a *Directorium in publicis et cameralibus* illetékességét a magyar ügyekben, valamint a nemesi adófizetés vállalását. Az Ausztria és Magyarország között emelt vámoknak az ausztriai gabona-, bor- és textilpiacot kellett az adófizető

oszlók nemesek és polgárok számára megvédeni a magyar földbirtokosok, vagy nemesi manufaktúratulajdonosok konkurenciája elől.

A Habsburgok közvetlen agrárpolitikája a 18. században Magyarországon ezek szerint meglehetősen ellentmondásos volt. A magyar mezőgazdaság fejlődése a 18. században jórészt valóban független volt tőle. Ezt a fejlődést inkább a török kiűzése utáni általános fellendülés, a népességszám megnövekedése, a városok gyarapodása, a század közepe óta bekövetkezett konjunktúra számlájára írhatjuk. Ezek a körülmények azonban végül mégis elválaszthatatlanok az állami politika más területeitől s attól a békés fél évszázadtól, amikor a háborúk már nem Magyarország földjén folytatódtak. Nem az udvar közvetlen gazdaságpolitikai intézkedései, hanem más — politikai vagy társadalmi vonatkozású — rendeletei járultak hozzá elsősorban a magyar gazdasági fejlődéshez. A fentieket figyelembe véve fogalmazhatjuk meg véleményünket, amely szerint az udvar politikája végül fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar mezőgazdaság a 18. században nem jutott a válságba süllyedt lengyel mezőgazdaság sorsára.

ERDŐHIVATALOK MEGSZERVEZÉSE MAGYARORSZÁGON

A modern erdőgazdálkodás a 18. század második felében jött létre a Kárpát-medencében, a történelmi Magyarországon, és ekkor szervezték meg az ennek keretét adó intézményeket, az erdőgazdaságokat mint hivatalokat. A folyamat a Habsburg uralkodók gazdaságpolitikájához, reformjaihoz köthető.

Magyarországon általában nem volt fahiány a 18. században, míg Európa más részeiről vészjelzések hangzottak el a vélt vagy valós fahiányról. Nálunk is fellépített lokális fahiány az Alföldön, a nagyobb fogyasztók, érc- és sóbányák és a fát nagy mennyiségben felhasználó nagyvárosok körzetében. A lokális fahiány oka gyakran a szállítási problémák megoldhatatlanságában rejlett. A fa szállításának egyetlen gazdaságos módja ugyanis akkor a vízi út volt. Mivel mindezek a sok fát igénylő ipari létesítmények, mind a Kárpátok hegyeinek vízi utak mentén fekvő és így jól kiaknázható erdei többnyire kamarai birtokokon helyezkedtek el, természetesen lehet, hogy az erdőgazdálkodás megreformálása ezeken a helyeken kezdődött el.

A modern erdészeti szervezet kiépítése a következő előzményeken alapult.

Az erdészeti ismeretek Európa-szerte a 18. század elején sűrűsödtek tudománnyá. A tudományos eredményeket Magyarországon először a déli, kincstári kezelésben lévő, a török időkben teljesen elpusztított területen alkalmazták a gyakorlatban az 1740-es években. A Határőrvidéken a kamarai kezelés és az alapokból való újrakezdés szükségessége lehetőséget nyújtott arra, hogy ez az újrakezdés a legújabb tudományos eredmények felhasználásával menjen végbe. A modern erdészetpolitika azonban itt még csak helyi intézkedésekben merült ki.

Mária Terézia emelte szélesebb, állami szintre az erdészetpolitikát, amikor 1766-ban kiadta az erdőrendtartását az osztrák örökös tartományok számára. Az osztrák minta alapján készült a magyarországi erdőrendtartás 1769-ben.

1766-ban a legjelentősebb, tengeri hajók építésére is alkalmas fát nevelő kamarauradalmi erdőségben, a hradek-likavai uradalomban erdészeti mintagazdaságot is létesítettek az 1766-os erdőrendtartásban lefektetett elvek alapján.

Ezek a rendtartások azonban nem mentek túl az erdészeti szakirodalom általános természettudományos megállapításainak az ismertetésén, elsődleges céljuk is az erdészeti ismeretek elterjesztése volt. Intézkedéseik ekkor még csak a kamarai birtokokon bírtak kötelező érvénnyel.

A kamarauradalmak erdőkezelése az erdőrendtartás kibocsátása után egységes lett ugyan, de az erdőuradalmak birtokigazgatása, gazdálkodása nem lett fejlettebb bármelyik főúri magánuradalom késő feudális gyakorlatánál.

Alapvető változást ezen a területen is II. József tevékenysége hozott Magyarországon, akinek közismert reformjai mellett arra is volt energiája, hogy a feudális berendezkedésű erdőuradalmakat a polgári közigazgatási elveknek megfelelő erdőgazdaságokká, hivatalokká alakítsa át. Megjegyzésre méltó az átszervezés időpontja is. Az uradalmak erdőgazdaságokká való átszervezése 1785 körül következett be, amely időszak megegyezett a Magyarországon bevezetett általános közigazgatási reform időpontjával.

Az átszervezés során megváltozott az erdőuradalmak igazgatása és adminisztrációja. Az erdőgazdaságok gazdasági és hivatali ügykezelését már nem egy általános, bárhol alkalmazható elvi állásfoglalás írta elő, mint amilyen az erdőrendtartás volt, hanem az egyes erdőhivatalok birtokra szabott instrukciókat kaptak, amelyekben meghatározták az adott uradalom konkrét gazdasági teendőit. Ezentúl az erdőgazdaság gazdasági tevékenységét pontosan és részletesen adminisztrálni kellett. Ez nemcsak a gazdasági számadások és mérlegek készítését jelentette, hanem pl. az erdőfelújítások folyamatáról és eredményéről évente jegyzőkönyvet kellett vezetni. A munka megkönnyítésére és a sikeres tevékenység biztosítása érdekében számtalan formanyomtatványt, elszámolási mintát, formuláriumot készítettek és küldtek meg az egyes erdőgazdaságoknak, amelyek legtöbbike egészen a 20. század közepéig szinte változatlan formában maradt meg a magyar erdőgazdaságok adminisztrációs gyakorlatában. A munkavégzés személyi feltételei is megváltoztak, az alkalmazásban követelménnyé vált a szakértelem. Az erdőgazdaságok élére lehetőleg tanult erdőmestereket neveztek ki. Az alkalmazottak mindegyike részletes munkaköri leírást, ügyrendi utasítást kapott, amelynek megfelelően kellett a munkáját a továbbiakban végeznie. II. Józsefnek vagy közvetlen munkatársainak és elvei támogatóinak a gondolkodásmódját tükrözik az instrukcióknak azok a részei, amelyekben a jó hivatalnoktól és állami alkalmazottól megkövetelt magatartásformák követését tűzik ki célul. Ezek között közismert II. József-i túlzások is találhatók, például a hivatali vezető ne menjen szabadságra, lehetőleg ne legyen magánélete, hanem életét a munkája töltse ki. Ezzel együtt az erdőgazdaságok vezetőinek és alkalmazottainak az illetményét lényegesen megemelték, bár az alkalmazottak számát csökkentették.

Az állami erdőgazdálkodás reformja nem állt meg a kincstári erdőbirtokok határainál, hanem azt kiterjesztették más kamarai kezelésben lévő birtokokra is. Így a szerzetesrendek 1782-1786 között szekularizált birtokaira is, amelyek a tanulmányi vagy vallásalap tulajdonába kerültek. Ez a lépés azonban nem számolt kellően a valósággal és a magyar gazdasági élet realitásaival, és itt mutatkozott meg az egész erdészeti reform doktriner, kissé íróasztalszagú jellege. Az nagyon hasznos volt, hogy ezeken a birtokokon is elkészültek az erdőfelmérések, felbecsülték a fakészleteket, az erdőket vágásfordulókra osztották, amelyeket az ekkor készített térképekre is rávezettek. Maga az erdészeti reform által megkövetelt, modern erdőgazdálkodási gyakorlat, erdőművelési rendszer azonban nagyon költséges volt. Ez ugyanis a véghasználat vágásonkénti következetes végrehajtásának és az azt követő mesterséges vagy gondozott természetes felújításának az egységén alapult. Azokon a területeken, ahol gazdaságföldrajzi okok miatt nem volt piaca a fának és nem alakult ki fát felhasználó ipar sem, ez a modern erdőművelési forma a kortársak szemében csak felesleges ráfizetésnek tűnt. Éppen ezért a reform bevezetése a gyakorlatban ezeken az erdészetiileg nem exponált területeken csak formálisan ment végbe. Legjobb esetben csak az erdők felmérése és vágásfordulókra történő felosztásáig jutottak el, az előregedett erdők felfrissítésétől, a véghasználattól és a felújítás költséges elvégzésétől már eltekintettek. Ezt annál is inkább megtehették, mert a felmérések ideje általában II. József haláláig elhúzódott. Az említett modern erdőművelési rendszert már nem alkalmazták, visszatértek a korábbi feudális jellegű erdőélésen, erdőkihasználáson, az erdő adta javak egyszerű felhasználásán alapuló erdőgazdálkodásra.

Hasonlóan felemás módon, félig került csak át a gyakorlatba az erdészeti reform bevezése a városi erdők esetében is, amelyek gazdasági irányítás szempontjából kamarai felügyelet alatt álltak, és így rájuk is vonatkoztak az országos kamarai rendeletek. Összességében azonban a kincstári birtokok erdőkezelése és erdőművelési gyakorlata mintegy 100 évvel megelőzte a fejlődésben a Magyarországon más birtokokon elterjedt erdőgazdálkodási gyakorlatot. A kincstárnak rendelkezésére álltak a magasabb színvonalú, de költségesebb erdőművelési mód folytatásához szükséges anyagiak. (Az erdőgazdálkodás ugyanis az a művelési ág, amely a mezőgazdasági művelési ágak közül a leghosszabb tőkemegtérülési idővel termel, eredményes műveléséhez hosszú távon nélkülözhető befektetési tőkére van szükség.) Szerencsére maga II. József is, akinek takarékosága közismert, csak a hivatalnokok fizetésén és nem az erdőkezelésnek a költségein kívánt takarékoskodni. A kincstári erdőgazdaságok a 19. században is meg tudták őrizni fejlett gazdálkodási rendszerüket. Ennek azért volt nagy a jelentősége az ország erdőgazdálkodásának fejlődése szempontjából, mert a legértékesebb erdők jórészt kamarai birtokokon feküdtek nemcsak a Kárpátok hegyvonulataiban, hanem az ország belsejében fekvő középhegységekben is. Valamennyi kincstári birtokon egységes szemléletű erdőgazdálkodást folytattak, ezt segítette elő az a gyakorlat is, hogy a vezető erdőmesterek felváltva teljesítettek szolgálatot az egyes uradalmakban. Az egységes irányítási és gazdálkodási elvek tették lehetővé azt, hogy az ország fakészleteit a kamara egységes egészként kezelje, azzal országos szinten gazdálkodjon.

T. MÉREY KLÁRA

A HABSBURGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA „ALULNÉZETBŐL”

Nemrégiben azon a területen, ahol dolgozom, a Dél-Dunántúlon, a vidék török alóli felszabadításának 300. évfordulójáról tudományos ülésen emlékeztünk meg. Az előadók között voltak középkorral és újkorral foglalkozó gazdaság- és társadalomtörténészek, néprajzkutatók, statisztikusok, helytörténészek, magyarországi és külföldi historikusok, akik a szomszédos népek oldaláról világították meg az eseményeket, sőt még egy török történész is.

A tudományos ülés előadásait követő ankéton szenvedélyes vita robbant ki: másként értékelte ezeket a harcokat a távlatokat és az eszmék összecsapását értő történész, és másként a népi emlékezetet őrző néprajztudomány képviselője.

Ez adta aztán azt az ötletet, hogy a Habsburgok gazdaságpolitikáját tárgyaló szekció keretében rövid időre szót kérjek és összefoglaljam, hogy miként fest a Habsburgok gazdaságpolitikája „alulról”, a nép oldaláról nézve a 17-18. században. Adataim szűkebb területre, a Dél-Dunántúlra, az akkori Magyarország 7,5%-ára, az ország nyugati területére vonatkoznak.

A sok pusztítással járó török megszállás, majd az azt követő háborúk ezt a területet jóformán teljesen tönkretették, a lakosságát elpusztították. Az első feladat itt a betelepítés volt.

Az első telepések, az ún. rácok, a déli területekről érkező szerbek voltak, akiknek nagyobb csoportja püspökük vezetésével 1690-ben települt be Tolna megyébe. 1696-ban a pécsi kerületben már a 99 lakott hely közül 20-ban jegyezték fel szláv lakót a bécsi források szerint. Számos nyomát őrizték meg e délről érkező szerb és horvát betelepülésnek a helység-, a dülő- és a folyónevek is.

A szervezett betelepítés a 18. század elején indult meg, és nagyrészt a távolabbi német területekről érkező lakosok beédesgetése, a jó gazdasági felszereléssel és megfelelő termelési tapasztalatokkal rendelkezők betelepítése volt a cél. Ezen a területen ekkor nem csak azért nem volt gazdasági élet, mert a lakosság elpusztult, hanem a táj arculata is teljesen átalakult. A vadvizek mocsárrá változtatták a középkorban még megművelt területeket, és a mocsarak aztán maláriás lázak, a fertőzött vizek pedig egyéb betegségek terjesztőivé váltak. A hadvonulás egész erdőket és szőlőhegyeket tett tönkre, pusztított el. A bécsi levéltárakban megőrzött gazdasági helyzetjelentések erről a vidékről különösen sötét képet festettek. A földesurak is újak voltak, hiszen a régi birtokosok a hosszú harcokban vagy elpusztultak, vagy nem tudták oklevéllel igazolni tulajdonjogukat. Az üresen álló földek betelepítését olykor erőszakkal oldották meg, összefogva a bujdosókat, kényszerítve őket földművelésre. (Ez történt például Jany püspök pécsváradai birtokán a 17. század végén.) De arra is volt példa, hogy a Dunán az ország déli részére készülő és már leszerződött telepéseket csaltak el a hajókról a földesurak ágensei, jobb feltételeket kínálva nekik. (Ez történt Tolna megyében; általában Paks és Tolna között szöktek el legtöbben a zárt tömbben vonuló csoportoktól, akik hajókon érkeztek a Dunán. A birtokos hiába várta a már leszerződött telepeseit.) Voltak olyan gazdasági tisztviselők, akik tervszerűen „telepesrablók” voltak.

A betelepüléskor általában a földesúr a különböző anyanyelvű telepeseket egymástól elkülönítetten telepítette le. Így ismerünk Németbólyt és Magyarbólyt, Rácegrest és Magyaregrest, de előfordult az is, hogy a rácok mellé betelepített németek elől költöztek el az eredetileg ott lakott, oda menekült rác lakosok. (Ráctöttös így jött létre.)

Az első telepéseknek helyenként sok panaszra volt okuk. A telepítések olykor nem voltak elég tervszerűek, nem volt elvetni való gabona, helyenként rossz volt az étel és fertőzött a víz. Egy 1714-ből származó jelentés a Tolna megyei Tevel faluban kirobbant elégedetlenségről adott hírt, amely továbbgyűrűzött a környező településekre is. Az elkereserdett és magukat megcsalva érző telepések egy része száz kilométeres távolságra fekvő Pécsre is elment munkáért. Egy 1720-ból való jelentés a sváb és frank területről érkező német telepések nyomorúságos helyzetét vázolja le, hogy sokan meghaltak, elgyengültek, kenyeret koldultak; akiknek erejük volt, visszavándoroltak hazájukba. Nyoma van annak például Ulm város tanácsi protokollumaiban, hogy Magyarországra települtek — elszegényedve — visszatértek Ulmban. De ismerünk olyan esetet is, amikor a vidék egészségtelen levegője — a Drávaszögben — egy szálíg elpusztította a telepeseket. A napóleoni háborúk idején is úgy írja le ezt a vidéket egy hadmérnök, hogy az ott lakó magyarok állandóan bundát viselnek, mert az éjszakákat csak így lehet elviselni. Német telepések pedig, nem tudván megszokni a terület éghajlatát, igen sokan meghalnak.

Ez tehát a betelepítési politika egyénekre lebontott egyik, nem elhanyagolható aspektusa.

Más kérdés azután, hogy utóbb már, a természet bizonyos fokú és nagyon nehéz munkával elért átalakítása után, új kultúrák alakultak ki ezen a tájon. A szabályozott folyókkal, újra ültetett szőlőkkel, virágzó dohányföldekkel, és sajátosan vegyes kultúrát hordozó, békésen egymás mellett élő lakosokkal Magyarország területének különleges foltjává vált a Dél-Dunántúl.

A FEUDALIZMUS GENEZISE A LENGYEL-LITVÁN VÉGEKEN A NEMZETSÉGI RENDSZER MARADVÁNYAI TALAJÁN

Két tanulmány a korai litván feudalizmus geneziséről: Henryk Łowmiański: *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*. (Tanulmányok a Nagy Litván Fejedelemség történetéből.) UAM. Poznań. Seria Hist. Nr. 108. 1983. 530 oldal; Juliusz Bardach: *O dawnej i niedawnej Litwie*. (A régi és nemrég i idők Litvániájáról.) UAM. Poznań. Seria Hist. Nr. 141. 1988. 442. old.

A lengyel-litván végek történetében fellelhetők olyan kutatási kérdések, melyek magyar párhuzamai kimutathatók. A korai magyar történetírás a honfoglaló magyarokat nomád népnek tartotta — amíg más sémákat követve — a szlávokat — és közöttük a lengyeleket — földműves népként tartotta számon. Az 1950-es évek végén, a 60-as években a Tálasi féle történeti-néprajzi iskola — melyet Szabó István is figyelembe vett — ezt a képet megkérdőjelezte: a Kárpát-medence ligetes sztyeppés vidékein a magyarok félnomadizáló állattartás mellett földműveléssel is foglalkoztak. Azt a szélsőséges nézetet, miszerint a szlávok, köztük a lengyelek kizárólag letelepült földművesek lettek volna, Henryk Łowmiański az 1950-es években a lengyel feudalizmus geneziséről írt munkáiban kétségbe vonta. Szerinte a lengyelek ligetes sztyeppéi területeket szálltak meg, ahol parlagváltós földműveléssel együtt egy igen fejlett állattartás mutatható ki. A korabeli vitákban ez oda vezetett, hogy egyesek állításai szerint a nomadizmus a lengyelek körében is létezett. Az itt elemzett Łowmiański-féle kötetből is látható, hogy a lengyel-litván végeken korábban porosz-litván törzsek éltek és itt a 12-13. századi betelepítések idején egy mozgékony parlagváltós földművelés folyt, jelentős mértékű állattartással. Ez egy mozgékony településképletet alakított ki. Hasonló ökológiai viszonyokra — a honfoglaló magyarok esetében — már hivatkozhatunk, és ennek megfelelően Łowmiański is látja a lengyel források alapján a mobil településképletet, ami az extenzív parlagváltós művelés és az állattartás eredménye. Azonban e területeken a később, az erdélyi Barcaságból idetelepült Német Lovagrend (13. sz.) e litván területekre vonatkozó írásbeli forrásai alapján sem lehet itt zárt és szoros törzsi kötelékű települési szerkezetet kimutatni, feltételezve egy korábbi zárt őskommunisztikus településeket. E forrásanyagok alapján az itt élő porosz-litván törzsek társadalmi intézményei és berendezkedése alapján Európa másik ősnépessége, a baszkokhoz és lappokhoz hasonlóan, a porosz-litván törzsek esetében az őskommunizmus szintén nem bizonyítható.

Łowmiański és Bardach vizsgálják a lengyel-litván végek történetét, a porosz törzsek feudalizációjának korai folyamatait a 15. századig, majd a lengyel-litván unió megalapítása utáni időben, a 15-16. századtól kezdve. E második periódusban a szerzők különös figyelmet szentelnek „Öreg Ágost” (Zygmunt August Sary, aki a Mohács alatt elesett II. Lajos nagybátyja volt) és olasz származású felesége, Bona királynő a feudalizációs folyamatokat elősegítő törekvéseinek.

Henryk Łowmiański úgy látja, hogy a kezdeti, 12-13. századi porosz települési mozgalomra a zárt őskommunisztikus törzsi településekkel szemben a kiscsalós és egyudvaros, poroszul „darmow”-nak nevezett, elszórt, néhány rallós művelési egység volt a jellemző. Ezek népessége az extenzív és egyben rallós parlagváltós földműveléssel, állattartással, és — járulékosan — vadászattal és halászattal is foglalkozott. Településeik a későbbi lengyel fészkes kisnemesi telepekre emlékez-

tenek. Az itt megtelepedő Német Lovagrend ezeket az elszórt településeket kiváltásos uraknak — az itteni szóhasználatnak megfelelően — a „hospodar”-oknak ajándékozhatta és így feudális függési viszony alakulhatott ki, melyet a német „Lehensbeziehung” fogalma alatt ismer a történettudomány (lengyelesített formában a „lenno” kifejezést használják a lengyel feudalizmust kutató történészek).

Łowmiański könyvének tanúsága szerint a balti poroszok körében az ősközösségi viszonyok nem mutathatók ki, az őskommunizmussal és az anyajogú társadalmi berendezkedéssel együtt, mivel a leszármazás nyilvántartása apai ágon történt; az anyai nagybácsi és az anyai unokaöccs közötti szorosabb kapcsolatok nem szolgálnak elegendő bizonyítékul a matriarchátus mellett. A balti porosz nemesek a nem osztozkodó fivérek közösségében éltek és gazdálkodtak. Az elhalálozás után vagy pedig az elidegenítés esetében a vérségi rokonok elővételi jogokkal élhettek, és ez a rendszer később a parasztság körében is elterjedt. A nemzetségi és vérségi rend maradványaként pl. a vérbosszú szokását a „hospodar”-ok a nemesek körében pénzbeli megváltási díjjá, „glówczyzna”-nak nevezett adóvá és váltságdíjjá alakították át. A nemzetségi és vérségi rend egyik tovább élő maradványa még a közös ősök, és így a tűzhely kultusza. A „hospodar”-ok körül kialakuló udvartartás kíséretében, vagy másként a „druzsina”-ban fiktív, adaptált rokonok is szolgálhattak, nemcsak nemzetségi tagok.

A Łowmiański által bemutatott kép alapján elsősorban kis, néhány udvaros, és elszórt, rallós művelésű, szórvány jellegű települési rendszert láthatunk annak szabályozatlan földhasználati rendszerével egyetemben. Ez egészen a 15-16. századig fennmaradt, és csak a lengyel-litván unió megalapítása után Öreg Ágost és Bona királynő szorgalmazta és vezette be a szabályozott határhasználati rendszert, a telekrendszer és a kis- allodiális és szolgáltatói birtokok kialakításával együtt. Ezt a szabályozott és rendezett művelési- és települési rendszert a lengyel történetírás „pomia ra włóczna”-nak nevezi.

Juliusz Bardach tanulmányaiban a 15-16. századi lengyel beavatkozásokat és az azt megelőző nemzetségi viszonyokat elemzi. Említi, hogy a kodifikált és kanonizált feudális jog — ami a Werbóczy-féle „Tripartitum”-nak felel meg — a lengyelek közvetítésével jelent meg Litvániában. Később a magdeburgi városjog lengyelesített változatában, a „chełmno”-i jog formájában tűnik fel. A lengyel „chełmno”-i városjog által a litván végek városai iparüzési és így pl. szesz- és serfőzési monopóliumokhoz juthattak a kereskedelmi előjog mellett; pl. Mohylew és Drochyczyń. A város előljárója, lengyelül a „wójt”, patrimonális bíraskodási jogokkal rendelkezett, magát úlnökökkel („lawniki”) körülvéve, továbbá az adóbeszedés kiváltságait is elnyerhette a városalapító által biztosított jogok révén. A „wójt” hivatala bérletbe is kiadható volt, és ekkor a jövedelmek 2/3-ad részét tarthatta meg magának a bérlő, és így a „wójt” a jövedelmek 1/3-ad részéhez juthatott. Az ilyen „chełmno”-i jogon alapított városok eleinte mezővárosi jellegűek voltak, a polgárok átlagban 3 telekkel, lengyelül „włoka”-val rendelkeztek, a „hospodar” és a király, illetve a fejedelem itteni telkein túl, melyet a polgároknak közösségi jellegű kalákamunkában, vagy lengyelül „tloka”-nak nevezett munka formájában kellett megművelni. Sőt, a városi polgárok a fejedelem, a király, vagy pedig a „hospodar” látogatásakor ezek kíséretét is kénytelenek voltak eltartani. Ebben sommázhathatjuk a lengyel-litván unió utáni időkben a nyugati eredetű, de ellengyelesített feudális intézmények elterjedését.

Juliusz Bardach főleg a kanonizált és kodifikált lengyel feudális jogi normák és statutumok bevezetése és adaptációja szempontjából vizsgálja a litván végek gazdaság- és társadalomtörténetét. Azon intézményeket, melyeket Henryk Łowmiański a törzsi és nemzetségi rendszer maradványaként említ, Bardach a kanonizált római, késő-római és bizánci jogból vezeti le. A vérségi közelség és öröklés, valamint az elővételi jog eredetét is ebből vezeti le, említve a „laudatio parentum” jogi terminusát, melynek értelmében a fiktív vagy adoptált rokonokkal szemben első-sorban az egyenesági leszármazású rokonok élvezhettek elsőbbséget az öröklés esetében. Ennek értelmében az özvegyasszony a férj családjában csak mint adoptált vagy fiktív rokonként szerepelt, ezért csak a vagyon és az örökség 1/3 részéhez juthatott hozzá, és a maradék 2/3 részt a fiútestvérek örökölték, illetve vehették birtokukba nagykorúságuk és felnőtté válásuk után. A római kanonizált jog hatásaival érvelve Bardach Łowmiański adataival egybevágoan arra az eredményre jut, hogy a régi nemzetségi intézmények maradványaiként és azok hatásainak következtében az anyai nagybácsi elhalálozásakor vagyonának 2/3 részét az anyai unokaöcs örökölhette. Ez a 16. századi forrásokban mint a „congnatione genelogye” terminusa alatt jelentkezik, miszerint az özvegy a vagyon 1/3 részét örökölhette, és az anyai nagybácsi unokaöccsének kijáró 2/3 vagyoni rész csak igen jelentős összeg, 3000 „kóp groszy” ellenében volt megváltható. Bardach ezzel kapcsolatban azt is említi, hogy ez egyben egy beneficiális és praecarialis jellegű adományozás tárgyát is képezhette, ami a feudális függési viszony „Lehensbeziehung” (lengyelül a „lenno”) eredménye.

Bardach főleg a kanonizált római, vagy bizánci jog szempontjából közelít a lengyelek által a 15-16. században bevezetett kodifikált joghoz és statutumokhoz, azonban a „soczenie” terminus vizsgálata esetében a jogrendszerek azon rétegét ismerhetjük fel, amit Łowmiański az egykori nemzetségi és vérségi intézmények tovább élő maradványaként kezelt. A „soczenie” vagy annak lengyel igei formája a „szukac” = keresés és nyomozás terminusa azt a joggyakorlatot bizonyítja, miszerint egy meghatározott területen — ami a lengyel „opole”-re emlékeztet — keresést vagy helyesebben nyomozást lehetett folytatni az ezen területen megésett és elkövetett kihágások büntetése céljából. Így pl. egy rabszolga megölése esetében büntetéseként 3 „grzywna” mértékű váltságdíjat kellett fizetni. Ez a „soczenie” vagy „szkanie”, oroszul „iszkaty”-ként szerepelt és ezt a „kunna”-nak nevezett naturális jellegű, vadászott prémfizettséggel is meg lehetett váltani. Egy meghatározott területen folytatandó követés vagy nyomozás a cseheknél az egész közösségre vonatkozó elkötelezettség formájában jelentkezett, amit a „testimoni fori communis” terminus is bizonyított, és még ráadásul a közösségi elveknek megfelelően a szomszédok is felelősségre voltak vonhatók a „honesti vicini” kifejezés tanúsága alapján. A „soczenie” illetve „szukac” igei gyöke az óindogermán igei gyökökkel is összevethető, ugyanis a „soke man”, vagy „sokeman” a régi angolszászoknál és a skandinávoknál olyan feudális adóként ismertek, amit egy meghatározott egyházmegyei területen elkövetett kihágás büntetése miatt kellett fizetni. Vagyis a litván végeken az „opole” egy olyan formája figyelhető meg, mely ősi indogermán eredete és leszármaztatása ugyancsak lehetséges az egykori ősi porosz törzsek hatásaként.

A bemutatott két munka szerzői egymástól ellentétes és különböző iskolázottságúak. Az idősebb generációt képviselő Łowmiański a korábbi tudományos kánonoknak megfelelően ősi, közösségi intézményeket kíván látni és kimutatni. A településszerkezet esetében egy mozgékony parlagváltós művelési rendszeren ala-

puló, néhány rallónyi gazdaságot magában foglaló szórvány és mobil települési egységeket mutat ki — és ez a magyar honfoglalás utáni korszakban a Kárpát-medence területén is dokumentált —, de ezzel egy időben a zárt vérségi és nemzetségi települések létét a korai korszakban sem tudja igazolni és ennek csak bizonyos szokásjogi maradványait tudja kimutatni. Ezzel szemben Juliusz Bardach mindent a kanonizált római, bizánci, vagy lengyel feudális jogi normákból és statutumokból igyekszik levezetni, megkérdőjelezve ezzel a vérségi és nemzetségi intézményeket.

Tagányi Zoltán

1885/1985. CENT ANS DU SOCIALISME

A szocializmus 100 éve

Bruxelles, 1985. 279.

Belgium „mint ismeretes” a modern szocializmus egyik bölcsője volt. Az volt már az I. Internacionálé idején is, s méginkább erőssége lett a II. Internacionálénak. Ennek ellenére az utóbbi 20-30 esztendőben a belga munkásmozgalomról szinte semmi sem jelent meg az újabb magyar történeti irodalomban, kivéve „A Nemzetközi Munkásmozgalom Évkönyv” köteteiben publikáltakat. Belgium története mind a múltban, mind a jelenben a szociális problémák kezelése, a teoretikai megoldások vonatkozásában sok tanulságot vetett és vet fel.

1985-ben ünnepelte a Belga Munkáspárt megalakulásának 100-ik évfordulóját, amit a magyar politikai történetírás, a napi- és időszaki sajtó nem regisztrált. Brüsszelben ekkor a nagy központi könyvtárban, az „Albert Király Könyvtárban” nagy kiállítást rendeztek, amelybe nemcsak a Belga Munkáspárt, a szakszervezeti szövetség, hanem az Albert Király Könyvtár, az amszterdami Társadalomtudományi Intézet, az antwerpeni Huysmans Archivum, Brüsszel, Liège, Verviers, Gand városok múzeumai, a brüsszeli szépművészeti múzeum, a brüsszeli Szabad Egyetem és más szervezetek is bekapcsolódtak. E szervezetek a kiállítás alapján jelentették meg azt a 279 oldalas könyvet — katalógust —, amely egykorú fotók, plakátok, rajzok és szövegidézetek, határozatok, újságkopfok, illetve címlapok, karikatúrák alapján eleveníti fel ennek a 100 évnek történetét. (Ennek a gazdag 100 évnek történetét nehéz visszaadni, nyomon követni, ráadásul a kötet mégcsak nem is száz, hanem még nagyobb időegységet mutat be.)

A kötet (és kiállítás) bevezető oldalai-képei az ipari forradalom korszakába vezetnek el. A fotók már a századforduló korszakából származnak, de a munkakörülményeket ábrázoló rajzok, rézkarcok visszavezetnek az 1880-as, sőt 1860-as évekhez is.

A második fejezet nagy korszakot ölel fel, aminek az összeállítók a következő címet adták: „Felkelések és szervezkedés (1830-1894).” A kezdet az 1830-as belgiumi forradalom, az ország függetlenné válása és a polgári forradalom bekövetkezése — a zárófázis pedig nemcsak a munkáspárt és szakszervezetek meggyökeresedése, hanem a polgári forradalom kései „befejeződése”, az 1893-as parlamenti reform kikényszerítése. A szakaszolás tanulságos.

A kötet nem az 1830-as forradalommal foglalkozik hosszan, hanem ebből a korszakból a belga szocialista elmélet úttörőit mutatja be. Ez ismét sajnálatosan elfeledett terület. Marx annak idején sűrűn hivatkozott erre a belga „utópista szocialista” nemzedékre, amely már az 1830-40-es években írásokkal jelentkezett, rövid életű lapokat jelentetett meg, akik között voltak értelmiségiek, alkalmazottak s — részben belga sajátosság — már ekkoriban olyan tegnapi munkások, akik maguk is tollforгатová váltak. Szemléletükben lehettek keresztényszocialisták s kemény antiklerikálisok „aufkläristák”, de bármilyenek is voltak, valamennyiük neve elfeledetté vált — legalábbis nálunk.

S ha nálunk 1848-ban jelent meg a Munkások Újsága, Belgiumban néhány évvel később, 1856-ban adták ki a „L'Ouvrier” c. munkáslapot a vallon Verviers-ben, s néhány évvel később a flamand „szövőmunkás” (De Wevers) c. lapot. Majd következett az I. Internacionálé nagy korszaka, amikor megszülettek azok az orgánusok, amelyeket már akkor az egész Internacionáléban olvastak és „jól jegyeztek” (L'Internationale, illetőleg Le Mirabeau és a flamand De Werker). A kötetben feltűnnek a munkásgyűlésekről készült rajzok és a munkásgyűlések nyomtatásban megjelent követelése is. A korszak (a 60- és 70-es évek) valóban a munkásmozgalom hirtelen felerősödését hozta — és itt sem hiányzik e jelenségnek reakciós szemléletű ikonográfiai rögzítése: a brüsszeli La Bombe c. satírikus lap már 1879-ben rajzot közölt „a szocializmus belgiumi hidrájáról”. Meglepő, hogy ennek a hidrának már ekkor jó kétfucat fejét rajzolta meg a lap (s köztük vannak radikális, ténylegesen a munkásokért aggódó parlamenti politikusok is!).

Alig pár évvel később pedig már valóban utat tört magának az a részben új, részben régi nemzedék, amely megalakította 1885-ben azt a Munkáspártot, amely néhány éven belül már mélyen befolyásolta az ország politikai és társadalmi előrehaladását, s amely nélkül az utolsó száz év története egyszerűen érthetatlenné válna. A kötet bemutatja az alakuló kongresszus csoportképét, külön is megemlékezik néhány kiemelkedő vezetőről, természetesen szól arról a híres 1886-os belga spontán munkásfelkelésről, amit századunk általánosan elismert belga történetírója, H. Pirenne „a belga Jacquerie-nek” nevezett.

A századfordulóra új jelenségekkel találkozhatunk: felépülnek az ország ipari nagyvárosaiban az új „Népházak”, amelyek egyszerre voltak szakszervezeti, és kulturális központok. (Ezek a Népházak „Maison du peuple” ismeretes módon iskolapéldát mutattak, amit nagyon sok helyen követtek azután).

A századforduló korszakának a kötet egyébként „Az emancipáció kora” címet adta, s ebben a tekintetben persze elsősorban a politikai emancipációról, az általános és egyenlő választójog gondolatának térhódításáról esik szó. E küzdelem két határvívőjét két általános és sikeres sztrájk jelzi, az 1893-as és az 1913-as. Mindkettő vívőerejét a munkásság és a Munkáspárt (Partie Ouvrier Belge, POB) alkotta, amihez sajátos módon csatlakoztak a liberálisok. Az emancipáció azonban nemcsak a politika szférájában tört utat magának. A POB erejét jórészt éppen az képezte, hogy erős szakszervezetekre támaszkodhatott. A nagy országos szakszervezetek itt is az 1880-90-es években alakultak meg, amelyekről a kiállítás-kötet ugyancsak sokszínű képet ad: láthatjuk a szakszervezeti zászlókat, az alakuló gyűléseket, a vezetők portréit és sztrájkfotókat, a letartoztatások ellen tiltakozó gyűlések fotóit, a szocialista nőmozgalom induló konferenciáiról készült képeket, s az ugyancsak erős szocialista ifjúsági mozgalom, a „Jeunes Gardes” is meglevenedik e kötet hasábjain, sőt ennek két oldalágával is megismerkedhetünk: a szocialista gyermekbarát mozgalommal, illetve a szocialista egyetemi hallgatók külön szervezkedésével, ami Belgiumban ugyancsak hangsúlyos volt. Nem hiányoznak a képzőművészeti alkotások és a karikatúrák sem.

A következő fejezetnek a szerkesztők a jelző nélküli, nálunk is meghonosodott „A két háború közötti korszak” címet adták. A korszak nyitánya visszavezet az első világháború napjaihoz. A világháború és az európai mozgásirányok nyomán 1919-re a POB megduplázta mandátumainak számát: 40-ről 70-re, miközben a két nagy rivális polgári párt erősen visszaesett. Az új koalíciós kormány (szocialista részvétellel) különféle politikai és szociális reformokat vezetett be. Az egyik fő harci jelszó

a nyolcórás munkanap bevezetése volt, ezt ekkor sikerült is elfogadtatni. A kötet szocialista plakátjai kitűnően tükrözik e szociális problémákat, s az alapkérést: visszatérjenek-e „a régi jó világ” körülményei közé, vagy pedig tényleg új körülményeket alakítsanak-e ki. S ez ugyanúgy érintette a nyolcórás munkanapot, mint az adórendszer átalakítását, a progresszív adók elfogadtatását, a kötelező társadalombiztosítás kiszélesítését. S egyetlen ilyen reform megvalósítása sem egyszerűen a szellemi erőfeszítés, meggyőződés nyomán született meg.

Az áttörés Belgiumban is az 1918-19-es években történt meg, bizonyos visszaesés bekövetkezett a 20-as években, noha nagy eltérésekkel, itt még a koalíciós kormányok újrászülethettek, a közegészség vonalán a szocialisták részvételével komoly sikereket értek el. A kötet érinti a munkáskultúra területét is: a munkásdalárdák alakulását csakúgy, mint a munkás sportegyletek tevékenységét.

1927-től az ország politikai életében „váltás” történt. 1927 és 1935 között a liberálisok és katolikusok koalíciós kormányai követték egymást, és a „pénz fala”, ahogy a korszak szocialista plakátja mutatta, ismerős következményekkel járt: bércsökkenéssel, a nyugdíj értékvesztésével és a munkanélküliség növekedésével. Mindez persze a gazdasági világválság napjaiban még inkább elmélyült és heves tüntetésekkel járt. Belgium már „Marx korában” is kitűnt a szociális konfrontáció különösen éles, sőt véres voltával. Az ellentétek áthúzódtak a 20. századra, gyakran éppen a vallon vas- és szénmedence gócaiban újabb véres összecsapásokkal jártak.

S ekkor, ezen a talajon lépett fel a POB egyik vezetője, H. De Man a maga „Munkatervével”, ami azután egész Európára (így Magyarországra is) átsugárzott. Belgiumban „A terv” tömegtámogatást kapott, az 1935-1936-os hatalmas erejű tömegsztrájkok itt ugyanúgy megteremtették a talajt az új „népfrontos” kormánynak, mint a szomszédos Franciaországban. De Man az új kormány gazdasági csúcsminisztere lett, a reformtervek gyakorlati megvalósítása azonban Belgiumban ugyanúgy beleütközött a „tőke falába”, mint Franciaországban. A szocialista párti kiadvány — érthető okokból — meglehetősen fenntartással emlékezik meg De Man-ról, inkább azt érzékelteti, hogy milyen remények, tömegerők mozdultak meg „A terv” megvalósításáért. S emellett nagy figyelmet szentel annak, hogy Belgium miként vált az antifasiszta nemzetközi gyűlések, rendezvények, szervezetek „otthonává”, illetőleg milyen küzdelem indult meg „a saját”, hazai, belga fasiszta mozgalom, a „rexisták” ellen. A kötetben egyébként személyileg a legnagyobb elismeréssel a POB „gazdájának” („Le patron”), E. Vanderveldének adóznak, akiről, úgy hiszem, utoljára a Népszava mártírhálált halt szerkesztője, Gergely Győző írt halálakor a Világosság kiadásában megjelent kisebb terjedelmű életrajzi broszúrát.

Vanderveldének életében meg kellett még élnie, hogy a „fiatalok” (De Man és Speak) nagyon veszélyes vizekre rántották a pártot, ami miatt Vandervelde 1937-ben le is mondott a kormánytagságról, majd ugyancsak a kollektív európai biztonság jegyében 1937–38-ban élesen konfrontálódott „a fiatalokkal”. Az élet tapasztalatai ekkor is, a későbbiekben pedig még inkább „az öreg” és az „öreg-gárdát” (De Brouckere, J. Wauters és mások) igazolták.

Vandervelde már nem élte meg Belgium hitleri lerohanását, a párt feloszlását s a párt néhány vezetőjének (De Man) szereplését ebben az időszakban. A Parti Ouvrier Belge azonban már 1940-41-ben újjászerveződött és 1941-42-ben az ellenállás törzsvé vált. 1940-41-ben illegális lapokat jelentetett meg, a szerkesztésben a POB néhány volt vezetője is előkelő szerepet játszott. (A kötet bemutatja az illegális

lapokat, rölapokat, sőt a féllegális gyűlésekről készült fotókat is. Az ellenállás időszakának a kötet külön fejezetet szentelt.)

A következő nagyobb fejezet hosszabb időegységet ölel fel, aminek a szerkesztők ismét lakonikus címet adtak: „A Belga Szocialista Párt harminc éve 1944-től 1974-ig”. Itt mindjárt bizonyos magyarázattal kell szolgálnunk: a POB-ot, a Munkáspártot a párt elnöke, a meghalt Vandervelde örökébe lépett De Man 1940-ben oszlatta fel, de mindjárt, még az ellenállás éveiben Belga Szocialista Párt (Parti Socialiste Belge — PSB) néven újjáalakult, 1945-ben már kész programmal lépett elő, és ahogyan 1918-19-ben frontáttörés történt, ez megismétlődött 1945-1946-ban is, szocialista miniszterek közreműködésével, amikor egész sor társadalombiztosítási törvény tette lehetővé „a jóléti állam” funkcionálását.

Ez a korszak politikailag azonban távolról sem volt annyira idilli, mint ahogyan e szociális reformtevékenységből talán többen következtetnének. Az ország politikai életére ráborult a király személyének tehertétele: III. Lipót ugyanis a hitleri korszakban „bepettyeződött”, s így eldönthetetlen volt a hazatérte. 1950-ben (tehát jókora késéssel, s ugyancsak jellegzetesen már a hidegháború időszakában!) a liberális-keresztény koalíció (vagyis már a szociáldemokraták nélkül) népszavazást kényszerített ki a király hazatéréséről. A lakosság 57,5%-a megszavazta a hazatérést: a vallon területen és Brüsszelben a nagy többség azonban nemet mondott. Az ország politikai egysége e kérdésben veszélyesen kettészakadt, a belga szocialista párt e kérdésben egységesen nem szavazott. A király 1950 márciusában hazajött, de erre „elszabadult a pokol”, új általános sztrájk kezdődött az ország politikai életében, s ez ismét győzött: III. Lipót lemondott fia, Baudouin javára, aki azóta az ország királya.

A keresztényszocialisták egypárti kormányzása (1950-1954) idején a PSB egyaránt támadta a kormány antiszociális gazdaságpolitikáját és kombattánsan vallásorientált oktatási politikáját. Az 1954-es választásokon elsősorban a PSB tört látványosan előre, és ezután szocialista liberális koalíciós kormány alakult — kifejezetten antiklerikális éllel. Leo Collard, a szocialista közoktatási miniszter hathatósan csökkentette az egyházi kézben lévő „magániskolák” állami költségvetésből történő támogatását. A küzdelem kiéleződött és az 1958. évi választáson a kormánypártok vereséget szenvedtek — majd megszületett a kiegyezés és a hárompárti koalíció.

A modern kiadású kultúrharcnál azonban minden bizonnyal fontosabb a gazdasági, szociális problémák és súrlódások újrajelentkezése az 1950-es évek végén. Ekkor tört be a belga ipar strukturális átalakulásával járó válság, ami elsősorban a bányászatot és a textilipart érintette, ahol a munkanélküliek száma elérte a 35%-ot! Az elsősorban érintett Valloniában sztrájkok kezdődtek, ami azután beletorkolt az 1960-61 évi nagy általános sztrájkba, ami elsősorban a vallon területeken volt átütő erejű, ahol a gazdasági követelések kiterjedt szociális, szocializáló követelésekkel párosultak. Így a gazdasági-társadalmi problémák megint csak visszahatottak a vallon-flamand különutas fejlődésre, az ország előrehaladó föderalizálására.

Az 1961. évi választások mindenesetre a baloldal térnyerését hozták, a liberálisok meggyengültek, és így hosszú és kemény tárgyalások után a szocialisták és a keresztényszocialisták koalíciója született meg, amely rövidebb megszakítással tíz esztendőig tartott. Ezen időszak alatt a PSB tartani tudta taglétszámát és választási arányát is (bár az 1965-ös választásokon visszaesett). A párt „gazdája”, Leo Collard erőfeszítéseket tett a „széles progresszív” front kialakítására. Mindez azután a párt

1974-es programnyilatkozatában öltött testet. A PSB e programja változatlanul hitet tett a kulcsiparágak, a hitelélet és a közlekedés szocializálása, a tervgazdálkodás mellett, ezenkívül hangsúlyozták a munkásönkormányzat, az „autogestion” megvalósításának szükségességét is.

Közben megtörtént a PSB profilváltása is. Leo Collard volt az egységes párt utolsó elnöke. 1971-ben leköszönt, és helyette két ikerelnököt, egy vallon és egy flamand szocialistát választottak. Az utolsó fejezet az 1974-1985 közötti utolsó tíz esztendő tétjét dolgozza fel. A címválasztás ismét jellegzetes: „Kontinuitás és megújulás.” Ez a korszak ismeretesen nem kevésbé problémamentes, mint az előzőek. Változott a valóság, végbement bizonyos gazdasági, strukturális átalakulás (mindekelőt Valloniában), ami kihatott az előrehaladó federalizálásra és a belga párt ikerpárttá (vallon és flamand) válására és programátalakulására is. Az 1974-es programot („Szocializmus ma”) 1982-ben új („Megújulni és hatni”) követte. Az új program kialakításakor bizonyos pragmatizmussal kellett szembenézni, azzal, hogy „a kapitalizmus távolról sem szenvedett vereséget”, s emiatt a harci módszerek „revíziójára” volt szükség. Mindezek csakúgy érintik a gazdasági és szociális szférát, mint a nemzetközi kapcsolatokat, a „multik” problémakörét s az ökológiai feladatokat, ami egyaránt követel napi erőfeszítéseket és középtávú tervek kialakítását, költségvetési küzdelmeket, s a regionális politika felerősítését. A kötet szerzőinek következtetései feltétlenül idézésre érdemesek, mert sok szempontból szembesülnek hazai gondolatokkal. E kötet szerzői leszögeznek: „a jelenlegi strukturális válság tíz esztendeje érinti az egész világ gazdaságát. A neoliberais és keynesianus teóriák kudarcával” a szocialisták a maguk elképzeléseit állítják szembe, ami a gazdaság szelektív fejlesztését és a munkaidő átcsoportosítását és az egész világ gazdaság tudatos átgondolását és a nagyhatalmak társadalmi ellenőrzés alá vonását, a regionális gazdasági fejlődés tervszerű biztosítását is magában foglalja. A szocialista programok egyik központi követelése volt mindig a munkanélküliség visszaszorítása, ami azért sem volt „akadémikus kérdés”, mert az 1970. évi 10%-os indexszámról 1984-re a munkanélküliség 27%-ra emelkedett, és minden négy fiatal közül egy munkanélküli!

Ilyen közegben nem véletlen, hogy a Szocialista Párt (sic!) —ezúttal se nem belga, sem nem vallon, se nem flamand — olyan plakátokkal jelentkezett, aminek felirata így hangzott: „senkinek sincs joga arra, hogy munkanélküliséget teremtsen” (a plakát 1984-es). Az új programalkotás évében, 1982-ben jelent meg a szocialista párt másik plakátja: „Nézzünk szembe a valósággal” címmel. A PSB ilyen alapon aratott 1988-ban jelentős választási győzelmet, s került hosszú másfél évtized után vissza a kormányba, nagyon is megalapozott szociális-gazdasági követeléslistával. Mindez már a kérdéses első 100 év határmezsgyéjén ugyan túl van, de valóban jelzi, hogy jó néhány alapkérdés nem változott, s az újabb korszakra is áll az, amit a belga szocialisták az 1970-es évekre jellemzőnek tartottak: a szocialista örökség vállalását — úgy, hogy egyúttal a megújulást is kötelezőnek tekintették —, amibe változatlanul beletartozónak érezték egyfajta hangsúlyozott internacionalizmust is. Ez utóbbi nemcsak „Európa-gondolkodást”, hanem a szocialista progresszió nemzetközi vállalását is jelenti.

Jemnitz János

ȘERBAN VOINEA (1894–1969) CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DE LA SOCIAL-DÉMOCRATIE ROUMANINE

Șerban Voinea: Adalékok a román szociáldemokrácia történetéhez

Paris, (Sociétés européennes, 6.) 1990. 89.

Ki tagadná, hogy a kelet-európai bűnök leltározása és bűnbakkeresés lázas igyekezetében eljött az eddig eltagadott vagy gondosan felejtésre ítélt kulturális-politikai örökség feltárásának az ideje. Kevesen tagadják, de már kevesebben tesznek érte. Ezért is öröndetes, hogy Paul Stahl, az ismert párizsi szociálintropológus végre közlétesz néhányat Șerban Voinea írásaiból. A román szociáldemokrácia egyik legkiválóbb teoretikusáról van szó, aki „a fordulat” után külföldön keresett menedéket. A francia rádió munkatársaként dolgozott. Először elméleti könyveket írt a szocializmus és az etika összefüggéseiről, aztán gyakorlati politikai cikkeket a kommunista hatalmi technikákról, a „demokratikus szocializmus” alternatívájának védelmében. De sajnos, nem nyújthatta azt a teljesítményt, amire elméleti felkészültsége alapján képes lett volna — a politikus emigráns sors oly gyakran ismétlődő tragikus példaként.

A válogatás rövid francia és román nyelvű előszavában, Paul Stahl a diktatúra mindent eltorzító valóságának szegzett pozitív utópia hordozójaként értékeli Voineát, akinek életművét az teszi maradandóvá, ahogy átszövi „az emberi méltóság és a szabadság eszménye.” A válogatás azonban sajnálatos módon túl szűknek bizonyult. (Igaz, a lehetőségek még szűkebbek, a sajtó alá rendező egyben a maga nyomdász és szedője, és ezt az önzetlenséget nem lehet eléggé hangsúlyozni.) Viszont végre olvashatjuk Voinea befejezetlen emlékiratait. Sajnos, ezek eléggé vázlatosak és inkább száraz tényközlésre szorítkoznak, mintsem újszerűnek ható elemzéseket tartalmaznak. Közelebbről érint minket az, hogy az emlékező 1919 őszén, a román szocialista lap (Socialismul) tudósítójaként Budapesten is megfordult, és tanúja lehetett a baloldali erők utóvédharcának. Úgy véli, ezt a román megszállók döntötték el. „Így mi magunk, románok voltunk azok, akik Horthyt hatalomra juttattuk és megvetettük az alapjait az Erdély vonatkozásában évekig húzódo antagonizmusnak. Mindazok a harcok, amelyeket Titulescu Andrásyval folytatott az optánsok, az agrárreform és Erdély kérdésében, a románok eme reakciós törekvéseinek tulajdoníthatók, különösen a liberálisoknak, akik az éppen általuk hirdetett nemzeti eszmény legelszántabb ellenségeit juttatták hatalomra.” (17. o.)

Mint jó újságíró, Voinea bekerült Frigyes főherceg körébe. Ebben „a klubban”, miután „egyfajta bizalmat” keltett, azt „a formális ajánlatot tették: vajon nem lehetne-e megfontolni Románia perszonális unióját Magyarországgal, Ferdinándal az élen, úgy mint az osztrák-magyar unió élén a bécsi osztrák császár állott.” Voinea az ajánlatot a román kormány tudomására hozta, de többet már nem tud az ötlet sorsáról.

Jó kapcsolatokat ápolt Voinea természetesen a magyar baloldallal, bár nem annyira mélyeket, mint esetleg várnánk. Szende Pál, akivel még Párizsban ismerkedett meg, később tanulmányozta (a II. világháború alatt megsemmisült) magyar lapkivágás-gyűjteményét. Voinea kommün bukásának őszén megismerkedett „Iaczi” (?) -val, aki „a nemzetiségek kérdésében nagyon haladó nézeteket képviselt, és többek között Erdély csatlakozását a román királysághoz haladó mozzanatként értékelte.” (22. o.)

Voinea számára az erdélyi kérdés természetesen a román nemzeti önrendelkezés véglegesnek tekintett érvényesüléseként jelentkezett, ugyanakkor hol expressis verbis, hol hallgatólagosan — a demokrácia elengedhetetlen velejárójaként is. 1926-ban, a gazdasági autarkia ellen is írt *Marxism oligarhic* (Oligarchikus marxizmus) című művében (amelynek eszmetörténeti jelentőségéről többször is írtam: Az 1920-as évek román fejlődésvitája a polgárság nemzeti-történeti szerepéről. Világtörténet, 1984. 4.; Kelet és Nyugat között. Buksz, 1990. 1.sz.) így zárta fejtegetéseit: „Az egyetlen eszköz, amellyel Románia új állampolgárainak a rokonszenvét biztosíthatja olyan államforma megteremtése, amely legteljesebb haladás lehetőségét nyújtja. Ez azonban demokratikus román társadalmat feltételez. A lakosság és különösen az etnikai kisebbségek csak széles körű demokrácia keretében — amelyben megtalálhatják valamennyi törekvésük kielégítésének lehetőségét — fogják magukat teljességgel szolidárisnak érezni azzal az állammal, amelynek részét alkotják, és fognak lemondani a kívülről jövő segítségről. Magának Romániának, mint kiegészített nemzeti államnak a léte a demokrácia haladásától függ, Románia tehát vagy demokratikus állam lesz, vagy látni fogja saját léte alapjainak megingását.”

Talán lehetett volna néhány részletet ebből a munkából bevenni a válogatásba, hiszen így érzékeltetni lehetett volna, hogy miként húzódik az egész életműn keresztül valamiféle prófétai vonás. És ha még nem is oly rég amerikai neomarxisták a létező szocializmussal szemben szép, de utópisztikus szemléletnek nyilvánították a Voineaét, ma már egyre élesebben látjuk és tapasztaljuk igazságtartalmát. Mert miközben idézett művében arról értekezett, hogy a kapitalizmus saját ellentmondásainak lesz az áldozata, és ahogy az elmaradott országokra a kapitalizmus rákényszerítette „társadalmi formáit”, úgy fog majd a győzedelmeskedő szocializmus is eljárni — egyértelműen jelezte, hogy az autarkia „hazugság”, hiszen „Románia sorsa, az összes ipari államéval együtt, ma a világpiacon dől el.” Az 1959-es Világ Ifjúsági Találkozóra készült román felvilágosító brosrájában a kommunista hatalmi technikák és a demokratikus szocializmus programját ilyen prognózissal hitelesítette: „Sem Nyugat, sem Kelet nem akarják Németország egyesítését, amihez jelentős mértékben, kapcsolódik hazánk sorsa is. De a 20. század második felében, amikor felszabadulnak a régi ázsiai és afrikai gyarmatok, lehetetlen az európai népek egységre és függetlenségre törő ellenállhatatlan mozgalmainak az elfojtása. Korábban vagy később a keleti és nyugati kormányoknak engedniük kell a népek akaratának.” (85. o.)

Ezek után aligha kérdéses, hogy miért érdemes Şerban Voinea szellemi hagyatékát feltárni —, vagy elhallgatni...

Miskolczy Ambrus

A MONARCHIA UTOLSÓ KÖVETE

Kánya Kálmán Mexikóban 1914-1919

Szeged, 1990. 117 p.

Mexikó — Miksa gyászos kalandja után — igen periférikus helyet foglalt el a megalakuló Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági és politikai orientációjában. Ennek volt következménye, hogy 1901-ig nem is volt diplomáciai kapcsolat e távoli területek között. A század elején azonban Mexikó stratégiai helyzete meglehetősen felértékelődött a megnyitandó Panama-csatorna közelsége és bányakincsei, elsősorban kőolaja miatt. A Monarchia birodalmi presztízse is megkívánta a kapcsolatokat felvételét.

Kánya Kálmán a magyar külpolitikai élet jelentős egyénisége volt. Diplomata az első világháború idején, 1920 és 1925 között Magyarország külügyminiszterének állandó helyettese, majd Hitler hatalomra kerüléig berlini magyar nagykövet, 1938-ig pedig külügyminiszter volt. Ennek a történelmi életútnak egy ismeretlen periódusáról, az 1914-19 közötti mexikói követségről szól Anderle Ádám és Kozári Monika könyve. A többéves kutatómunkát lezáró kötet Kánya Kálmán eddig még feldolgozatlan levéltári jelentéseit és iratait felhasználva új oldalról tárja fel a mexikói forradalom eseményeit, bemutatja az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai tevékenységét az első világháború idején és megismerteti a diplomata egyéni sorsával, diplomáciai tevékenységével.

Kánya a kezdődő mexikói káosz idején, 1913 októberében kapta meg kinevezését és 1914 elején foglalta el hivatalát. Ahogy jelentéseiben is utal rá: egyre nehezebben szerzi információit a forradalmi helyzetről, magának kell tehát adatokat gyűjteni, és döntenie arról, birodalma nevében hogyan viszonyuljon az egymással szemben álló erőkhez: Huertához, Carranzához és a Villa-Zapata seregekhez.

Hogyan képviseli egy erős elszigeteltségben élő követ a Monarchia érdekeit egy távoli földrész egyik országában? Mit érzékelhetett a századforduló Európájában klasszikus diplomáciai iskolát megismerő Kánya a félreállításként is értékelhető kinevezés után a mexikói forradalomból, az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak Mexikó-politikájának alakulásából, a világháború után felértékelődött Mexikóról és annak külpolitikájáról?

1914 közepétől Mexikó azért tett különleges jelentőségre, mert az európai nagyhatalmakkal nem volt mindegy, hogy az Egyesült Államok hogyan viszonyul a mexikói forradalom és a kirobbant világkonfliktus eseményeihez. Nagy kérdés volt, hogy a németek vagy az Egyesült Államok vezette erőcsoport nyer befolyást Mexikóban, illetve az, hogy ez utóbbi mennyire bonyolódik bele a mexikói ügyekbe, és ez mennyire köti le figyelmét, hadipotenciálját. Németország vezető körei abban reménykedtek, hogy az amerikai csapatokat jó ideig leköti majd Mexikó, ha számára „megfelelően” alakulnak az események. Meg is indult a német titkos diplomácia és propaganda ennek érdekében. A szerzők a jelentések alapján megállapítják: Kánya Kálmán „... a háború következményeinek hatására éppen 1916-17-ben vállalja a

németekkel való együttműködés erőteljesebb formáit...” akkor, amikor a Monarchia külpolitikája távolodni kezd a német külpolitikától.

Miután az európai hatalmak 1916-ban sorra elismerték a hatalmat de facto kezében tartó Carranza-kormányt, az Osztrák-Magyar Monarchia és Mexikó viszonya jelentősen javul — nem utolsósorban Kánya követ tevékenységének köszönhetően. Az Egyesült Államok 1917-es hadba lépésével azonban az amerikai kontinens szinte teljesen elszigetelődött Európától; a Monarchia felbomlása pedig államnélkülivé tette mexikói követét is. Hazatéréséig, 1919 júliusáig mégis a „Monarchia követe”-ként tevékenykedett állomáshelyén.

A szerzők — Anderle Ádám professzor a szegedi József Attila Tudományegyetem Latin-Amerika Története Tanszék vezetője és Kozári Monika történész, a TMB referense — a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv mexikói témájú iratanyaga mellett az Archivo de la Secretaria de las Relaciones Exteriores de Mexico Ausztria-Magyarország gyűjteményét, valamint a korabeli mexikói sajtóanyagot is felhasználták. A dokumentumgyűjtemény mintegy 500 levéltári iratból válogatott, ezek illusztrálják az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak Mexikó-politikáját, a Monarchia külpolitikájának alakulását, a mexikói forradalom eseményeit, valamint Kánya Kálmán diplomáciai ténykedését.

A szakszerű alapossággal készült kötet segítséget nyújt a magyar történészeknek egy későbbi teljes Kánya-kép kialakításához, és kiindulópontjául szolgálhat egy, a Monarchia Amerika-politikáját feldolgozó kutatómunkának.

Kaczúr Ágnes

E SZÁMUNK SZERZŐI

Barta János, a történelemtudomány kandidátusa, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

Francesco Benigno, egyetemi tanár, Università di Catania

Ivan Erceg, egyetemi tanár, az Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae főszerkesztője, Zagreb

Herman Freudenberger, tanszékvezető egyetemi tanár, Tulane University, New Orleans

Heckenast Gusztáv, a történelemtudomány doktora, MTA Történettudományi Intézet, Budapest

Helma Houtman-De Smedt, egyetemi tanár, Université d'Anvers

Arnošt Klíma, ny. egyetemi tanár, Karlova Universita, Praha

Magyar Eszter, a történelemtudomány kandidátusa, Agrártudományi Egyetem, Gödöllő

T. Mérey Klára, a történelemtudomány doktora, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs

Mario Rizzo, egyetemi tanár, Università degli studi di Pavia

Marzio A. Romani, egyetemi tanár, Università Commerciale Luigi Bocconi, Milano

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

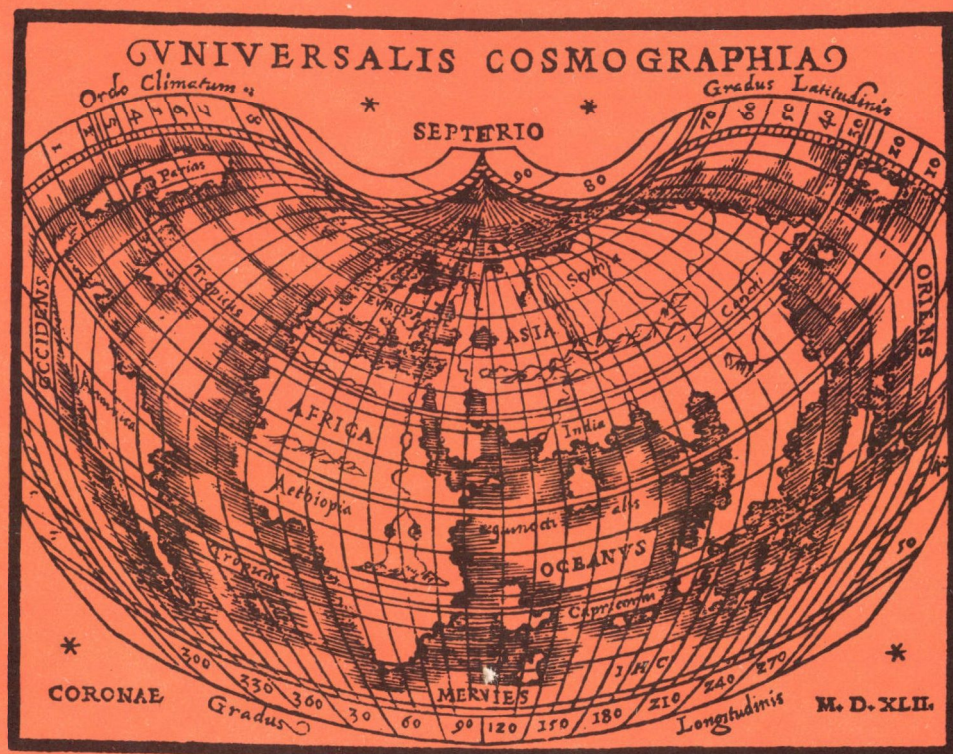
Kaczúr Ágnes, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged

Miskolczy Ambrus, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

Tagányi Zoltán, kandidátus, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Intézete.

60.-Ft

VILÁGTÖRTÉNET

1990. őszi – téli

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1990. ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Láng Imre: A Rooseveltt utáni gazdaság- és társadalompolitikai kísérlet: a Fair Deal	1
Bak Borbála: A Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet (Prato) húsz éve (1969–1988)	34
Jacques Dupâquier: Népeesség és család	37
Paul Bairoch: A hagyományos társadalmak urbanizációja (13–18. század)	47
Anderle Ádám: Elmaradottság-tudat és modernizációs ambíciók Latin-Amerikában a 19–20. században	60
Batóné Kaczúr Ágnes: Magyarok Brazíliában	64
Balla Lóránt: Szkenderbég, a történelmi és irodalmi hős	76

SZEMLE

Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány (Ism.: Niederhauser Emil)	86
Pierre Jeanneret: Dix grandes figures du socialisme suisse (Ism.: Jemnitz János)	89
Francis Poty et Jean-Louis Delaet: Mémoire ouvrière. Histoire des fédérations Charlérois 1885–1985 (Ism.: Jemnitz János)	91
J. Vincent: Disraeli; Freedom's Daughter. Letters between Indira and J. Nehru, 1922–1939. ed. by S. Gandhi; A. Storr: Churchill's Black Dog (Ism.: Haraszi Éva)	97
Hatschikjan, Magarditsch: Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Aussenpolitik 1944–1948 (Ism.: Béres Gábor – Horváth Tibor)	99

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. 1900.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120, — Ft, példányonkénti eladási ára: 60, — Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési és tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézetének

Számíttógépes Kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva

9220378 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A ROOSEVELT UTÁNI GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOM- POLITIKAI KÍSÉRLET: A FAIR DEAL

Harry S. Truman 1945. április 16-i első kongresszusi beszédében elődje, Franklin D. Roosevelttel politikájának folytatását helyezte kilátásba. Hivatalba lépése időpontjából következően a hadviselés és a háború utáni világrend megalapozásának problematikája kapott elsőbbséget a Fehér Házban, a gazdaság- és társadalompolitika néhány halaszthatatlan intézkedésre korlátozódott. Mindamellet a New Deal továbbfejlesztése is foglalkoztatta Trumant. Tervei középpontjában az a felismerés állt, hogy a háború kitörésekor félbeszakított New Deal a háború utáni viszonyokhoz igazítva meg kell újítani, a megvalósítás eszmei-politikai alapja az amerikai értelmezésű liberalizmus, mely a szövetségi kormány széles körű irányító-ellenőrző, koordináló funkcióit feltételezi.

E megfontolások jegyében fogalmazódott meg a Fehér Ház gazdaság- és társadalompolitikája, a békegazdálkodásra való áttérés és a törvényhozás feladatait vállaló 1945. szeptember 6-i üzenet. A határozott hangvételű, terjedelmes üzenet arról tájékoztatta a Kongresszust és a nemzetet, hogy az elnök a háború befejeztével nyomban cselekedni szándékszik, a liberális gazdaság- és társadalompolitika fő kérdéseinek exponálásával megcáfolja a híreket, miszerint a demokrata párt konzervatív szárnya kerekedik felül, az elhunyt Roosevelt ideái és kísérletei véglegesen a múlté. Az ún. rekonverzió nehéz napjait élő társadalom örömmel értesült, hogy az elnöki üzenet egyik fő témája a teljes foglalkoztatás, mely a sokak által jövődől recesszió következményeinek mérséklésére lesz hivatott.

Az üzenet részint a rekonverzió sodrában azonnal megoldandó kérdések (ár-, bér- és lakáspolitikai, hadirendelések törlése, békecélu termelésre való áttérés) szabályozásának irányelveit tartalmazta, hangsúllyal a háborús korlátozások csökkentésére és az infláció megfékezésére, részint a társadalmi-gazdasági fejlődés területein szükséges teendőket körvonalazta. Az üzenet az áttérés első napjaiban fogalmazódott. Következőképpen a rekonverzió problematikája állt középpontjában.

A háború befejezésétől 1946 őszeig tartó átállási időszak zaklatott hónapjainak egyik fő vonása az átgondolt rekonverziós politika hiánya volt. A kormány sodródott az eseményekkel, sikertelenül próbált elfogadtatni önként vállalandó össznemzeti antiinflációs programot. Rekonverziós irányelvei belső ellentmondások gyengítette kívánságok halmaza volt. Nem vált valóra a Fehér Ház elképzelése, hogy a társadalom rétegei a regenerálódás érdekében átmenetileg lemondanak érdekeik érvényesítéséről, helyreállnak a piacgazdaság mechanizmusai, a kormány a korlátozások fokozatos mérséklésével segíti e folyamatot. Általános támadás bontakozott ki a háborús korlátozások ellen. A korlátok bomladoztak, nem utolsósorban azért, mert az elnök nem részesítette hatékony támogatásban az infláció fékezésére hivatott árhivatalt. A rekonverzió állapotainak további jellemző vonásaiként az ipari munkásság vásárlóerejének a háború alatt elért szinthez képest mintegy 30 százalékos visszaesése, sztrájkhullám, a farmerek elégedetlensége, az ipari korpo-

rációk nettó profitjainak kb. 60 százalékos növekedése, a kormány és a törvényhozás szembenállása említendő.

A rekonverzió megcáfolta a recessziót jövendőliő prognózisokat. Nem bontakozott ki tömeges munkanélküliséggel, árzuhanásokkal együtt járó visszaesés. Ellenkezőleg, a háborús korlátozások következtében hatalmasra duzzadt, 100 milliárd dollárt meghaladó összegre becsült lakossági kereslet a piacra zúdult, inflációgerjesztő hatását nem tudta ellensúlyozni az új vágányokra gyors ütemben átálló gazdaság. A recesszió elmaradása kihatott a Truman által meghirdetett program középpontjában álló teljes foglalkoztatási törvényjavaslat sorsára.

James Murray szenátor, a demokrata párt liberális szárnyának prominens személyisége 1945 januárjában nyújtotta be a törvényjavaslatot. Előzményei a háború éveire nyúltak vissza. Egy elnöki bizottság 1943 tavaszán felvázolta a New Deal háború utáni továbbfejlesztésének programját, középpontjában a munkához, méltányos bérhez való jog deklarálásával. Rooseveltt 1944. január 11-i kongresszusi üzenetében, majd az 1944-es elnökválasztási kampány során államfői szinten hirdette meg a munkához való jogot, melynek érvényre juttatását a „nagy kormány”-koncepcióhoz kapcsolta az „amerikai” liberális gondolat. E koncepció a szövetségi kormány tervező és költsékező funkciójában jelölte meg a feltételezett gazdasági válság leküzdésének emelőjét. A „nagy kormány”-koncepció liberális hívei akként értelmezték e funkciót, hogy a kormány egy időszakra vonatkozóan prognosztizálja a teljes foglalkoztatás tényezőit, s szövetségi finanszírozással pótolja a teljes foglalkoztatáshoz szükséges anyagi eszközök hiányát. A konzervativizmus éles ellenállásába ütközött a szövetségi kormány kompenzáló-stabilizáló funkciója. Az üzleti világ és a nézeteit tolmácsoló törvényhozók szembehelyezkedtek a teljes foglalkoztatás koncepciójával, amely — úgymond — ellentétes a szabad társadalom eszmérendszerével, a szövetségi kormány nem garantálhatja a munkához való jogot, költsékezése infláció veszélyét hordozná, a gazdasági tevékenység nem prognosztizálható állami szinten. A konzervatív álláspont — mely az etatizmust totalitárius rendszerrel azonosította — a kormány gazdasági funkcióját helyzetjelentések, elemzések készítésére, „magas szintű” foglalkoztatás elősegítésére, az üzleti világ-
nak kedvező klíma teremtésére szűkítette. A „nagy kormány”-koncepcióval szemben a „korlátozott kormány” ideáját hirdette, mely a lehető legkisebb térré szorítja vissza az állami beavatkozást. E felfogás szembehelyezkedett a roosevelti államvezetés hagyományaival. Truman interveniált ugyan a törvénytervezet érdekében, de következtetlen lépései nem segítették elő elfogadását. Az előterjesztés liberális hívei koncepciójuk feladására kényszerültek. Az 1946. február 20-án hatályba lépett foglalkoztatási törvény már címében elvetette a „teljes” foglalkoztatás célját; nem tartalmazta a kormányzati finanszírozást; az elnököt pusztán egy gazdasági jelentés készítésére, a Kongresszust ennek tanulmányozására kötelezte; előírta egy elnöki tanácsadó bizottság alakítását. A teljes foglalkoztatási koncepció kudarca a liberalizmus háttérbe szorulásának, a konzervativizmus előretörésének jele volt, egyszerűen arról tanúskodott, hogy a gazdasági válság bekövetkezésének elmaradása folytán elvesztette létjogosultságát a kormánykoncepció. Az 1946-os törvény megalkotásával az üzleti világ igazolva látta azon felfogását, hogy felesleges a szövetségi kormány beavatkozása, a gazdaság önszabályozó képessége automatikusan gondoskodik a foglalkoztatásról.

Truman nem ismerte be a liberális csatavesztést. Gondolkodása sajátos kettősséget mutatott. Ismételten hangoztatta, hogy mint a roosevelti örökség letétemé-

nyese továbbfejleszti a befejezetlen New Dealt, ugyanakkor idegenkedett a szövetségi beavatkozás túlzottnak ítélt intézkedéseitől, sőt kijelentette, csak rendőrállam alkalmaz központi gazdasági-pénzügyi kontrollt. A foglalkoztatási törvényt a New Deal jegyében fogant teljesítménynek tekintette, annak ellenére, hogy az nélkülözte a New Deal fundamentumát: a szövetségi beavatkozást. Az a tény jelentette számára a törvény vonzerejét, hogy elvileg deklarálta a maximális foglalkoztatás célját, de nem hártott közvetlen kötelezettséget a kormányra, rábízta a cél elérését a piacgazdaságra.

A liberálisok identitászavara. Hatalomváltás felé?

Az 1946. novemberi kongresszusi választásokon politikai földcsuszamlás ment végbe. A republikánusok nagymértékben megerősítették pozícióikat a törvényhozásban, s arra számítottak, hogy az 1948-ban esedékes elnökválasztás véget vet az 1933 óta tartó demokrata uralomnak. A Fehér Ház lakóját történelmi maradványnak tekintették, aki két évvel túléli ugyan pártja vereségét, de érdemi intézkedések-re nem lesz képes.

A 80. Kongresszus 1947. január 3-án kezdte meg munkáját. A legfontosabb bizottságokban idős, konzervatív törvényhozók voltak a hangadók. Egyik vezetőjük, Robert Taft szenátor politikai krédója lényegében mindannak tagadása volt, ami 1933 óta végbement az országban. Azt hangoztatta, hogy Amerika túl sokat foglalkozott külföldi problémákkal, térjen vissza a hagyományosan amerikai dolgok legfontosabbikához, a szabadsághoz, ami értelmezésében a kormánybeavatkozástól való szabadulást jelentette. A New Deallel való szembenállását akként fogalmazta meg, hogy szakítani kell azzal az ideával, miszerint lehetséges prosperitást teremteni törvényhozási úton; ez – úgymond – a múltban a szabad amerikaiak sorsának szabad alakítása eredményeként valósult meg. Nézeteinek logikája egyszerűnek tűnő megoldás irányába mutatott: vissza kell térni a Roosevelttől előtti Amerikához. Egyik kijelentése szállóigévé lett. Pártolva az árellenőrzéssel hadakozó farmerek áremelési szabadságát, kioktatta honfitársait, hogy egyenek kevesebbet. Elvbarátai – ha nem is mindig egyöntetűen – helyeselték szentenciáit, ellenfelei viszont ezekre hivatkozva figyelmeztették az állampolgárokat republikánus rezsim esetén várható sorsukra. Taft és hívei azzal a meggyőződéssel vonultak be a törvényhozásba a választási győzelem után, hogy a nép a New Deal felszámolásával bízta meg a republikánusokat, mandátumuk erre kötelezi őket. A New Deal-ellenességben partnereik voltak a demokrata párt konzervatívjai. Szocialisztikus kísérleteket, túlzott költsékezést, tervgazdasági törekvéseket írtak a New Deal rovására.²

A leegyszerűsített, szélsőséges frazeológia mögött átgondolt koncepció húzódott meg. Mindenekelőtt adócsökkentést irányzott elő a big business érdekében, a szövetségi bevételecsökkentést az össznépmzeti kiadások visszafogásával javasolta ellensúlyozni. Ellenezte a szociális és kulturális szolgáltatások szövetségi támogatását, az oktatásügy és a közegészségügy fejlesztésének szövetségi feladattá nyilvánítását; a kiadások lefaragását ajánlotta a vidék gazdasági-társadalmi fejlődése kulcsfontosságú területein, például a villamosításnál és a talajkonzerválásnál. Szigorú munkaügyi törvényt sürgetett, mely véget vet a sztrájkhullámnak és a szakszervezetek uralmának. A koncepcióban nem kaptak helyet a feketék polgárjogi követeléselei. A liberálisok „neandervölgyi” programnak nevezték a republikánus és a demokrata konzervatívok reakciós követeléseit.³

A „neandervölgyiek” a Roosevelt-éra nehéz harcok árán elért teljesítményeinek létjogosultságát vonták kétségbe. Az adócsökkentés a New Deal adószigorításainak korrigálására volt hivatott. A költségvetési kiadások csökkentésével a New Deal egyik legsúlyosabbnak ítélt hibáját, a kormányzat fokozódó eladósodását kívánták mérsékelni a konzervatívok, megszüntetni a gyakorlatot, mellyel a washingtoni költsékezés az államok jogkörébe tartozó tevékenységek finanszírozása révén helyi feladatokat vállalt át. Ez a felfogás összhangban volt azzal a nézettel, hogy mindenki maga felelős életszínvonaláért, a New Deal alapozó jellegű teljesítményei az egyéni döntések szférájába való illetéktelen beavatkozásnak minősülnek. A munkaügyi törvény követelése a New Deal egyik fő eredményét: a kollektív béralkut, a szakszervezethez való csatlakozás szabadságát garantáló Wagner-törvényt vette célba, a szakszervezetek tevékenységének csorbítását, a munkáltatók jogainak bővítését és azt hirdette, hogy törvényellenes a bérminimum jogi szabályozása. A feketék polgárjogi követeléseinek mellőzésével elhatárolták magukat a „neandervölgyiek” az e téren tett első lépéstől: Roosevelt 1941. június 25-i rendeletétől, amely megalkototta a feketék diszkriminációmentes hadiipari foglalkoztatása felett órkodó bizottságot. Nagy volt még az út a lincselés büntetté nyilvánításáig és a faji elkülönítés megszüntetéséig.

A republikánusok visszafordíthatatlannak tartották az 1946-os kongresszusi választásokon megmutatkozó tendenciát. Miközben sommásan elítélték a demokrata rezsimet, nem azonosították a demokrata pártot a New Deal liberális híveivel. Tudatában voltak annak, hogy a 30-as évek kapitalizmusának megszilárdítására vállalkozó új irányvonalat különböző érdekcsoportok, rétegek elleneztek a demokrata párton keresztül, s a létrejött kongresszusi kompromisszumokban jelentős szerepe volt a konzervatív demokratáknak. E tény ismeretében a republikánus párt potenciális szövetségeseinek tartották őket, akikre rövidesen szükség lesz. Kongresszusi offenzívára készülődtek, de számítottak a Fehér Ház kezdeményezéseire.

Truman és munkatársai a választás utáni hetekben a vereség okait keresték. A nézetek megoszlottak. Egy részük az 1945. szeptemberi üzenetet okolta a vereségért. Felfogásuk szerint a választási kudarc nemcsak a rekonverzió során tett intézkedések elleni tiltakozást juttatta kifejezésre, hanem a New Deal továbbfejlesztésének elutasítását is. Ezért úgy vélekedtek, hogy az elnök vegye tudomásul a közhangulatot, amely nem az újjal való kísérletezésben látja a kormány feladatát, hanem a stabilitás megteremtésében, a vállalkozási kedv ösztönzésében. A konzervatív kongresszusi többséghez való közeledést ajánlották. Trumant nem vonzotta a konzervatívokkal való alkudozás perspektívája. Más magatartásra hívta fel a figyelmet a neves ügyvéd. Azt állította, nem lehet együttműködés a Fehér Ház és a konzervatív koalíció között, az elnökválasztásra készülődő republikánusok saját feltételeiket oktrojálnák, ezek elfogadása Truman fegyverletételével lenne egyenlő; az elnök óvja meg autonómiáját, a közérdek védelmében hallassa szavát fő fegyverével, a vétóval. Az elnök gondolatvilága alakítását egy tehetséges kormányhivatalnokokból álló kis csoport vállalta, melynek tagjai pozíciójuk folytán közel álltak a hatalomhoz. Tevékenységük némileg emlékeztetett a roosevelti agytrösztre. Ám lényeges különbség volt, hogy Roosevelt (az idő tájt New York állam kormányzója, majd elnökjelölt) aktívan részt vett a formálódó gondolkodásában jelentős szerepet játszó szellemi műhely megbeszélésein, Truman viszont alig vett tudomást az 1946 végén alakult csoportról. Hetente egyszer megvitatták az elnök figyelmébe ajánlott kérdéseket. Csakúgy, mint a roosevelti agytröszt, a szükségesnek ítélt társadalmi-

gazdasági változások érdekében megoldandó fő kérdések kijelölését, tartalmi és szervezet problémák vizsgálatát tekintették feladatuknak. A liberalizmus eszmérendszerében fogant problematikára azonban eltérő szituációkban kereste a megoldást a két csoport. Az agytröszt a nagy válság mélypontján küszködött a gazdaság helyreállításának és reformok megalapozásának fő kérdéseivel. A trumani csoport viszont a rekonverzió végén kezdett el működni, s a gyorsuló infláció, a fizetőképes kereslet gazdaságserkentő hatása által meghatározott állapotok között gazdaságfejlesztési témákat vizsgált; rövidesen bekövetkezőnek vélte az árubőség. A gyorsan fejlődő gazdaság talaján adódó termelési és elosztási kérdéseket kellett tisztázni. Mint ezt a csoport egyik kiemelkedő tagja, Clark Clifford megállapította, feladatuk össznemzeti érdeket szolgáló, politikailag vonzó célok megjelölése volt, melyek koherens programot alkotnak, alapul szolgálva a konzervatívok elleni támadáshoz. Nem volt könnyű a csoport dolga, mert a kabinet és a kongresszusi vezetők többsége visszafogta Trumant, óvatosságot ajánlottak. A csoport viszont dinamikus, rugalmas politizálás híve volt. Az 1948-as választásra való felkészülés érdekében az átlagamerikai gondjaival történő azonosulásra, a New Deal eredmények megtartására és a napi problémákhoz igazított exponálásukra hívták fel a figyelmet. Clifford egyfajta machiavellisztikus következtetésre jutott. Szerinte Truman benyújthat bármilyen liberális töltetű javaslatot, a konzervatív többségű Kongresszus nem fogadja el ezeket; a Fehér Ház lakója a nép sorsáért küzdő politikusként jelenik meg a közvéleményben, a javaslatok kudarcáért viszont a konzervatív törvényhozókat lehet hibáztatni.⁴

Míg Truman és környezete számára a hatalom megtartásának és a konzervatívokkal vívandó csatározásoknak problémájaként jelentkezett az 1946-os vereség, addig a New Deal liberális hívei körében identitási zavar keletkezett. A vereség megkérdőjelezte a New Deal továbbfejlesztésének mint a nemzeti célok összességének létjogosultságát. A liberálisok azt kutatták, vajon tévút volt-e a New Deal, ahogy a konzervatívok állítják, a 30-as évek gyakorlatától eltérően kell-e megközelíteni a rendszer továbbfejlesztését, fel nem ismert tényezők idézték-e elő a kudarcot? Elvetették a tévút-teóriát, úgyszintén a hagyományokhoz való visszatérés konzervatív receptjét, amely Hoover hírhedt „átszivárgási” tételére emlékeztetett, miszerint a jólét felülről lefele terjed.⁵ Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az új helyzetben a konzervativizmus előretörésének fékezése és az elért teljesítmények megőrzése a roosevelti irányvonal híveinek közvetlen feladata. Ez felvetette a hatalomhoz való viszony kérdését. A trumani hivatalviselés másfél éve arról győzte meg a liberálisokat, hogy megszűnt a Roosevelttől eredő evidenciaként felfogott állapot, amidőn zömmel saját nézeteik megvalósulását látták a kormányintézkedésekben. Csalódottságuk akként fogalmazódott meg, hogy a választási vereség fő oka az elnök, aki nem bizonyult alkalmasnak a New Deal folytatására, átgondolt tettek helyett nyers retorikával reagál a súlyos helyzetekre, liberális szölamaira rációlnak a konzervatívoknak kedvező intézkedései. A kemény bírálatot alátámasztani látszott Roosevelttől minisztereinek fokozatos menesztése. A liberálisok a hatalom sáncain kívül rekedtek tekintették magukat. Hová kapcsolódják a liberális, mi a szerepe a politikai rendszerben, képes-e egyáltalán hatást gyakorolni a fejlődésre, vajon a demokrata párt az egyetlen keret, amelyen belül eszményeiért küzdhet — ezek voltak a kérdéseik. A fejlemények arra figyelmeztettek, hogy szorosabbra kell fűzni kapcsolataikat, egyfajta koalícióra van szükség, mely a konzervativizmus ellensúlya. Egy elemző munka szemléletesen ábrázolta a liberálisok pozícióválto-

zását. Roosevelt elnöksége idején – úgymond – helyet kaptak a New Deal hordozó kocsin, figyelhették, nem leselkedik-e valahol gazdasági rojalista (a nagytőke roosevelti epitheton ornansa, L. I.), de Truman hivatalviselésékor az út szélére sodródtak.⁶

A liberálisok már a háború éveiben felismerték az összefogás szükségességét. Az 1941-ben létrejött Union for Democratic Action szövetségre akart lépni a populista hagyományokat ápoló National Farmers Unionnal és néhány szakszervezettel. A terv a szakszervezeti vezetőségek és a farmerszervezet ellenállása miatt nem valósult meg. A CIO külön utakon járt; 1943-ban akcióbizottságot hozott lére a szakszervezetek elleni támadások kivédésére. Liberális politikusok, progresszív beállítottságú üzletemberek, újságírók megalakították a CIO-hoz közel álló National Citizens Political Action Committee-t. Az 1944-es elnökválasztáson művészek, írók, tudósok támogatták Rooseveltet s a választást követően létrehozták az Independent Citizens Committee for the Arts, Science and Professions nevű tömörülésüket. E csoportokat a reformtörekvések, a New Deal új útjainak keresése közelítette egymáshoz. Gátolta a közeledést a kommunistákhoz való viszony. A Union for Democratic Action liberális elveket diszkreditáló tényezőt látott a kommunisták közreműködésében, a reformtörekvésektől való távoltartásukat sürgette, máskülönben a liberálisok a reakció céltáblájává válnak, s e folyamat a konzervatívoknak kedvez. A többi tömörülés a kommunisták küzdőkészségét hangsúlyozta, amit nem nélkülözhetnek a liberálisok. A háború utáni külpolitikai irányváltás mélyítette a liberálisok közti ellentéteket. 1946 őszén kísérlet történt tömörítésükre. Szeptemberben – a Union for Democratic Action távollétében – nyilatkozatot fogadtak el Chicagóban. Felszólították a kormányt, tegyen erőfeszítéseket az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti bizalom helyreállítására, szembehelyezkedtek az amerikai atompolitikát kinyilvánító Baruch-tervvel,⁷ elítélték a konzervatív kongresszusi koalíciót, állást foglaltak a jóléti intézkedések, a feketék polgárjogai, a monopóliumok megfékezése, a kisvállalkozók támogatása mellett.

A republikánus választási győzelem katalizátorként hatott a liberális erők polarizálódására. 1946. december 28-án megalakult New Yorkban a baloldali liberálisok tömörülése Progressive Citizens of America (PCA) néven. Programjuk kimondta, hogy a demokrata párt feladta Roosevelten örökségét, ezért nem zárható ki egy új párt alakítása. A gazdaság- és társadalompolitikai célokat a chicagói nyilatkozattal azonos értelemben határozták meg, a külpolitika feladatát a világméretű leszerelésben és a nukleáris fegyverkezés azonnali megszüntetésében jelölték meg. Leszögezték, hogy nem zárkoznak el a kommunisták közreműködése elől. Néhány nap múlva, 1947. január 3-án Washingtonban megalakult a liberálisok jobbszárnyán elhelyezkedő reformereket tömörítő Americans for Democratic Action (ADA). Ambiciózus célt hirdetett meg. Leszögezte, hogy a demokrata pártot liberális ellenőrzés alá kell vonni, egy harmadik párt alakítása kudarccal járna. Alapítói között ott volt Roosevelt özvegye és egyik fia, néhány egykori vezető new dealer, újságíró, John K. Galbraith közgazdász, Arthur M. Schlesinger történész. A vezetés – utalva a demokrata adminisztrációtól való elhatárolódásra – emigrációban levő kormánynak nevezte magát. Elutasította mind a bal-, mind a jobboldali totalitarizmust, közvetlen célként a liberális mozgalom újjászervezését jelölte meg. Nem adott programot, elveket deklarált. A gazdaság- és társadalompolitikai elvek lényegében azonosak voltak a PCA által megfogalmazottakkal, de a külpolitika terén jelentős volt a különbség. Ellentétben a PCA konkrét követeléseivel, az ADA

elvei homályos általánosságokra szorítkoztak: a demokratikus és szabadságszerető népek politikai és gazdasági támogatása, az atomenergia nemzetközi ellenőrzési tervének helyeslése akár a hivatalos politikával való azonosulásként is felfogható volt.⁸

A két szárnyra szakadt liberális tábor nagy reményeket fűzött az ipari munkássággal és a farmerekkel való együttműködéshez, mely a konzervativizmus ellensúlyaként tevékenykedik. A „lib-lab” elképzelések megvalósíthatatlanok voltak. Sem a reformtörekvésekkel rokonszenvező National Farmers Union, sem a szakszervezeti szövetségek nem látták értelmét az egymással hadakozó liberálisokkal való együttműködésnek; politikai elkötelezettségüktől akciószabadságukat féltették. A CIO felhívta szervezeteit, szakítsák meg kapcsolataikat mindkét liberális tömörüléssel. Rooseveltt egykori munkatársai közül többen figyelmeztették a liberális bal- és jobbszárnyat a megosztottság veszélyére, a reformfolyamat védelmében kialakítandó konszenzus szükségességére. A felhívásnak nem volt foganatja. Az ADA magabiztosan nyilatkozott a kommunistákat kizáró liberalizmus távlatairól, a progresszivizmus egyedüli letétteményesének tartotta magát, holott látnivaló volt, hogy a szervezet tömegbázis nélküli, hasonló nézeteket valló egyének és csoportok tömörülése, egyetlen erőssége az egykori nagy nevek presztízse. A fő kérdés, hogy miként tervezi elveinek politikai hatóerővé fejlesztését, hogyan reméli a demokrata párt liberális ellenőrzés alá vonását – nyitva maradt.

Truman palotaforradalmat látott a liberálisok útkeresésében. Identitási zavarukkal nem törődött, kizárólag politikai-hatalmi kérdések foglalkoztatták. A liberalizmus polarizálódásának fejleményeit 1948-as elnökjelöltségi aspirációi és a demokrata párt jövője szempontjából vizsgálta. A saját és pártja esélyeit elválaszthatatlannak tartotta. Elégedetten állapította meg, hogy mindkét liberális szárny az általa meghirdetett gazdaság- és társadalompolitikával egyező célokat hangoztat. Azt is konstataálta, hogy a szétforgácsolt liberális tábor akkor sem képviselne országos politikai erőt, ha a két szárny valaminő konszenzusra jutna. Következésképpen számításon kívül hagyta a liberális tömörüléseket mint a demokrata párt riválisait. Ám nem tette ezt a liberális nagy nevek hordozóival. Mérlegelnie kellett, nem veszélyezteti-e a Rooseveltt-éra valamelyik személyisége elnökjelöltségi aspirációit. Úgy látta, az ADA nagy nevei nem jöhetnek szóba potenciális riválisként. Politikai ösztöne ugyanakkor a PCA-val kapcsolatban álló Henry Wallace-ra figyelmeztette. Arra a következtetésre jutott, hogy a New Deal mezőgazdasági miniszterében, aki 1940-től 1944-ig alelnök volt, kormányában pedig 1946 őszéig kereskedelmi miniszterként tevékenykedett, a közvélemény egy része alkalmas Rooseveltt-utódot látna, a le nem becsülhető ellenfélnek a liberális balszárnyal való együttműködése gyengítené a demokraták pozícióit, ezért Wallace-t ellensúlyozó stratégia dolgozandó ki. Nem hagyhatta figyelmen kívül az ellene irányuló, a demokraták esélyeire kiható többi akciót sem. Értesült William Fulbright szenátor kijelentéséről, miszerint a Fehér Ház lakója helyesen cselekedne, ha levonná a választási vereség konzekvenciáit s átadná helyét egy tekintélyes republikánusnak. Tájékozott volt a népszerű Eisenhower tábornokkal kapcsolatos kombinációkról. A tábornokra erős nyomás nehezedett mindkét párt vezetői részéről. Nem a politizáló elnököt keresték benne. Jelölésével el akarták kerülni a pártokon belüli versengést, biztos győzelemre törekedtek. Szélsőséges javaslat született a demokratáknál. James Rooseveltt (az elhunyt elnök egyik fia) és Claude Pepper floridai

szenátor felvetette, hogy a vonakodó tábornokot a nemzet érdekében „elnöki szolgálattételre” kell behívni.⁹

Truman leküzdve a kezdeti ingadozást úgy döntött, nem vállalja a magabiztos republikánusok, a konzervatív demokraták és az intézkedéseit helytelenítő liberálisok által neki szánt szerepet: a passzivitást, a visszavonulást. A konzervatív republikánusoknak és demokrata elvbarátaiknak tudtukra akarta adni, hogy megfékezi az idő kerekének visszaforgatását célzó akcióikat. A liberálisokat arról kívánta meggyőzni, hogy valóra váltja ígéreteit, megújítja a reformfolyamatot. Helytállni, felkészülni az elnökjelöltségre, megfékezni a „tévedni trumani dolog” közzsájon forgó szójátékot — ezt ugyanaz az ember határozta el, aki Roosevelttel halála után nagy szorgalommal fogott hozzá az elnöki teendők ellátásához szükséges ismeretek megszerzéséhez. Most, úgy vélte, kötelessége vállalni az elnökjelöltségért vívandó küzdelmet.

A döntés időpontjában heves viták folytak a törvényhozásban néhány alapvető fontosságú kérdéskomplexum kapcsán. A Fehér Ház, illetve a reformer törvényhozók kezdeményeztek. A fék szerepét a konzervatívok játszották. A meddő viták sora, a huzavona után létrejött néhány kompromisszum, a bizottsági útvesztőkben elakadt reformtörekvések sorsa sajátos politikai vákuumhelyzetet tükrözött. A csatározások voltaképpen nem e vitatott kérdésekkel összefüggésben éleződtek ki. A konzervatív ellenzéki koalíció nem annyira a napirenden lévő téma érdemi vonatkozásait vizsgálta, mint inkább a kezdeményezések reformtartalmát, melyben a „nagy kormány”-koncepció valamely elemét vélte felfedezni. Mindaz, ami a szövetségi kormány funkciói szélesítését, Washington beavatkozásának intenzívebbé tételét célzó törekvésként volt felfogható, a konzervatív honatyák ellenzésébe ütközött, ha a vitatott téma nemzeti érdekű volt is. A front nem a két párt között húzódott. A demokrata konzervatívok ismételten csatlakoztak republikánus elvbarátaikhoz, a liberális republikánusok viszont több kérdésben a reformer demokratákkal azonos álláspontra helyezkedtek. A viták kimenetele a két párt reformereinek és konzervatívjainak erőviszonyaitól függött.

Amerika egyik legsúlyosabb társadalmi-gazdasági problémája a lakáshiány volt. A New Deal idején nagy erőfeszítések történtek a nyomornegyedek lebontásáért és olcsó bérű lakások építéséért, de a 30-as évek végén is már aktív konzervatív koalíció visszafogta a lakásépítés kibontakozását. A módszer a szövetségi lakásügyi hatóság hitelkeretének lefáradása volt. A háború újabb gátat emelt a polgári célú építkezéseknek. A veteránok lakásigényei, a házasságkötések növekedése, az építőanyaghiány válsághelyzetet teremtett. Az ország lakásigényét 10 év alatt megépítendő 15 millió otthonra becsülték. A kormány 5 millió lakás sürgős megépítését javasolta. Az 1946. május 22-i törvény 2,7 millió lakás két év folyamán történő felépítését rendelte el. A közvetlen célhoz képest felére csökkentett terv végrehajtása messze elmaradt az előirányzattól. Időközben a szenátus elfogadta a korábban benyújtott hosszú távú állami lakásépítési tervet, de az illetékes képviselőházi bizottságban elakadt a program. A konzervatívok kifogásolták a kormánykölcsonnokkal finanszírozandó építkezési tervet.¹⁰

Az 1945 szeptemberében meghirdetett gazdaság- és társadalmpolitika egyik legfontosabb pontja az átfogó közegészségügyi ellátás kiépítése volt. Az előzmények 1939-re nyúltak vissza. A liberális reformerek egyik fáradhatatlan vezéralakja, Robert Wagner szenátor szövetségi támogatást javasolt egészségügyi szolgáltatásokat nyújtó államok részére. A Roosevelttel által 50 kórház megépítésére korlátozott

előterjesztéssel nem foglalkozott érdemben a képviselőház. Még tartott a háború, amikor három liberális törvényhozó általános betegbiztosítást megalapozó tervezetet nyújtott be. Ez szintén elakadt a törvényhozás útvesztőjében. Truman 1945. november 19-i üzenetében részletes előterjesztést küldött a Capitoliumra. A javaslat az országos rendszer decentralizált működtetését, az orvosok és a biztosítottak cselekvési szabadságát hangsúlyozta, hogy eloszlassa a „szocializált” orvosi ellátással szembeni gyanakvást. Az orvosszövetség folyóirata kihívó demagógiával azt állította, hogy a kormányjavaslat megvalósítása első lépés lenne a közszolgáltatások és a gazdaság szövetségi „regimentációja” felé. A Fehér Ház koncepciója a New Deal során megalapozott társadalombiztosítási rendszer továbbfejlesztését irányozta elő. A kórházépítés és a közegészségügyi kutatás szövetségi finanszírozására is kiterjedő betegbiztosítási koncepció szociális felelősségérzetről tanúskodott, amidőn valamennyi állampolgár azonos egészségügyi ellátottságának megteremtését javasolta. A konzervatívok következetesen gátolták a javaslat tárgyalását, jöllehet Truman ismételtén sürgette napirendre tűzését.¹¹

A feketék sorsa súlyos örökséget jelentett. A 30-as évek bátor liberális kísérlete, a lincselés szövetségi bűncselekménnyé nyilvánításának javaslata a fajgyűlölő déli törvényhozók obstrukciójába ütközött. Roosevelten említett 1941-es rendelete ütötte az első rést a fajgyűlölet falán. A háborús szükségintézkedés továbbfejlesztésére már nem kerülhetett sor az elnök életében. Truman előterjesztését, amely a bizottság állandó szervvé alakítását javasolta, elvetette a Kongresszus. A döntés megfosztotta a feketéket a rendelet biztosította védelemtől. Truman óvatosan kezelte a robbanékony kérdéskomplexumot, de a súlyos atrocitások felháborították. 1946 decemberében bizottságot alakított a polgárjogi helyzet kivizsgálására. 1947. június 29-én nyilvánította a National Association for the Advancement of Colored People közgyűlésén: „A szövetségi kormány éberrel védelmezzé valamennyi amerikai jogait... Mindenki számára biztosítani kell az egyenlő lehetőségeket.”¹² A nyilatkozat az ún. „külön, de egyenlő”-doktrínát a kormány polgárjogi politikája alapjává avatta. A doktrína értelmében a feketék számára diszkriminációmentesség biztosítandó az alkalmazás, a választásokon való részvétel, a társadalombiztosítási szolgáltatások terén, ám az egyenlőség nem jelenti a szegregáció eltűlését. Az elnök őszinte híve volt a feketék egyenjogúságának, de elhatárolta magát a szegregáció megszüntetésének céljától. Az egyenjogúság meghirdetésével fontos politikai támaszt szerzett a feketék körében, másrészt a fehér liberálisok is értékelték állásfoglalását. Ez egybevágott elnökjelöltségi terveivel. A szegregáció elvetése viszont a déli államoknak szóló gesztus volt. A Fehér Házban folyó előkészítő munkálatokon oly módon hozták összhangba az ellentétes nézeteket, hogy a polgárjogi bizottság elaborátumát, amely kimutatta a szegregáció összeegyeztethetetlenlenségét az egyenlőséggel, felhívított fogalmazásban terjesztették a törvényhozás elé.¹³

A farmervilág helyzete az agrárpolitika felülvizsgálatát követelte. A bonyolult feladat megoldásától függött a farmerek állásfoglalása. A Fehér Ház célja a múlt hagyományaira hivatkozó republikánusok propagandájának ellensúlyozása volt. Az értékesítési problémát egy ideig elpalástolta a kereslet. A segélyprogramok jövőjének bizonytalansága, a mezőgazdasági és az ipari árszínvonal arányának a farmerek számára hátrányos alakulása, a talajkonzerválással kapcsolatos kongresszusi szűkeklőség visszájára fordította a kedvező tendenciát.¹⁴ A kormánynak nem volt kidolgozott agrárpolitikája. A bontakozó elgondolások középpontjában egy rugalmas támogatási rendszer állt. Célja az volt, hogy a farmerek védve legyenek a piaci

áringadozásoktól, a fogyasztók pedig alacsony árakon juthassanak hozzá az élelmiszerekhez. A tervbe vett mechanizmus a 30-as évek terméskorlátozásainak ellenpótlusa, a többtermelés irányába mutatott. A szakértők azt feltételezték, hogy az új rendszer véget vet az árelenőrzés és az árak szabaddá tétele hívei közti vitáknak. A kormány átmeneti megoldásként a farmereknek kedvező rugalmas ártámogatásokról szíjlott sikra.

A 80. Kongresszus legtöbb vitát kiváltó törvényjavaslatát Taft szenátor és Fred Hartley képviselő nyújtotta be. Ezúttal a konzervatívok kezdeményeztek. Céljuk a munkaügy átfogó újraszabályozása volt. A cél a New Deal munkaügyi teljesítményeivel, elsősorban az 1935-ös Wagner-törvénnyel¹⁵ kapcsolatos elégedetlenségüket juttatta kifejezésre. Fő érvük az volt, hogy a Wagner-törvény túlzottan nagy hatalmat engedélyezett a munkásoknak, nem gondoskodott a munkáltatók védelméről, korrigálni kell tehát az „egyenlőtlenségeket”. Az ipar urai nem nyugodtak bele, hogy a munkásság – melynek szakszervezeti tagsága 1933 és 1945 között ötszörösére, 15 millióra nőtt – törvényileg biztosított jogaira támaszkodva küzd létfeltételei javításáért. A rekonverzió sztrájkhulláma jó ürrűg volt az üzleti világnak. Sérelmei hangoztatása mellett közérdekre hivatkoztak. A szakszervezetek megfélemezését, bírói úton való megbüntetésüket, az ún. zárt üzemek betiltását és más javaslatokat juttattak el a törvényhozásba. A legkifívőbb szélsőségek lefaragásával kidolgozott Taft–Hartley-tervezet elveit a gyáriparosok szövetsége, a kereskedelmi kamara jogászai és a big business képviselői fogalmazták meg. A Fehér Ház hosszas tanácskozás után megvétőzte a törvényjavaslatot, de a Kongresszus jelentős szótöbbséggel hatálytalanította a vétót. 1947. június 23-án hatályba lépett a törvény. Rendelkezései fellazították a New Deal törvényeiben megalapozott intézményrendszert. Pepper szenátor rámutatott, miként lehet gátolni a szakszervezeti mozgalmat a törvényre támaszkodva: a munkaadó sztrájkot provokál, más munkásokat alkalmaz, ezek sztrájktörőkként új megbízottakat választanak, a korábbi szakszervezet megszűnik. A találó megállapítás rávilágított a törvényalkotók intenciójára és taktikájára. Tisztában voltak azzal, hogy nem lehet megsemmisíteni a munkások alapvető jogait. Ezért a „kiegyenlítés” ürügyén újrafogalmazták a Wagner-törvény számos előírását, az addig szabályozatlan kérdéseket a munkáltatóknak kedvező módon rendezték, a közérdekre hivatkozva új rendelkezéseket iktattak a szövegbe. Néhány példa a túlméretezett 1947-es törvény jellemzésére. Változatlanok maradtak a kollektív béralkuval, a szervezkedési szabadsággal összefüggő jogok, de kiegészültek azzal, hogy a munkavállalók jogosultak tartózkodni gyakorlásuktól. A cél a szakszervezeti mozgalom gyengítése volt. Hasonló célzatú volt a nem definiált szakszervezeti kényszer tilalma. Kiolvasható volt a törvénytövegből, hogy a munkaadók előnyben részesítik az egyéni alkut. A szövetségi törvénytől szigorúbb állami törvények alkalmazása legálisnak minősült. Eltérő módon értelmezhető előírások intézkedtek a sztrájkok differenciálásáról, esetenkénti tilalmáról. A munkásság és a liberálisok által rabslagtörvénynek nevezett előíráshalmaz kimondta, hogy szakszervezet csak akkor működhet, ha tisztségviselői eskü alatt tett nyilatkozatban kijelentik, nem tagjai, illetve támogatói a kommunista pártnak; az előírás megszegőit 10 év börtönnel lehetett sújtani. A törvény visszaállította a 30-as években törvényellenesnek nyilvánított bírói tiltó végzést (injunction). A „kiegyenlítés” megtévesztő volt. A törvény a New Deal egyik legfontosabb jogalkotását csorbította meg. Többet jelentett címénél („munkáltatók és munkavállalók viszonyának szabályozása”). Az amerikai társadalmi-politikai rendszer irányváltását, jobbratolódását

jelző mérföldkövek egyike volt. Truman vétója helyes irányba tett lépésnek tekinthető. Nem hagyható azonban figyelmen kívül a munkásszavazatok szerzésének célja. Mégsem lenne helyes pusztán kortesfogásnak felfogni a vétót. Jelentőségét nem Truman törekvései határozták meg, hanem az a tény, hogy a Fehér Ház progresszív irányú fejlődést kívánt előmozdítani.¹⁶

A kongresszusi viták ismételten összekapcsolódtak az ár- és bérkontrollal. A felemás állapot, amit egyfelől a háborús kontrollok felszámolásának sürgetése, másfelől a kontrollok fenntartását hangoztató árhivatali állásfoglalások jellemezték, 1946. november 9-én véget ért. Truman megszüntette az ár- és munkabérelenőrzést. Az infláció felgyorsult. A Fehér Ház önként vállalandó lépésekre hívott fel, majd 1947 novemberében inflációellenes intézkedések kidolgozása végett rendkívüli kongresszusi ülésszakot kezdeményezett. Hitelmegszorítást, a hiánycikkek allokációs rendszerének bevezetését és árai maximálását, a spekuláció megfékezését sürgette. A Kongresszus ellenállt. Taft a gazdasági szabadságot féltette a kontrolloktól. Truman a törvényhozást tette felelőssé az infláció fokozódásáért. A vád az elnökjelöltségért vívott harc egyik eszközévé vált.¹⁷

*

Truman látványos lépésre szánta el magát. Bizonyítékot akart szolgáltatni, hogy kitart reformpolitikája mellett. 1948 elején értésére adta a Kongresszusnak, hogy túl kell jutni a lakás- és közegészségügyi javaslatok huzavonáján. A következő törvényalkotási témákat sorolta fel: polgárjogok, a társadalombiztosítás körének bővítése és a juttatások összegének növelése, a munkabérminimum emelése, az oktatásügy fejlesztése, agrárprogram, adóintézkedések, vízellátási és talajjavítási munkálatok támogatása, egyes vidékek áramellátásának javítása. Az előterjesztések sorra-rendre ellenállásba ütköztek. Egy-két példa. A társadalombiztosítás körének bővítését azért utasították el a konzervatívok, mert a javasolt alkalmazotti kategóriákra nem terjedt ki az alaptörvény. Az elemi és középiskolák szövetségi fejlesztését a helyi feladatokra hivatkozva elleneztek. Az adócsökkentés (figyelemmel a választási évre) egybevágott az ellenzéki nézetekkel, de a bevételi kiesés pótlásának módja — a vállalati adó emelése — felbőszítette Taftot és híveit.¹⁸ A reformfolyamat stagnált. A liberálisok szkeptikusan vélekedtek a kezdeményezésekről. Pusztán taktikai lépéseket láttak bennük, melyek célja a népért harcoló Truman-kép formálása. A Truman-ellenesség nem volt jó tanácsadó. A liberálisok nem vizsgálták, vajon a javaslatok megvalósítása előrelendítette volna-e a fejlődést. A republikánusok azt tartották, hogy a liberálisok identitásavara, Truman-ellenessége, a konzervatív és a liberális demokraták szembenállása a hatalomátvitel esélyeit javítja.

Demokrata pártszakadás és progresszív kudarc 1948-ban. A Fair Deal

Az 1948-as elnökválasztás közeledtével mélypontra süllyedt Truman népszerűsége. A közvélemény-kutatás adatai szerint hivatalviselése kezdetén a kérdezettek 70 százaléka bízott benne, 1948 tavaszára 36 százalékra esett vissza az arány. A demokrata párt kasszája üres volt. A korszak egyik kutatója szerint akár demokrata, akár republikánus körökben került szóba, hogy Truman még négy évig maradjon a Fehér Házban, a reagálás fejrázás volt. Egy demokrata sajtóorgánium akként fogalmazta meg véleményét, hogy az elnöknek nincs olyan tartása, éleslátása, amit az adott

világhelyzet megkövetel.¹⁹ Truman figyelmesen tanulmányozta az erőviszonyokat. A republikánusok a biztos győzelem feltételezésével készülődtek. A demokrata párt a szétesés jeleit mutatta. Konzervatívjainak nézetei — főleg a Délen — közelebb álltak a „neandervölgyi” republikánusokhoz, mint a reformer demokratákhoz. Az utóbbiak a New Deal továbbfejlesztését sürgették, de Truman nélkül. Szinte megszálottan keresték azt a karizmatikus személyiséget, aki Rooseveltt örökebe léphet. Eisenhower — akinek nézeteiről csak azt lehetett tudni, hogy nem progresszívek — elutasította ajánlatukat.

Az elnök úgy döntött, hogy a néphez fordul, országos körutat téve személyesen hirdeti, egyedül ő képviselheti hatékonyan a nemzet érdekeit. Környezete segítségével meggyőzte magát, hogy a nép nem tudja, milyen veszélyek fenyegetik hatalomváltás esetén, ezért fel kell világosítania: nagy a tét. Abból indult ki, hogy az 1933 óta hivatalban levő demokrata rezsim még nem teljesítette feladatát, ezért nem mentheti fel magát a roosevelti örökség vállalása alól. A tanácsadói kör által kidolgozott elaborátumban ajánlott, temperamentumának megfelelő taktikát alkalmazta a körúton. Az elaborátum leszögezte, hogy a demokrata párt a déli konzervatívok, a nyugati progresszívek és a nagyvárosi munkásság rosszul összekovácsolt szövetsége; a kérdés az, milyen mértékben tudja a párt maga mögé állítani a szövetség tagjait. Thomas Dewey-t, a várható republikánus ellenfelet reális veszélytényezőként tartotta számon a dolgozat. Felhívta a figyelmet Henry Wallace-re, aki egy harmadik párt jelöltjeként a szavazatok 5–10 százalékát viheti el a kulcsfontosságú államokban, elősegítve a republikánus győzelmet. Az ajánlott taktika: Wallace lejáratása a kommunistákkal való kapcsolata ürügyén. A dolgozat a farmerekben látta a fő támaszt; a munkásság egy része — úgymond — valószínűleg Wallace-hoz húz, a feketék közül sokan szintén; a polgárjogi problematika kezelése kihat a demokrata esélyekre Délen és a nagyvárosokban.²⁰

Truman beszédeinek középpontjában a 80. Kongresszus kipellengérezése, saját erőfeszítéseinek fejtegetése állt. Vaskos kifejezéseket használva kijelentette, az ország megkapta, amit érdemelt, mert 1946-ban nem élt kellő mértékben szavazási jogával, nem akadályozta meg a republikánus győzelmet. A később sokat emlegetett kisvárosi korteskörút erősítette önbizalmát. Harcias hangvételű beszédeire büszkén június közepén tért vissza Washingtonba. A tíznapos körutat úgy ítélte meg, hogy a nép vele azonosan gondolkodik. A sikerélmény azonban csak egy epizódnyi nagyságrendű volt a tornyosuló teendőkhöz képest. Hogyan reagáljon a republikánusok várható riposztjára? Miként teremthető meg a demokrata párt egysége, méghozzá úgy, hogy a konvenció őt jelölje elnöknek?

A republikánus magatartás az 1948. június 21. és 25. közti philadelphiai konvención tisztázódott. Thomas Dewey, a sikeres New York állambeli kormányzó mellett foglalt állást. Dewey olyannyira biztos volt győzelmében, hogy nem is reflektált Truman támadásaira, unott hangnemben arról beszélt, hogy a kormány fáradt, konfuzus, képtelen megadni a nemzetnek, amire leginkább szüksége lenne: az egységet.²¹

A kormány a szövetségi és az állami szervek útján gátolta a párttá szerveződő Wallace-mozgalom rendezvényeit, ösztönözte a Wallace-hoz húzó heterogén tábor megfélemlítését és csatlakozását a demokratákhoz. A sajtó agyonhallgatta a tábor készülődését. Az akadályok lassították a szervezkedést. A liberális balszárny 1947 decemberében döntött egy harmadik párt létrehozásáról és Wallace elnökjelöltségéről, de csak 1948 áprilisában indult meg a szervezés. Az alelnöki posztra Glen

Taylor idaho-i szenátort jelölték. A két ember új társadalmi struktúra felépítésében látta a fő feladatot. Tervezési tevékenységet végző jóléti államot, általános társadalombiztosítást, új munkaügyi törvényt, a feketék sorsának rendezését sürgették; kijelentették, hogy az állami beavatkozás nem szocializmus, hanem a régi típusú kapitalizmust felváltó, egészségesebben funkcionáló tőkés rendszer létrejöttét segíti, amit Wallace „progresszív kapitalizmusnak” nevezett, középpontjában a kisemberrel. Ez a perspektíva világbékét, amerikai-szovjet együttműködést feltételezett.

Wallace-ék fő problémája a tömegbázis hiánya volt. Mindkét szakszervezeti szövetség hibának nyilvánította az új párt létrehozását, mert a republikánusok húznak hasznot működéséből. A demokrata párt melletti állásfoglalásukat a Taft-Hartley-törvény elnöki vétójával indokolták. A vétó elfeledtetni látszott az 1946-os sztrájkhullám kormányzati kezelése kapcsán a munkásokat ért sérelmeket. A Wallace-tábornak le kellett mondania a munkás-farmer szolidaritásról. A régi keleti liberálisok és La Follette progresszívjei szintén távol maradtak. Volt egy közös nevezője e jelenségnek: a Wallace-mozgalom sok híve attól tartott, ha nem szavaznak a demokratákra, hatalomra segítik a „neandervölgyieket”. Rexford Tugwell, a roosevelti agytröszt egykori tagja úgy fogalmazott, hogy akiknek támogatniuk kellett volna Wallace-t, nem tették, de a kommunisták maradtak. Véleménye egybevágott a liberális balszárny álláspontjával, miszerint a Wallace-mozgalmat a kommunisták és kollaboránsaik irányítják. Végül: nem jöttek létre a helyi progresszív csoportok, melyeknek az új párt fundamentuma szerepét szánták Wallace hívei.²²

A demokrata konvenció 1948. július 12-én kezdődött Philadelphiában. Eisenhower kategorikus üzenete után nem maradt más válaltszás, mint Truman jelölése. Váratlan esemény élénkítette a vitákat. A demokrata pártgépezet oly módon akarta megfogalmazni a polgárjogi platformot, hogy ne irritálja a Dél fajgyűlölőit, Truman is kerülni kívánt egy pártszakadást. Hubert Humphrey, Minneapolis polgármestere a liberálisok szószólójaként radikálisabb programot fogadtatott el a konvención. Tiltakozásuk jeléül Mississippit és Alabamát 35 delegátusa kivonult a teremből. Truman már nemcsak a republikánusokkal és a Wallace-mozgalommal állt szemben, hanem a déli zendülőkkel is. A „dixiecrat”-ok a demokrata konvenció után tervezték megtartani saját jelölőgyűlésüket, a félrevezető nevű States’ Rights-párt konvencióját. Nem az államok jogaiért, hanem a fajgyűlölet szabadságáért, a szegregáció csorbíttatlan fenntartásáért alapítottak pártot.

Truman július 15-én bejelentette, 26-ára összehívja a Kongresszust. Célja a rivális párt ígéretei és a 80. Kongresszuson tanúsított magatartása között tátongó szakadék kipellengérezése volt. A korábban előterjesztett javaslatok ügyében kért állásfoglalást. A kész tények elé állított törvényhozás sovány eredményt produkált. Mindössze némi hitelkorlátozást és egy lakásépítési programot szavazott meg, melyből kimaradtak a legfontosabb intézkedések: a nyomornegyedek felszámolása és az olcsó bérű állami lakásépítés támogatása.²³

A Wallace-mozgalom július 24-én megnyitott konvencióján megalakult a Progresszív Párt. Wallace Trumant támadva az ún. progresszív kapitalizmus követelményeit fejtegette, a katonai vezetés és a Wall Street közös uralmának felszámolását sürgette. A platformot szövegező bizottság konkretizálásra törekedett. Elhagyta a progresszív kapitalizmus terminust; a demokraták programjával lényegileg egyező követeléseket kiegészítette a vasutak, a nagybankok, a kereskedelmi hajózás és az

energiaellátás államosításával. A vita neuralgikus pontja a kommunistákhoz való viszony volt. Tugwell felhívta Wallace-t, határolja el magát a kommunistáktól. A válasz az volt, hogy a támogatókat nem lehet elutasítani. Vihart kavart egy ügyetlenül fogalmazott indítvány, amely azt javasolta, hogy az új párt mondja ki, nem támogatja más országok külpolitikáját. Az indítványt leszavazták, de vitája olajat öntött a tűzre. Egyes lapok arra a következtetésre jutottak, hogy az új pártban a szovjet külpolitikának még közvetett bírálata is gátolják. A Fehér Háznak Wallace polgárjogi állásfoglalása okozott sok gondot. A déli államokban tett körútja során nem szállt meg feketéket diszkreditáló szállodákban, indítványozta azon államok kongresszusi képviselőinek csökkentését, ahol akadályozzák a feketéket szavazói joguk gyakorlásában. A feketék a katonai szolgálat megtagadásával fenyegetőztek, ha a kormány nem hajtja végre a faji integrációt a fegyveres erőknél. Truman átlátta, hogy válasza inia kell Wallace kihívására. 1948 júliusában szövetségi testületet hozott létre, amely gondoskodik a diszkriminációmentességről, rendeletet adott ki az egyenlő lehetőségek elvéről a fegyveres erőknél, s egy bizottság feladatává tette a diszkrimináció és szegregáció megszüntetésének ellenőrzését valamennyi fegyvernemnél.²⁴ A választás előtti kritikus helyzetben elérte célját. A feketék szívesebben hittek a hatalom birtokosának, mint Wallace-nak, akinek esélyei mindinkább romlottak.

Truman szeptember elején indult választási körútjára. A modell a júniusi út volt, a jelszó a „semmittevő Kongresszus” lett. Az elnöki beszédek témái a meglátogatott vidék érdekeihez kapcsolódtak, de az alapgondolat azonos volt: a demokraták a nép védelmezői, a republikánusok a kiváltságosok érdekeit képviselik. Truman egyenlőséget tett a Roosevelttől és saját hivatalviselése közé. A munkásoknak arról beszélt, ha a Taft–Hartley törvényt alkotó konzervatív blokk marad hatalmon, nehéz napok várnak rájuk. A mezőgazdasági minisztérium jó ötletet adott a farmerek megnyeréséhez: az elnök tegye a Kongresszust felelőssé, amiért nem szavazott meg fedezetet a gabonafeleslegéket felvásárló kormány szerv tárolóinak beszerzésére, a farmer ezért kénytelen áron alul eladni. Truman hallgatói emlékeztek, hogy Dewey néhány nappal azelőtt a mesterségesen magas termékárak inflációgerjesztő hatásáról beszélt. A gabonárák alakulása Truman útját egyengette: mintegy 20 százalékkal estek a fő agrártermékek árai.²⁵

A trumani retorika sem riadt vissza az olcsó humortól. A reakciót akként jellemezte, hogy számíttógép van a szíve helyén. A Grand Old Party (a republikánusok) kezdőbetűiből gúnynevet kreált: Grand Old Platitudes (régiságok, közhelyek). Mi több, kijelentette, a rivális párt új gazdasági világválságra spekulál. Dewey továbbra sem reagált a támadásokra. Befejezett tényként beszélt a kisebbrendűségét érző, tehetetlenül vádaskodó elnök távozásáról. A túlzott magabiztosság nem volt jó tanácsadó, mint ahogy nem volt időszerű a republikánus rezsim távlati terveinek válaszolása sem. Dewey az általa nagy ügyeknek nevezett kérdésekről szólt. Ilyen volt például az aszályos, elszivatagosodó vidékek feljavítása. Az 1948-as jó terméshezakom idején kevésbé érdekelte a terv a választópolgárokat.

Truman a külpolitika kikapcsolására törekedett. Wallace keresztülhúzta számításait. Los Angelesben béketervről beszélt. Truman felismerte, hogy Wallace közvéleményformáló követeléseket fogalmaz meg (fegyverzetkorlátozási egyezmény, a megszálló amerikai csapatok kivonása Németországból és Japánból, a katonák befolyásának csökkentése a külpolitikában). Visszatért Washingtonba. Felkérte Fred Vinsont, a Legfelső Bíróság elnökét, utazzék személyes küldötteként Moszk-

vába, tájékoztassa Sztálint a világbékét célzó amerikai törekvésekről. A hír kiszivárgott. A Párizsban tárgyaló Marshall külügyminiszter figyelmeztette az elnököt, hogy a külföld az ENSZ megkerülésének tekintené Vinson útját. Truman, hivatkozva Marshall tájékoztatására, nyilatkozatban bejelentette, hogy eláll tervétől.²⁶ A kapkodó, dezavualt lépés növelte az elnök ellenfeleinek gyanakvását. Önként adódott a következtetés, hogy Truman választási megfontolásokból, Wallace beszédeinek ellensúlyozása végett szívárogtatta ki a tervet.

Az elnök abban a feltevésben fejezte be körútját, hogy elérte célját: meggyőzte a munkásokat, hogy sorsuk javulása elnökké választásától függ, a Kongresszus tehetlenségének bizonygatásával a republikánusok ellen hangolta a farmereket, az ország előtt feltárta a rivális győzelmének súlyos konzekvenciáit, rendeleteivel és a harlemi negyed meglátogatásával megszerezte a feketék támogatását, gyengítette Wallace pozícióját, a disszidens déliek akciója elszigetelt maradt.

A liberális jobbszárny tudathasadásos állapotának sajátos mozzanata volt, hogy mivel nem sikerült Truman eltávolítása, támogatni kezdte. Rooseveltt özvegye félretette fenntartásait, közölte Trumannal, hogy egyetért elnökségével. Az ADA nyilatkozatban ítélt el Wallace-t, leszögezve, hogy tevékenysége a hazai liberalizmust fenyegető komoly veszélyként kezelendő. A Wallace-ellenes sajtó már a választás előtt a Progresszív Párt kudarcát jövendölte, fő okként szovjetbarát politikáját jelölve meg. A New Deal megújításának hívei egyre inkább úgy vélekedtek, hogy a hatalom birtokosa, ha pusztán opportunizmusból is, hatékonyabban viheti tovább Rooseveltt életművét, mint Wallace. Truman támogatása mellett döntve, egy republikánus rezsimhez képest a kisebbik rosszat választották. Ickes, az egykori „öreg zsörtölődő” belügyminiszter szavai érzékeltették a new dealerek gondolkodását. Kijelentette, negatív okok miatt áll Truman mellé, aki gyenge eszköze ugyan a liberális aspirációknak, de jelzi, hogy léteznek ezek. John Dewey, a neves filozófus nem látott reményt Wallace jelöltségében.²⁷

Az elnökválasztás kimenetelét nem eszmei-ideológiai megfontolások döntötték el, hanem szubjektív tényezők által nagymértékben befolyásolt politikai erőviszonyok. Trumanra 24 179 345 állampolgárszavazott, Dewey-re 21 991 291. Wallace 1 157 326 szavazatot kapott. A déli fajgyűlölő States' Right-párt elnökjelöltje, Strom Thurmond 1 176 125 szavazatot szerzett. Truman saját jogon lett elnök. Figyelmet érdemel azonban a szavazók 53 százalékos részvételi aránya, a legalacsonyabb 1924 óta.²⁸ Truman győzelmét kevesen tulajdonították államférfiúi kvalitásainak. Általános volt az értetlenség. Hogyan arathatott győzelmet az az ember, akit az amerikaiak zöme véletlen jelenségnek tartott a Fehér Házban, s aki – ha Rooseveltt nem őt jelöli 1944-ben az alelnöki posztra – szorgalmas szenátor maradhatott volna? Ám a közelmúlt eseményei módosították a közvéleményt. A trumani győzelem elemzői kénytelenek voltak beismerni a Fehér Ház rohamtaktikájának sikerét, amit nem utolsósorban annak tudtak be, hogy választási kampány idején elhangzott igazságtartalmát nem kutatják a hallgatók. Beismerték azt is, hogy az ellenfél lenézése és a republikánusok felkészületlensége megbosszulta magát.

Az elnökválasztás ismét beigazolta, hogy az Egyesült Államok politikai-társadalmi erőviszonyai és az átlag amerikai politikai judiciuma nem teszi lehetővé a kétpártrendszer megbontását. Sem Wallace-nak, sem a déli dixiecrat-ok jelöltjének nem volt esélye a győzelemre. Az utóbbit szükségtelen behatóan vizsgálni; a déli szecesszionista jellegű törekvések felett végleg eljárt az idő. A Progresszív Párt kudarcá elgondolkoztató. Gazdaság- és társadalompolitikai programja terén ere-

detileg nem volt lényegi különbség demokraták és progresszívek között. A változást a Wallace-nál radikálisabb elemek államosítási törekvései jelentették. Wallace nem emelt kifogást. Nem vett tudomást arról, hogy a párt vezetői nem vélekednek azonosan a kommunistákhoz való viszonyról. A mérsékeltek elfogadták a kommunisták aktivitását a Progresszív Pártban, de hangsúlyozták hűségüket a liberális eszmerendszerhez. A tőlük jobbra álló progresszívek örömet megváltak volna a kommunistáktól, hogy szabaduljanak az útítárs megbélyegzéstől, de a tolerancia jegyében ellenezték a drasztikus kizárást. A kampány során tömegesen léptek ki a pártból. A belső válságot szimplifikáló sajtó gondoskodott manipuláló hatású jelmondatról, miszerint a pártban maradt progresszívek nem utasítják el a kommunisták közreműködését, tehát alávetik magukat uralmuknak. Követőinek apadása láttán Wallace kijelentette, beéri egy kis csapattal, amely nemcsak az 1948-as harcot vívja meg, hanem tovább küzd céljaiért. Felmerül a kérdés, vajon nem látta ez a miszticizmusra hajló, különös ember, hogy politikai vákuumba került, pártjának maradványa is egyre kevésbé követi? Történelmi távlatból vizsgálva működését úgy tűnik, Wallace egyenes útnak feltételezte Roosevelttől életműve folytatását, noha látnia kellett az 1933–1939 közti időszak és az 1945 utáni évek nagy különbségeit. Roosevelttől a hatalom birtokában, tömegek támogatását élvezve, sok kompromisszummal törekedett az amerikai tőkés rendszer megszilárdítására, reformok alkotására. Wallace-nek a hábordú következtében megerősödött gazdaság talaján kellett szembenéznie a társadalmi-politikai változást gátló akadályok leküzdésének feladataival, tömegbázissal nem rendelkező, megosztottság gyengítette kis párt vezetőjeként. Szélmalomharcot vívott. Ám volt a harcnak közvetett politikai eredménye. Wallace, Taylor és mások bátor fellépése a szegregáció ellen közrejátszott az említett elnöki rendelkezések kiadásában. A Vinson-misszió ötlete minden valószínűség szerint válasz volt Wallace kihívására. Wallace-t és mozgalomát a tárgyalt időszakban kifejtett tevékenysége alapján kell vizsgálni. Wallace mindinkább ellentétbe került azon nézeteivel, amikért 1950-ig kiállt. Történelmietlen szemléletre vallana, ha nem választanók külön a 40-es évek végéig vallott álláspontját attól, amit később hirdetett.²⁹

Az elnökválasztás eredménye szinte az eufóriáig fokozta a Fehér Házban, a demokrata pártgépezetben és a jobboldali liberálisok körében uralkodó hangulatot. A republikánus vereség véget vetett a demokraták 1946 novembere óta tartó kisebbségi érzésének. Nagy remények, a sürgős tennivalók számbavétele, revánsvágy fűtötte a kormánypárti törvényhozókat. Ígéretes személyiségek jutottak kormányzó poszthoz, törvényhozói mandátumhoz. Az 1946-os választások után kiszorult demokraták csaknem valamennyien visszakérültek a hatalmi apparátusba. A reformerek a New Deal továbbfejlesztésének mielőbbi megindítását és azt várták az elnöktől, hogy megvalósítja mindazt, amit a „semmittevő Kongresszus” meggátolt. A nézeteiket jellemző sajátos politikai vakság az új kormány valóságos diadalmenetét feltételezte. Emlékezniük kellett volna a 30-as években aktivizálódó konzervatív koalícióra és nem lett volna szabad megfeledkezniük arról, hogy a demokrata párt mindig is különböző érdekeket hordozó társadalmi rétegek, csoportok gyűjtőhelye volt, nem vállalkozhatott tehát valamely eszmei-politikai irányzat aspirációinak kizárólagos képviselőjére. Az a feltevés, hogy az 1949 januárjában összeülő 81. Kongresszus a reformprogram megvalósítását tekinti majd fő feladatának, a demokrata párton belüli erőviszonyok elemzésének hiányáról tanúskodott.

Az ülőszak elején úgy tűnt, lehetőség nyílik a reformerek reményeinek megvalósulására. A képviselőház elfogadta a „21-nap szabályt”, amely kimondta, hogy három hét leforgása után plenáris vitára bocsáthatók a feladatát mereven értelmező Rules Committee-ben elakadt törvényjavaslatok. Megingott a reformtörvények zsákutcába juttatásának egyik pillére. Hasonló fejleményre számítottak a reformerek az obstrukció ellen indított szenátusi küzdelemben. Azt remélték, hogy sikerül elfogadtatni a Fehér Ház által támogatott javaslatot, amely egyszerű szótöbbséggel kimondott klotürt irányzott elő a végeláthatatlan dikciók megakadályozására.

Bizakodás és megnövekedett önbizalom jellemezte Truman 1949. január 5-i beszédét is. Kijelentette: „Népünk minden rétegének, minden egyének joga van ahhoz, hogy a kormány méltányos elbánásban részesítse.”³⁰ Meghatározta a Fair Deal néven ismertté vált gazdaság- és társadalompolitikai reformprogram és a New Deal viszonyát. A két „Deal” elvi azonosságáról, a roosevelti irányvonal folytatásáról szólt. Ugyanakkor érzékeltetni akarta, hogy nem pusztá epigon-szerepre vállalkozott. Az idők változásával – mondta – az egykor hatalmas iram folyamatos munkává alakul át, amely mentes lesz a korai new dealerek gondolkodásbeli ingadozásaitól. A kijelentés a New Deal munkamódszereitől való függetlenülést volt hivatva kilátásba helyezni. A benyújtott gazdasági jelentés a korábbi kormányjavaslatok, a választási kampány során tett ígéretek és a készülöben levő tervezetek felsorolását tartalmazta. A vérmesebb reményeket tápláló reformerek egyenesen trumani gőzhengert emlegettek, amely fél év alatt keresztülviszi a reformtörvényeket.

Megalapozatlan volt az optimizmus. Március derekán kudarcot vallott a klotür-javaslat. A szenátus úgy döntött, hogy az összes szenátor kétharmadának szavazata szükséges klotür elrendeléséhez, nem elég a jelenlevők ilyen mértékű szavazati aránya. A konzervatív győzelem azt jelentette, hogy az obstrukció továbbra is gátat vethet a reformoknak, a „gőzhenger” aligha fog előregördülni. Az optimizmus ellenkezőjébe csapott át. Néhány higgadtan gondolkodó reformer rátapintott a vereség mögött meghúzódó valóságra. Arra, hogy az 1948-as győzelem nem a liberálisokat, hanem a heterogén demokrata pártot erősítette, a nép nem adott mandátumot a demokrata pártnak a Fair Deal megvalósítására, hiba volt a választási kampány alatt tapasztalt tetszésnyilvánításokat túlbecsülni.

A remélt reformoffenzíva állóháborúvá merevedett a törvényhozásban. Az egyes kérdéskomplexumok az illetékes bizottságokhoz kerültek, itt ízeikre szedték őket, a meghallgatások elhúzódó processzusa után néhány előterjesztés eljutott a két ház plénumaira, mások nem. Félreérthetetlenül megmutatkozott a reformok kisiklására irányuló törekvés. A demokrata többség nem segítette a Fair Dealt. A kulcsfontosságú kongresszusi pozíciókba konzervatív törvényhozók kerültek. Truman és környezete kénytelen volt levonni a következtetést, hogy a választási győzelem nem produkálta a várt törvényhozási sikereket. Az elnök ingerült kifakadása, miszerint a republikánusok úgy harcolnak, mintha nem is szenvedtek volna vereséget, csálódást tükrözött, ugyanakkor a reformokért vívott küzdelem folytatására buzdított.

A Fehér Ház sorra-rendre küldte előterjesztéseit. A higgadt reformerek helyzet-elemzése helytállónak bizonyult. Csak a szorosabban vett New Deal-témák terén történt némi előrehaladás, a Fehér Ház által javasolt, vagy támogatott Fair Deal-kérdéskomplexumokkal szemben korábban tanúskodott ellenállás nem változott.

A lakásépítés terén, többévi küzdelem után, eredmény mutatkozott. A lakáshiány enyhítését, nem utolsósorban Taft szenátor közreműködése következtében, az

érdeemi intézkedést igénylő kérdések közé sorolta a Kongresszus. Az 1949. júliusi lakásépítési törvény elmozdította a holtpontról a program ügyét. Hat év alatt 810 000 lakás építését rendelte el és intézkedett a nyomornegyedek felszámolásáról. A program töredéke volt a lakásigényeknek, jóváhagyásában szerepet játszott az ingatlanlobby. Truman mindamellett kiemelkedő teljesítménynek tekintette a képviselőházi ellenállás megtörését.

A Kongresszus a munkabérminimum és a társadalombiztosítás kérdésköreit szintén az intézkedést igénylő témák közé sorolta. Az előzmények a New Dealre nyúltak vissza. Az 1938-as Fair Labor Standards Act első ízben írt elő gyáripari munkabérminimumot, szakítva azzal a felfogással, hogy a Kongresszus nem illetékes erre. A 81. Kongresszus 75 centre emelte fel az 1938-ban megállapított 40 centes órabérminimumot. A 87 százalékos emelés reálértékének megítélését segíti az a tény, hogy 1938 és 1949 között 96 százalékkal nőtt a nagykereskedelmi árindex, tehát nagyobb mértékben, mint a bérminimum. Az adatok egybevetése (a fogyasztói áralakulásról nincsenek megbízható számítások) önmagában nem ad reális képet. Segíti a véleményalkotást, ha figyelembe vesszük, hogy a szabályozás évében 1,38 dollár volt az átlagos gyáripari órabér. A szabályozás lényege: az államhatalom törvénnyel védte a legrosszabbul fizetett munkás bérét. A törvény megerősítette a gyermekmunka korábban elrendelt tilalmának ellenőrzését. Főleg abból a szempontból számított a gazdaság- és társadalompolitika győzelmének, hogy a Kongresszus egyáltalán megszavazta a kormány előterjesztését, olyan időpontban, amikor fokozódott az ellenállás az állami beavatkozással szemben.

A társadalombiztosítást megalapozó 1935. évi törvény megszüntette azt az anakronisztikus állapotot, mely a világ vezető ipari hatalmának ereje és a társadalombiztosítási rendszer hiánya között feszült. Tudatosította, hogy a társadalomnak kötelezettségei vannak az egyénnel szemben, nem hagyhatja sorsukra az idős, beteg és önhibájukon kívül munka nélkül maradt dolgozókat. Fő hiányossága volt, hogy nem terjedt ki egyes kategóriákra (háztartási alkalmazottak, mezőgazdasági dolgozók), nem intézkedett általános betegbiztosításról, nem állapított meg országos normákat a munkanélküliségi juttatásokra. A 81. Kongresszuson a reformerek elérték a juttatások mintegy 75 százalékos növelését és a biztosítottak körének szélesítését. Az eredmény jelentős volt, de a számítások kiábrándító tényekről tanúskodtak. Kimutatták, ha egy nyugdíjas házaspárnak nincs más jövedelme, úgy a felemelt juttatás maximuma sem biztosítja a hivatalosan megállapított ún. létfenntartási színvonalat, a házaspár csak kismértékben él jobban, mint a szegénynek nyilvánítottak.³¹

A 81. Kongresszus teljesítményei közé tartozott a trösztellenes törvényalkotás tökéletesítése. A századelő trösztellenességének terméke, az 1914. évi Clayton-törvény hiányossága évtizedeken át szinte kínálta a lehetőséget rendelkezései kijátszására. A törvény megtiltotta ugyanis monopólium létrehozásának célzatával történő részvényfelvásárlásokat, de a tilalom nem terjedt ki a konkurensok vagyontárgyainak megszerzésére. A 81. Kongresszus elrekesztelte a törvényt (nem tudni: szándékosan vagy véletlenül lehetővé tett) kibúvóját: az Antimerger Act kiegészítette a tilalmat a vagyontárgyak felvásárlására is. A kiegészítéssel azonos irányba mutattak a Fehér Ház vétői, amelyek a monopóliumellenesség jogintézményeinek lazítását kezdeményező javaslatok elhárítását célozták. A koncentrációs folyamatot legfeljebb lassítani lehetett jogi eszközökkel, meggátolni nem. Ezért Truman a kisvállalkozások támogatásával próbálkozott. Hivatalviselése alatt mintegy 30 szá-

zalékkal nőtt a kisvállalatok száma. Főként a koreai háború éveiben kiadott kormány-megrendelések mozdították elő ezt a folyamatot.

Truman az 1933-ban megalapozott Tennessee-völgy Hatóság tevékenységét a regionális fejlesztés modelljének tartotta. Szorgalmazta hasonló projektumok kidolgozását. Elsőként a Columbia-völgy komplex fejlesztésének javaslatát küldte meg a törvényhozásnak. A szövetségi kormány funkciói kiszélesítését feltételező előterjesztés nem talált kedvező fogadtatásra. A honatyák többsége nem értett egyet az áramszolgáltató monopóliumok által szüntelenül támadott Tennessee-völgy Hatóság megsokszorozásával más régiókban. Helyi árvízvédelmi intézkedéseket tartottak szükségesnek. Döntés született az áramellátás javítására a fejlődésben lemaradt vidékeken.

A Fair Dealért indított offenzíva kifulladásának egyik mozzanata a Taft–Hartley-törvény visszavonásáért folyó küzdelem kudarca volt. A kormány által támogatott javaslat a Wagner-törvény visszaállítását indítványozta. Az ellenzék mindkét házban új javaslatot nyújtott be, a szenátusban maga Taft szállt síkra koncepciója védelmében. Az áttörés kudarcának több oka volt. A Taft–Hartley-törvény vétóját 1947-ben leszavazó honatyák zöme megtartotta mandátumát a 81. Kongresszusban, álláspontjuk nem változott. A „rabszolgatörvényt” elítélő tábor nem volt egységes; a tábor egy része hajlott a kompromisszumra, a szervezett munkásság és a liberálisok zöme viszont ellenezte a konzervatívokkal való alkut; a szakszervezeti vezetők a kormánnyal való együttműködésről vitatkoztak. A lib-lab konglomerátum megosztottsága a konzervatívok kezére játszott. A kiújult sztrájkmozgalmak azok álláspontját támasztották alá, akik a Taft–Hartley-törvény fenntartása mellett voltak. Truman kénytelen volt tudomásul venni, hogy a 81. Kongresszus nem váltja be a választási kampány alatt tett ígéretet. A célt azonban nem adta fel.

A Kongresszus egyre több kiábrándító tapasztalattal szolgált. A New Deal meghaladó Fair Deal-célok közül csak a közegészségügy és az agrárprogram részterületein történt némi előrehaladás. Az előbbi kapcsán a kórházépítés, az utóbbi terén a talajjavítás fejlesztését hagyta jóvá a törvényhozás. A pozitív döntések paradoxonja volt, hogy rávilágítottak az átfogó programok megvalósíthatatlanságára.

A közegészségügy javítása a Fair Deal egyik legfontosabb kérdéskomplexuma volt. A törvényhozás csak a meghallgatásokig jutott el, jöllehet a Fehér Ház 1945. novemberi előterjesztésén kívül rendelkezésre állt egy 1948. szeptemberi szakértői jelentés is az egészségügyi helyzetről. Truman 1949 áprilisában üzenetet intézett a Kongresszushoz, hangsúlyozta a kötelező betegbiztosítás bevezetésének halaszthatatlan voltát, a közegészségügyi szolgáltatások és kutatások, valamint az orvosképzés fejlesztését. A programot kezdettől fogva ellenző orvosszövetség nem változtatott álláspontján. Folyóirata kétségbe vonta a hiányosságokat, szörszálhasogató módon kifogásolta, hogy Truman nem definiálta, mit ért „megfelelő” orvosi ellátáson, ismét elutasította a „szocializált” intézményrendszert, amely iránt – úgymond – nincs igény.³² Az orvosszövetség ragaszkodni látszott 1939-ben vallott álláspontjához, miszerint „egy kis betegség nem nagy ár a demokrácia megőrzéséért.”³³ A törvényhozás nem tette magáévá a Fehér Ház alaposan dokumentált érvelését.

A Fair Deal legambiciózusabb tervei közé tartozott az 1949 áprilisában benyújtott agrárprogram. Az ún. Brannen-terv nemcsak a recesszió fenyegette mezőgazdaság támogatását kívánta új alapokra helyezni, politikai célja is volt. Charles

Brannen mezőgazdasági miniszter a kisfarmerek és a fogyasztók kölcsönösségen nyugvó érdekvédelmét hirdette, termelést ösztönző termékárat ígérve az előbbieknél, olcsó élelmiszerárakat az utóbbiaknak. Érvélese egyszerűnek tűnő megoldást kínált: a fogyasztók (elsősorban a munkások) érdekeit szolgálja az alacsony élelmiszerár, ezért pártolni fogják a kisfarmereknek juttatott termelési támogatást, a stabilizált farmerjövedelmek révén növekszik a fizetőképes kereslet az iparcikkek iránt, munkaalkalmat teremtve a gyáripárban dolgozóknak. A terv mechanizmusának politikai célja Fair Dealt támogató kisfarmer-munkás összefogás megteremtése, a Truman-kormány társadalmi-politikai bázisának megszilárdítása volt. A feltételezett érdekösszhangot megcáfolta a valóság. A kisfarmer megbízhatóbbnak ítélte a fennálló gyakorlatot, amely a mezőgazdasági és az ipari árszínvonalak aránya – az ún. paritás – alapján, a mindenkori kínálattól függően állapította meg az ártámogatásokat. A munkások viszont idegenkedtek a farmerek indokolatlannak tartott favorizálásától. A nagyfarmerek eleve ellenezték a tervet, mivel az csak a kisfarmok termelési-jövedelmi viszonyainak javítását irányozta elő. A szövetségi beavatkozás új kísérlet és a költségvetési többletkiadások szintén ellenzést váltottak ki. A törvényhozás elvetette az erősen propagált javaslatot. Az 1949 októberében megszavazott törvény a fő termékeket termelő nagyfarmereknek kedvező, érvényben levő támogatási rendszert hagyta jóvá. A Fehér Ház továbbra is a Fair Deal egyik pillérének tekintette a Brannan-tervet, amelynek koncepciója a közvetlen célon – a recesszió leküzdésén – túlmenően távlati feladatot is körvonalazott. Brannan tartós prosperitás stabil körülményei között a piaci árak menedzselésének szerepét szánta a programnak.³⁴

A 81. Kongresszus a Fehér Ház polgárjogi javaslatait is elutasította. A döntésben az északi republikánusok és a déli demokraták koalíciójának álláspontja jutott kifejezésre. Truman és környezete átlátta, hogy törvényalkotás útján nem érhető el a feketék helyzetének javítása. A kormányelőterjesztés – egyezően az 1947-ben deklarált hivatalos állásponttal – a „külön, de egyenlő” elvre épült, nem tett tehát említést a szegregáció megszüntetéséről. Állandó polgárjogi bizottság alakítását, lincselés elleni szövetségi védelem biztosítását, a feketék szavazási jogának fokozott védelmét, a foglalkoztatásban érvényesítendő diszkriminációmentesség felett őrködő bizottság létrehozását indítványozta – ám ez a mérsékelt koncepció sem volt összeegyeztethető a kongresszusi többség szemléletével. A kormány kénytelen volt beérni az 1948 nyarán kiadott rendelkezésekkel. A fegyveres erőkre vonatkozó rendelettel megalakított különbizottság viszont elért bizonyos eredményeket a diszkrimináció és a szegregáció felszámolásában. A tárgyalt időszak közgondolkodását és állapotait tekintetbe véve jelentősek voltak a jogi fórumokon kimondott szegregációellenes döntések, melyek meghozatalában szerepe volt az igazságügyi minisztérium tanácsadói tevékenységének. A fajgyűlölet masszív falát egyedi esetekben áttörő jogi állásfoglalások a cél fokozatos megközelítésének példaértékű eszközei voltak. Még egy körülményt kell megemlíteni, amely mindinkább gátolta a feketék helyzetét elítélő nézetek hangoztatását. Az 1947 márciusában kidott ún. lojalitási-biztonsági elnöki rendelet végrehajtása során a faji megkülönböztetést helytelenítő nézeteket az állam iránti lojalitás megkérdőjelezésének tekintették, az ilyen álláspontot valló személyeket szövetségi posztok betöltésére alkalmatlannak nyilvánították. A vizsgálatok megszigorítása a liberális nézetek elhallgatására vezetett.

A 81. Kongresszus ülészései elején volt bizonyos esély arra, hogy az iskola-ügy szövetségi támogatását célzó Fair Deal-javaslatot elfogadja a törvényhozás. A hagyományosan állami, illetve helyi feladat megoldásának szövetségi eszközökkel való segítését az államok anyagi helyzetének eltérései, a népességszaporulattal lépést nem tartó iskolafejlesztés, sőt helyenként az elemi iskolák számának csökkenése, a feketék írástudatlansági aránya indokolta. A szenátus egyetértett a támogatásnak az államok belátása szerinti felhasználásával s azzal, hogy magán- és egyházi iskolák is részesülhessenek juttatásban. A képviselőházban kiéleződött a vita a szövetségi pénzek elosztása kapcsán. Javaslat született az állami iskolák kizárólagos támogatására. Fellobbantak a katolikusellenes indulatok. A vita az állami és az egyházi iskolák más kérdéseivel, sőt az állam és az egyház különválasztásával is összefüggő szócsatákká szélesedett. A törvényjavaslat zsákutcába jutott.

A kudarcok ismét kiélezték a liberálisok elégedetlenségét. Egy kesernyés bonmot szerint az a különbség a liberálisok és a demokraták között, hogy az előbbiek hisznek a demokrata párt platformjában. A bonmot akkor született, amikor Truman kijelentette, hogy a Fair Deal – várható. A kijelentés feltehetően a 81. Kongresszussal egyidejűleg aláírt NATO-szerződés problémái mondták az elnökkel. Éles volt a 81. Kongresszus viszonylag sovány eredményeiről ítélező szójáték is: „Eighty-worst Congress”, célozva a „semmittevő Kongresszus” trumani kipellen-gézésére (Eighty-first – eighty-worst, vagyis a 81. a legrosszabb). Az elnököt irritálta vélt liberális szövetségesei nosztalgikus kijelentése, hogy ti. Rooseveltt mindig tudta, mikor és miként kell beavatkozni a bonyolult helyzetekbe. A liberálisok 1935 nyarának zaklatott hónapjaira emlékeztek, amikor Rooseveltt energikus akciói mentették meg a reformtörekvéseket a Kongresszusban.

A liberálisok soraiban újból jelentkezett az identitászavar. (A balszárnyhoz tartozók a Progresszív Párt megalakulása óta nem számítottak liberálisnak; címkéket aggattak rájuk, például „front-emberek”, utalva a 30-as évek derekától formálódó népfontra.) A realitás az illúziók világába száműzte a demokrata párt liberális megújulásának, liberális törvényhozói blokk alakításának terveit. Erre a sorsa jutott Hubert Humphreys szenátor elképzelése is a Fair Deal támogató helyi konferenciák szervezéséről, ahol fiatal liberálisok idős new dealerekkel vitáznak, s politikai erővé alakulnak. Lekerült a napirendről az ADA és a munkásszervezetek kooperációjának kiforratlan gondolata. Szerepük és feladataik újraértelmezésével létjogosultságukat akarták bizonyítani a liberálisok, miközben küszködtek a demokrata párthoz való kötődés és a párt(ok)tól való függetlenség dilemmájával. Arthur Schlesinger a középút vállalásában látta feladatukat (vital center). E felfogás értelmében a haladás hívei, elvetve a kommunizmust, a középút követése révén visszatértek az amerikai radikalizmus eredeti fő áramához. A múltban – úgymond – sok liberális utópákat kergetett, elbódította őket az orosz forradalom, a szovjet „teljesítmények”, befogadták a kommunistákat a közös küzdelembe, de a létrejött nem kommunista baloldal a moszkvai perek hatására levetkőzte az idealizmust. Az új liberalizmus krédója Schlesinger szerint: a totalitarizmus minden fajtájának elvetése, hit az egyéni integritásban, a korlátozott kormányban, a törvényességben, a fokozatos fejlődésben; vegyes gazdaságra és részleges állami tervezésre van szükség, fékezni kell a big businessst s jóléti program keretében biztosítani minden állampolgár megélhetését. Ez a centrizmus közelített a magukat liberálisnak nevező konzervatívokhoz. Philip Murray, a CIO nevében szintén hitet tett az amerikai középútnak tekintett jóléti állam mellett.³⁵

Felmerül a kérdés, mi változott a liberálisok gazdaság- és társadalompolitikai nézeteiben 1947-hez képest? Megállapítható, hogy az államvezetés és a társadalmi-gazdasági struktúra tekintetében egyfajta eklekticizmus jellemezte módosult nézeteiket. Már nem utasították el a korlátozott kormány-ideát, de hangsúlyozták a nagy kormány-koncepció fő vonásait is: a jóléti államot, a vegyes gazdaságot, a részleges állami tulajdont, a kormányzati tervezést, a big business féken tartását. Az eklekticizmus az útkeresés termékeként szintézisre törekvést jelzett. A korlátozott kormány-idea elfogadása visszavonulás volt a New Deal széles körű állami beavatkozásához képest. Az 1946-os vereség, a konzervatív előretörés, másrészt az 1949-es választási győzelem keltette reményeket csak kismértékben valóra váltó 81. Kongresszus mérlege hozzájárult ahhoz, hogy a liberálisok felismerjék: kompromisszumot kell kötni a konzervativizmussal. Ezt azonban úgy képzelték, hogy a korlátozott kormány-idea elfogadását feltételekhez kötik: csak csekély mértékben legyen szűkíthető a szövetségi kormány beavatkozása. Úgy vélték, a konzervatív koalíció hajlandó lesz az újfajta liberális krédó feltételeinek elfogadására. A valóság nem e doktrinér elképzeléseknek megfelelően alakult. Nem vegytiszta koncepciók ütköztek egymással, nem általában vitáztak a honatyák a szövetségi beavatkozásról. A Truman-kormány továbbra is a Fair Deal platformján állt, némi eredményre számítva közelített a konzervatívokhoz, másrészt tárgyalásra készen tartotta a törvényhozásban elfekvő javaslatait. A kongresszusi viták a konzervatív koalíció növekvő erejéről tanúskodtak. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom sáncain kívül rekedt liberálisok a folyamat elégedetlenkedő kritikusai voltak, reális politikai erőt nem képviseltek.

*

A Fehér Ház a 81. Kongresszus várakozásokon alul maradt teljesítményeinek okait keresve a lobbyszás kivizsgálása mellett döntött. A kiküldött bizottság munkáját gátolta demokrata tagjainak helytelenül értelmezett pártszolidaritása és a konzervatív republikánus delegáltak felfogása, akik demokrata kollégáik baloldali szimpátiájának feszegetését tekintették fő feladatnak. Az eredeti céltől elkanyarodott bizottság kapcsolatba lépett az Amerika-ellenes Tevékenységeket Vizsgáló Bizottsággal egy polgárjogi szervezet működésének tanulmányozása végett. Kapott instrukcióival egybevágó teljesítménye volt viszont a hírhedt ingatlanlobby ténykedéseinek kivizsgálása. Megállapította, hogy ultrakonzervatív szervezetek dollármilliókat kaptak óriáskorporációktól Fair Deal-ellenes propagandára. A nagy késéssel, 1950 végén benyújtott jelentés zömmel jogszerűnek minősített lobbyszásról tájékoztatott. Truman nem kapott hatékony eszközt a Fair Deal támadó „előjogokat élvezők” elleni filippikáihoz. Következetlen lépéseivel maga is gátolta a lobbyszás megfékezését. Jellegzetes példával szolgált a gázárszabályozás ügye. A gáztermelők szenátusi kapcsolataik révén meg akarták szerezni a helyi árszabályozás jogát; Truman támogatására hivatkozva benyújtott törvényjavaslatukat megszavazta a Kongresszus. Az elnököt megriasztotta a fogyasztók felzúdulása, akik a szövetségi energiabizottság ellenőrzési tevékenységének megszünetése következtében a gázár emelésétől tartottak. Visszavonta támogatását és megvétőzte a törvényt. Az energiabizottság is hozzájárult a konfúzióhoz: dezavualta addigi gyakorlatát. A Legfelső Bíróság vetett véget a zűrzavarnak; döntése eredményeként visszaállították a szövetségi árellenőrzést.

Jóllehet Truman kitartott a Fair Deal mellett, nem vetette el egyes célok átmeneti feladásának gondolatát. Nem tudott azonban dönteni a feláldozandó célokról. Környezetének néhány tagja prioritásokat sürgetett. Ezek kijelölése nem történt meg. 1950 időközi kongresszusi választások éve volt. Truman, bízva a Fair Deal vonzerejében is, demokrata győzelmet remélt. 1950. januári kongresszusi üzenetében a Fair Deal korábban nem tárgyalta vagy elutasított témáinak napirendre tűzését indítványozta. A Dél kompromisszumos javaslatot tett a polgárjogi kérdéskomplexum terén: önkéntességi alapon szervezendő foglalkoztatási bizottságot és számos kibúvóra alkalmat adó lincsellenes törvényt indítványozott. A kormány elvetette a látszatmegoldás jellegű javaslatokat. A Fehér Ház újabb klotürjavaslatát viszont a szenátus utasította vissza. A döntés rontotta a feketék szavazatai megszerzésének esélyeit. Truman a középrétegek megnyerése érdekében új lakásépítési programot szorgalmazott. Ígéretet tett a kisvállalkozások sokoldalú támogatására is.

Az elnök 1950. májusban országos körútra indult. Célja a rövid recesszió okozta riadalom eloszlatása, a kormány teljesítményeinek és terveinek ismertetésével az őszi választás esélyeinek javítása volt. Retorikája a gazdasági növekedés folytatódását jövendőlte, a nemzet jövőjét megalapozó beruházások szükségességét hangsúlyozta. A sikeresnek nyilvánított körutat követő hetekben új helyzet állt elő. Kirobbant az elnök által rendőri akciónak minősített koreai háború.

Az év elején bejelentett javaslatok közül elsőként a kisvállalkozások támogatási programja esett áldozatul. A szenátus által eleinte pártolt program sorsa szinte jelképes volt: rövidesen valamennyi Fair Deal-javaslatot félretette a Kongresszus. A folyamat egybeesett az őszi választásokkal, melyek kimenetele a négyéves ciklus félidejében rendszerint mutatkozó trendet jelezte: a Kongresszus két házában visszaesett a hatalmon lévő párt törvényhozóinak száma. A csökkenés nem volt jelentős, de a Fair Deal több prominens támogatója nem jutott mandátumhoz.

A kormány és a törvényhozás figyelme a katonai kérdésekre és a gazdasági szükséghelyzetre összpontosult. Truman a gyorsan változó viszonyok közepette a Fair Deal életben tartásának lehetőségeit kereste. A szándékot összhangba kellett hozni a realitásokkal. Egyetlen út tűnt járhatónak: a célok változtatásának hangoztatása konciliáns retorikával. Ez a „harcoló Truman-kép” háttérbe szorítását feltételezte. Ennek megfelelően az 1951-es Unió-jelentés fogalmazói általánosságokra redukálták az elnök megállapításait, illetve a katonai feladatokkal hozták összefüggésbe a megoldásra javasolt Fair Deal-programpontokat. „Sok olyan dolgot, amit megtennénk normális körülmények között..., csökkentenünk kell vagy el kell halasztanunk...Javítanunk kell mezőgazdasági törvényeinket.” E kijelentések, konkrétum hiányában, nem igényeltek reagálást a törvényhozás részéről. A katonai feladatok teljesítésére vonatkozó utalást hallhattak ki a honatyák a Taft–Hartley törvényt névén nem nevező szavakból („javítani kell munkaügyi törvényeinket, stabil kapcsolatok és a jelenlegi szükségállapot követelte termelés biztosítása érdekében”).³⁶ Hadicéliként foghatták fel az orvosképzést, a veteránok lakásigényeinek kielégítését, a társadalombiztosítási juttatások növelését, amelynek indokoltságát aláhúzta a koreai háború előidézte infláció.

A polgárjogi kérdéskomplexum kimaradt az 1951-es Unió-jelentésből, a koreai háború azonban lökést adott a feketék követeléseinek. A fegyveres erőknél dolgozó elnöki különbizottság sikerrel oldotta meg a faji integrációval összefüggő feladatait a haditengerészetnél és a légierőnél; a szárazföldi erők makacs ellenállását azzal a feltétellel küzdötte le, hogy az elnök ígéretet tett a feketéket diszkrimináló kvóta

visszaállítására, ha létszámuk meghaladná a kívánatosnak tartott arányt.³⁷ Halaszt-hatatlanná vált a foglalkoztatással kapcsolatos elnöki rendelet felülvizsgálata. A feketék vezetőinek sürgetésére Truman 1951. decemberi rendeletével bizottságot alakított a kormánnyal kötött szerződésekben rögzített faji diszkriminációmentesség ellenőrzésére (Government Contract Compliance Committee). A bizottság működése elmaradt roosevelti elődjének teljesítményei mögött. Az előremutató intézkedés hatása Truman hivatalviselését követő kormányok döntéseiben jelentkezett.³⁸

A Fair Deal megtorpanásáról tanúskodó 1951-es évben lezárult a Taft–Hartley törvény visszavonásáért, illetve kiegészítéséért folyó küzdelem. Truman retorikája – korrigálva a januári üzenetében foglaltakat – távlati célként jelölte meg egy „méltányos” munkaügyi törvény alkotását. Ez a kijelentés a szócstaták feladásával jelentett egyet. A Kongresszus kiegészítést szavazott meg, amely a munkáltatók és a munkavállalók tárgyalásainak eredményességét feltételezte. A gesztus a kormány vereségét volt hivatva enyhíteni. Egy másik fontos Fair Deal-javaslatot, a Brannan-tervet a koreai háború okozta általános áremelkedés tette időszerszerűtlenné. A javasolt mechanizmus a közvetlen cél elérése folytán feleslegessé vált, a miniszter távlati elgondolásai iránt pedig nem volt érdeklődés a törvényhozásban. A koreai háború nyomán kibontakozó fellendülés tartós fejlődésként jelent meg a honatyák többségének gondolkodásában, ennek mesterséges eszközökkel való szabályozását költséges, kockázatos, tehát felesleges kísérletnek tekintették. A Fair Deal elutasító kongresszusi magatartásra Truman újabb vizsgálódásokkal reagált. Bizottságot küldött ki a közegészségügy tanulmányozására, a vízi energiaforrások és az ország olajkincsének számbavételére. A kezdeményezésekkel az elakadt és az új javaslatok útját kívánta egyengetni.

Elutasító kongresszusi magatartás mutatkozott meg az 1949 elején elfogadott 21-nap szabály eltörlésében is. Helyreállt a korábbi gyakorlat: a reformjavaslatok elgáncsolása, agyonhallgatása. A döntés, hatását tekintve, kiegészítette a szenátusi obstrukciót. Az ügyrendi változtatás a taktika újragondolására készítette a kormányt. Truman és környezete felismerte, hogy a kongresszusi magatartás a kormány vonalvezetésének egészével szembeni bizalmatlanságban gyökerezik, ezért a Fair Deal problematikáját a bizalmatlanság valamennyi katonai, politikai komponensével összefüggésben kell vizsgálni.

Korea váratlan fordulatokat produkáló, nagy véráldozatokat követelő, nemzetközi konzekvenciákkal terhes harcok színtere volt. A formálódó NATO európai tagállamai attól tartottak, az Egyesült Államok nem fogja teljesíteni az integrálandó fegyveres erők fejlesztésére vállalt kötelezettségét. Washington tájékoztatta a nyugat-európai kormányokat, hogy a távol-keleti katonai helyzet ellenére folytatja Európa-politikája gazdasági és katonai pillérének kiépítését.³⁹ Az észak-atlanti térség katonai- és gazdaságpolitikai prioritását megújulóan támadta a Truman-kormány jelentős hazai bázisra támaszkodó ellenzéke. A támadások magva a kormány Kína-politikája volt. Az ultrakonzervatív ellenzék, felélesztve az izolacionista külpolitika hagyományait, a kormánypolitika felülvizsgálatát és módosítását követelte, mert – úgymond – a demokrata rezsim Európa-központú külpolitikája Roosevelttől elhanyagolta Amerika távol-keleti érdekeit, sorsára hagyta a Csang Kaj-sek vezette Kínát, ellenintézkedés nélkül tűri a kommunizmus ázsiai előretörését. Taft azzal egészítette ki a vádat, hogy a State Departmentet „egy baloldali csoport irányítja, amely nyilvánvalóan meg akart szabadulni Csangtól, s ennek érdekében

kész volt a kommunisták kezére játszani Kínát.”⁴⁰ Az ultrák támadása új szakaszba lépett a koreai háborúval. Álláspontjuk legszélsőségebb változatát MacArthur tábornok fogalmazta meg, miszerint az ENSZ-erők győzelmének feltételei: Kína bombázása és tengerparti blokádja, a Tajvanra menekült Csang Kaj-sek csapatainak bevetése, esetleg atomfegyver alkalmazása Koreában. A kalandor tervet, amely a Kínára, sőt a Szovjetunióra is kiterjedő „nagy” háború lehetőségét kockáztatta meg, elutasította Washington, de a tábornok felmentése kapcsán súlyos presztízsvesztést szenvedett a Fehér Ház. A kül- és a katonapolitika nem módosult. Fokozódott az elhúzódó háború iránti hazai és külföldi ellenszenv. A közvélemény-kutatás 1950 szeptemberében a megkérdezettek 43 százalékára becsülte a kormány-intézkedések támogatóit, 1951 márciusában 26 százalékra csökkent az arány. Az adatok a gazdaság feszültségeit is jelezték. A kormány a gyorsan változó katonai helyzetben ismételt felülvizsgálta a gazdaságpolitikát. Ellentétes nézetek ütköztek egymással, a kormánysszervek rivalizálása hátráltatta a kívánt eredmény elérését. Truman elutasította a világháborúban alkalmazott szigorú szabályozásokra vagy a rekonverzió során támadott árhivatali döntésekre emlékeztető javaslatokat, idegenkedett az ár- és munkabérkontrolltól, az infláció megfékezését adó- és hitelpolitikai intézkedésektől várta. Rövidesen módosítania kellett merev álláspontját. Az 1951 áprilisában hatályba lépő árszabályozási rendszer messzemenően figyelembe vette a gyáripár profitérdekeit, a nagyipar vezetői ennek dacára ellenérzéssel fogadták. Elégedetlenséget keltett a termelési és anyagelosztási prioritások megállapítása, amely korlátozta a civil szükségleteket kielégítő termelést. Ugyanakkor a hadiiparban anyagihiány és termelési szűk keresztmetszetek gátolták a megrendelések teljesítését, másrészt kiderült, hogy a hadiiparra koordinálatlan és túlzott igények zúdultak. Döntés született a fegyverkezési programok határidőinek meghosszabbításáról. A vázolt fejlemények, melyek taglalása nem képezi e tanulmány tárgyát, nagymértékben növelték a kormánnyal szembeni bizalmatlanságot. A halmozódó problémákat és feszültségeket fokozták a Fehér Ház egyes alkalmazottait és két kormánysszerv tevékenységét kompromittáló vesztegetési botrányok. Ilyen körülmények között elhibázott lett volna a Fair Deal szorgalmazása.

Az 1951-ben történtek arra figyelmeztették Trumant, hogy 1952-ben be kell érnie a Fair Deal életben tartásának pusztá látszatával. Az elnökválasztási évben a Kongresszus nem volt hajlandó a Fehér Ház javaslatainak tárgyalására, csak a társadalombiztosítási juttatások némi javítását hagyta jóvá. Truman napirenden tartatta a Fair Dealt, de nem kezdeményezett. Március végén bejelentette, nem jelölteti magát. Hosszas meditálásnak vetett véget a bejelentés. Egy 1950. áprilisi intern feljegyzés tanúsága szerint az elnök meg volt győződve, hogy újból megválasztának. (A 22. alkotmánykiegészítést, mely két négyéves időszakra korlátozta az elnök hivatalviselését, ekkor még nem ratifikálták.) Felesleges találgatni, hitte-e Truman, amit leírt. Az őszi választások és 1951 fejleményei megcáfolták magabiztos állítását. Bárhogyan is volt, 1951 ősztől mindinkább foglalkoztatta a hivatali utód kiválasztása. Pozíciójára támaszkodva kézben akarta tartani a kezdeményezést. Kiábrándító tapasztalatokat élt meg. Fred Vinson nem vállalta a jelöltséget. Felhívták figyelmét Adlai Stevensonra, Illinois állam sikeres kormányzójára. 1952. januárban felajánlotta a jelöltséget a kormányzónak, aki nemet mondott. Truman olyan időpontban vált tanácsalanná, amikor a republikánusok már jelentős lépést tettek a hatalom felé. Cabot Lodge szenátor január elején bejelentette, Eisenhower vállalta a jelöltséget. Taft ugyan már hónapok óta küzdött a posztért, de nem volt

kétséges, hogy a rendkívül népszerű, mosolygós „Ike” győz a versengésben. A „neandervölgyiek” vezéralakja alulmaradt a konvención. A demokrata jelölőgyűlés három rivális küzdelmének színtere volt. A konfúziót Stevenson oszlatta el, végül is elfogadta a jelöltséget. Hosszas vonakodásának oka biográfusa, Bert Cochran szerint az volt, hogy a köztisztvisletben álló kormányzó irtózott a valószínű vereségtől és nem akarta vállalni a húsz évig tartó demokrata rezsimre szórt vádak ódiumát.

Stevenson nem csinált titkot abból, hogy függetleníteni akarja magát Trumantól. A kampány központját az illinois-i Springfieldben állította fel, környezetében régi new dealerek és keleti egyetemeken végzett fiatalok jelentek meg. Stevenson politikai habitusa, frazeológiája ellentéte volt Trumanénak. Megfigyelői szerint vonzereje távolságtartó mérsékeltiségében rejtett. Elveket hangoztatott, moralizált, az észre apellált; stílusa csiszol, szellemes volt. Ám ami vonzotta az értelmiséget, ingerelte az átlagembereket, akik szerint az ékesen szóló liberális, humánus elnökjelölt hallgatói feje felett beszélt. A kampány során kitűnt, a választók nem a nemzet előtt álló „hosszú, költséges, türelmes küzdelem”⁴¹ nehézségeiről akartak hallani. A jelzők Koreát juttatták eszükbe. A republikánus vezetés ügyesen reagált a közhangulatra. Eisenhower, megfogadva Taft és az alelnöknélült Richard Nixon tanácsát, azzal vádolta Trumant, hogy „ügyetlenkedve kezdte a koreai háborút, sem megnyerni, sem befejezni nem tudja”, s bejelentette, keresztes hadjáratot indít a washingtoni zűrzavar megszüntetésére.⁴² A republikánus propaganda hírhedtté vált jelszóval vonta meg a demokrata rezsim mérlegét: Korea, korrupció, kommunizmus (ti. Trumanék – úgymond – „puhák” a kommunizmussal szemben). Az alpári hangvételre dühödten válaszolt Truman, Stevenson is felhagyott ezoterikus szónoklataival, vagdalkozni kezdett. A jelöltekhez nem méltó szócstaták kimenetele mind kevésbé volt kétséges. Az ország változást akart. Eisenhower – sokak szerint az össznemzeti hőst kívánó neurotikus vágy megtestesítője – „egyszerűbb” életet ígért. 33,9 millió szavazatot kapott, Stevenson 27,3 milliót. A közhangulatra jellemzően a szavazásra jogosultak 63,3 százaléka nyilvánított véleményt, szemben az 1948-as 53 százalékkal.

*

A republikánus hatalomátvétellel véget ért a Fair Deal. Az „egyszerűbb” élet eisenhoweri ígérete arra utalt, hogy lejárt az ideje mindenféle gazdaság- és társadalompolitikai kísérletnek. Az új rezsim gúnyos mosollyal tért napirendre a két „Deal” felett.

A történelmi távlat tárgyilagos értéktételre kötelez, amely a Fair Deal-kísérlet mérlegét a Truman személyiségével, akcióival kapcsolatos vélekedések figyelmen kívül hagyásával vonja meg. A kísérlet jelentőségének megítélése szempontjából irrelevánsnak tekinthetők az elnök ambíciói, taktikai manőverei, ezek személyi indítékai. A Fair Dealt önmagában kell vizsgálni, függetlenül a pillanatnyi impulzusoktól, indulatoktól. Természetesen elengedhetetlen a háttér, a politikai erőviszonyok, a terveket és tetteket befolyásoló tényezők ismerete. Ám a vizsgálódás fő feladata a kezdeményezések végtermékének, a Fair Deal teljesítményeinek számbavétele s annak megállapítása, hogy milyen szerepet tölthettek be a társadalom és a gazdaság fejlődésében. A kutatásnak tehát a szubjektív megfontolásoktól, mozzanatoktól elvonatkoztatott eredményt kell feltárnia.

A Fair Deal végtermékét tágan kell értelmezni. Leszűkített kép tárulna elénk, ha csak kvantifikálható adatokkal jellemezhető, illetőleg konkrét eredményeket felmutató tényeket minősítenénk teljesítménynek. A törvényhozás által nem tárgyalta, elakadt előterjesztéseket is teljesítményként kell felfognunk. Ezek vizsgálata arról győz meg, hogy valós problémákra kerestek megoldást. Agyonhallgatásuk, elutasításuk időszerűtlenségüket bizonyítja. Közülük igen sok kiindulópontul szolgált, későbbi fejlemények útját egyengette; következőképpen értéket képviseltek a társadalom és a gazdaság fejlődése szempontjából. A Fair Deal teljesítményei közé sorolandó a New Deal elleni tervezgetések, akciók akadályozása is. A 30-as évek végétől mindinkább erősödő, a háború után megújuló konzervatív koalíció ismételtén készülődött a liberális éra teljesítményei elleni támadásra, a „normális idők” restaurációjára. Nem bontakozott ki általános támadás. A roosevelti vonalvezetés egészét megtagadó koalíció erejét meghaladta egy átfogó offenzíva indítása. Csak részterületeken kezdeményezett támadásra jutott erő (pl. a Taft–Hartley törvény). A „neandervölgyi” tervezgetések, melyek a New Deal építményének lebontását, totális megsemmisítését célozták, nem utolsósorban azért nem realizálódtak, mert a Fair Deal-javaslatok szakadatlan mozgásban tartották a Kongresszust, nemegyszer a közvéleményt is. A koalíció defenzív lépésekre kényszerült, lekötötte energiáját a szövetségi beavatkozás szélesítését előírányzó előterjesztések elgáncsolása. Az elnöki vétók szintén akadályozták a konzervatív készülődést. Állandó konfliktushelyzetet teremtettek a Fehér Ház és a kongresszusi többség között; hatálytalantításuk erőpróbája a hosszabb távú konzervatív stratégia kidolgozása ellen hatott. A „neandervölgyi” nézetek ismeretében megállapítható, hogy megvalósításuk bármilyen eszközzel való akadályozása pozitív előjelű cselekedet volt: visszafogta a reakciót. Mindaz, ami béklyókat rakott az eszményített múlt visszahozatalát áhító elemek törekvéseire, a tágan értelmezett Fair Deal-teljesítmények közé sorolandó.

Taftéknak azonban számot kellett vetniük azzal, hogy a republikánus törvényhozóknak csak egy része osztja a Fair Deallel szembeni intranszigienciát. Ez a felismerés hozzájárult a Fair Deal konzervatív megítélésének mérséklődéséhez. Egyes kormányjavaslatok vitáin engedményeket tett az ellenzék. Figyelmet érdemel, hogy csak a New Deal alapozó jellegű teljesítményeit továbbfejlesztő javaslatok kapcsán jött létre kompromisszum. Ez azt bizonyítja, hogy a konzervatívok beismerték: a New Deal a társadalom és gazdaság intézményrendszerének szerves részévé vált, a végbement fejlődés kizárja az 1933 előtti állapotok visszaállítását. Eisenhower kijelentése a Tennessee-völgy Hatóság tevékenységének óhajtott, de lehetetlen privatizálásáról jellegzetes példája volt a beismerésnek. A konzervatívok ugyanakkor következetesen kitartottak amellett, hogy a Fair Deal-célok zöme nem képezheti törvényalkotás tárgyát, ezek nem a New Deal-ben gyökereznek, hanem a szövetségi beavatkozás új kísérletei, s mint ilyenek, elutasítandók.

Truman figyelmen kívül hagyta a konzervatívok érvelését. Ragaszkodott ahhoz, hogy javaslatai a New Deal továbbfejlesztését célozzák. Nem vett tudomást a két „Deal” gyökeresen eltérő háttéréről, az alapjukat képező állapotok különbözőségéről. Ha a Fair Deal-taktika kialakításakor behatóbban vizsgálja a kormány a különbözőségeket, kiderült volna, hogy a roosevelti irányvonalnak nem volt alternatívája a nagy válság másnapján, a társadalom valamennyi rétegének szüksége volt a szövetségi beavatkozás eszköztárára, a 30-as évek elején megvalósíthatónak tűnt az érdekek összhangjának jelszava, s mire eloszlottak az illúziók, már jelentős lépések történtek a New Deal megalapozása terén. Ezzel szemben a Truman-kor-

mány nem gazdasági válság viszonyai között tevékenykedett, a háború utáni rekonverzió lezárultával gyorsan regenerálódott a gazdaság, működését nem zülalta szét a rövid recesszió a 40-es évek végén, nem mutatkoztak össznemzeti érdeket képviselő és a társadalom rétregei egymásrautaltságát jelző törekvések, melyek szövetségi beavatkozást követeltek volna meg. A Truman-rezsim egyik fő tévedése abban rejlett, hogy az elnök és munkatársai a 30-as évekhez képest alapvetően megváltozott állapotok ellenére megvalósíthatónak vélték a „nagy kormány”-konceptiót, holott már az 1946-os foglalkoztatási törvény kapcsán nyilvánvalóvá vált, hogy a konzervativizmus a „korlátozott kormány” ideáját tette magáévá. Irreális feltevés volt, hogy a politikai-társadalmi bázissal nem rendelkező kormány képes lesz sikerre vinni átfogó szövetségi beavatkozásra alapozott programokat.

A Fair Deal mint liberális kísérlet véget ért 1952/53 fordulóján. Ám utóélete arról tanúskodott, hogy a két demokrata rezsim reformpolitikája a republikánus retorika ellenére átvészelte a hatalomváltást, teljesítményei és kezdeményezései a jóléti állam építményébe integrálódtak, s a folyamat a társadalom és gazdaság mindenkori viszonyai között fejlődött tovább. Az utóélet elmosta a New Deal és a Fair Deal közötti mesterséges határvonalat, megcáfolván a „neandervölgyiek” szörszálhasogatásának létjogosultságát. A 20. század második felének amerikai gazdaság- és társadalompolitikája a New Deallel kezdődő reformfolyamat egységét és folytonosságát bizonyítja. A Fair Deal a világháború következtében félbeszakadt New Deal továbbfejlesztési kísérlete volt, vállalta a befejezetlen és a fejlődés által napirendre tűzött új reformok útjának egyengetését. E feladatvállalás jelentőségét aláhúzta, hogy a körülmények nem kedveztek a kísérletnek. Paradox módon a Truman-rezsim érdeméül kell betudnunk, amit fentebb egyik fő tévedésének mondtunk. Vállalkozása irreálisnak felismerése ugyanis a Fair Deal feladatát, a „neandervölgyiek” hatalomra jutását eredményezhette volna. Úgy véljük, nem bocsátkozunk történelmietlen spekulációba, ha azt állítjuk, hogy Tafték hatalomra jutása az amerikai társadalmi-gazdasági rendszer nemkívánatos, retrográd fejleményeinek szálláscsinálója lett volna.

Mit hagyott örökölni a Fair Deal az utókornak?

Emlékeztetni kell Rooseveltn 1944. január 11-i kongresszusi üzenetére, amely deklarálta a munkához, élelemhez, ruházathoz, pihenéshez, lakáshoz, oktatáshoz, orvosi ellátáshoz, betegség, baleset és munkanélküliség elleni védelemhez való jogot. A deklaráció időpontja arról tanúskodott, hogy az elnök befejezetlennek tartotta a New Deal alapvető céljainak eléréséért 1933-tól 1939-ig vívott küzdelmet, s a háborút követő évek feladatává tette a harc folytatását. A Fair Deal mérlegét e célokhoz képest kell megvonni, figyelembe véve a megváltozott viszonyokat és belőlük fakadó követelményeket.

A Fair Deal-kísérlet során módosult a háború utáni súlyos visszaesést prognosztizáló elaborátumok figyelembevételével kialakított elnöki üzenetben deklarált első négy cél tartalma. Minthogy nem tört válság az országra, a feltételezett tömeges munkanélküliség leküzdése és az alapvető létfeltételek megteremtése helyett a 30-as évek munkaügyi törvényalkotásával biztosított jogok védelme vált a kormány egyik fő feladatává. A Fair Deal erőfeszítése a Taft–Hartley törvény visszavonása érdekében eredménytelen volt, de a kongresszusi viták végül némi engedményre készítették a konzervatívokat. A háború utáni fejlődés során a szakszervezetek a gazdasági-társadalmi intézményrendszer részeivé lettek, a munkaadók elismerték tevékenységüket. A gyakorlat a tárgyalóasztal mellé, a megegyezés irányába terelte

mindkét oldalt. A kompromisszum keresése a törvény előírta szankciók mellőzésének szándékáról, egyszersmind a szövetségi beavatkozás időszerütlenné válásáról tanúskodott.

Egy másik Fair Deal-kudarc, a Brannan-terv elutasítása ellenkező előjelű hatást produkált: erősítette a szövetségi beavatkozás fenntartását. A Kongresszus által elvetett mechanizmus vitája hozzájárult a fennálló gyakorlat szerinti mezőgazdasági ártámogatások állandósításához. A fogyasztói érdekekkel összehangolt termelői támogatási rendszer kialakítása az utódok feladata maradt.

Az állami lakásépítés terén kiábrándítóan alacsony volt a teljesítmény. A Truman-érában mindössze 60 000 lakás épült kormányfinanszírozással. Az 1949. évi lakásépítési törvény hat év alatt 810 000 egység átadását irányozta elő, a teljesítmény tehát a program mintegy 7 százalékát tette ki. A koreai háborút mint a civil szükségletek kielégítését gátló tényezőt figyelembe véve is súlyos volt a lemaradás, amelynek egyik oka az építőiparban érdekelt magántőke kormányzati támogatása volt. Következésképpen a nagy jövedelmű rétegek igényeit kielégítő lakások és irodaházak épültek. A Truman-kormány utódainak teljesítményét aligha dicséri, hogy 1964 júliusáig mindössze 356 000 olcsó bérű lakás épült, vagyis a hat évre előírányzott volumennek tizenöt év alatt alig a fele.⁴³ A New Deal–Fair Deal lakásügyi koncepciói a 60-as évek derekán érlelődtek elismert szövetségi feladattá. 1965-ben létrejött a lakásügyi és városfejlesztési minisztérium.

A társadalombiztosítás terén elért Fair Deal-eredmények hozzájárultak a jóléti állam építményének megszilárdításához. Egyidejűleg egyfajta új, hibás látásmód mutatkozott meg. Noha az országos statisztikai adatok az önelégültség indokolatlanságára figyelmeztettek, kormánykörökben és a közvéleményben uralkodóvá vált a nézet, hogy Amerikában megszűnt a szegénység. A valóság az volt, hogy a legszegényebbek, a szervezetlenek, a marginális rétegek helyzete nem vagy alig változott. A végbement fejlődésből elsősorban a középrétegek profitáltak. A liberálisok előszeretettel beszéltek csendes forradalomról, melynek során a társadalom a vagyon és a jövedelem méltányosabb elosztása felé halad, a kialakuló bőség társadalmának központja az üzletember, aki immár elismeri munkahelyteremtő és szociális kötelezettségeit. A folyamat elemzője volt Adolf Berle Jr., a hajdani agytröszt egyik tagja, aki a nagy korporációk működését vizsgálva kiemelte a menedzserek felelősségteljes tevékenységét, akik – névleg a részvényesek megbízásából – irányítják az üzletpolitikát, képviselik a nagyszámú befektető érdekeit. Az amerikai kapitalizmus fejlődésével együttjáró jelenség: a kistrésztvényesek számának növekedése a hibás látásmód egyik forrásává vált. Úgy tűnt, a gazdaság egyes ágazatait uraló oligopóliumok és az általuk foglalkoztatott kisvállalatok, valamint a kistrésztvényesek – maga az amerikai társadalom. A tulajdonlás decentralizálódásának állandósulása elfedni látszott a tényt, hogy a középrétegek felé tartó mobilitás csak részleges jelenség volt. Az 50-es évek elejének felmérési adatai szerint a lakosság mintegy fele a hivatalos létminimum alatt élt. A társadalombiztosítás körének fokozatos bővítése és juttatásainak növelése nem terjedt ki a minimálisnak minősített keresettel nem rendelkező dolgozói kategóriákra. A legszegényebb és szavukat szervezeten hallatni nem tudó sokasághoz nem jutott el a bőség társadalmának, a jóléti államnak gondoskodása.

Talán a feketék polgárjogi problematikája mutatja legvilágosabban, hogy a Fair Dealt egy megindult folyamat részeként kell vizsgálni. A New Deal az amerikai társadalom és gazdaság alapkérdéseivel küszködött, a polgárjogi problematikára

még nem terjedt ki a szövetségi beavatkozás. Rooseveltnél csak a feketék hátrányos megkülönböztetés nélküli hadiipari foglalkoztatásáig juthatott el. A történelmi fejlődés a Truman-rezsim feladatává tette, hogy támogassa a társadalom mély áramlataiban munkáló kérdéskomplexum megoldása felé ható törekvéseket, melyek végcélja a faji gyűlölködés leküzdése, a feketék társadalmi-állampolgári integrációja volt. A Truman-érát az érdem, hogy a kormány – a liberálisok által ösztönözve – ellentmondásos, kis lépésekkel ugyan, de elindult a nehéz feladat megoldásának útján. Szükség volt az ösztönzésre, mert az elnök (akit a kor egyik kutatója vonakodó liberálisként jellemez) nem akarta kenyértörésre vinni az ügyet a törvényhozásban és a Délel; mindenkor ügyelve az erőviszonyokra, olykor túlzott óvatossággal törekedett a „külön, de egyenlő” doktrína érvényre juttatására. Ezen túl azonban nem ment. Megtette ezt az igazságügyi minisztérium. Tanácsadóként véleményeket juttatott el az illetékes jogi fórumokhoz, rámutatva a szegregációt előíró kikötéseket tartalmazó szerződések alkotmányellenes voltára. Az államok közti közlekedésben és a felsőoktatásban alkalmazott „külön, de egyenlő” gyakorlatot szintén alkotmányellenesnek nyilvánította. 1952 nyarán már kormány-álláspont ítélte el az elemi iskolákban alkalmazott szegregációt. Ezek fontos lépések voltak, továbbfejlesztésük az utódokra várt. Az Eisenhower-kormány hivatalviselése idején, 1954-ben sor került a következő állomásra: a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek nyilvánította az állami iskolák szegregációs gyakorlatát.

A New Deal-től örökölt két kérdéskomplexum, a közegészségügy és a közoktatás fejlesztése terén nem történt előrehaladás a Truman-rezsim alatt, jóllehet főleg az előbbi szükségességét jól dokumentált jelentések tanúsították. Az elnök a hatalomváltás előtt átfogó közegészségügyi bizottsági jelentést adott át utódának. A bizottság kimutatta, hogy az önkéntességen alapuló betegbiztosítás nem elégíti ki a lakosság igényeit, csak mintegy 50 százaléka biztosított; súlyos orvoshiány, túlszűfolt és elavult kórházak, a kutatásra fordított összegek elégtelen volta jellemzi az egészségügy állapotait, megjegyezve, hogy 1952-ben többet költött az ország szobrokra és sírkövekre, mint egészséget szolgáló kutatásokra. A jelentés mintegy 560 000 kórházi ágy létesítését sürgette, vagyis a meglévő csaknem 40 százalékos növelését tartotta szükségesnek, s kiemelte, hogy a fejlesztés kb. 60 százaléka az elmebetegek ápolását szolgálná.⁴⁴ A közoktatásügy szintén a stagnálás állapotában volt a Truman-érában, sőt az állami elemi iskolák száma némileg csökkent. Az ösztöndíjrendszer kiszélesítését, az iskolák számának növelését, a művelődés intézményeinek és a kulturálódás lehetőségeinek fejlesztését sürgető előterjesztések elakadtak a törvényhozásban. A zsákutca okait az elnök által gyakorta hangoztatott lobbizásnál mélyebben kell keresni. Az államok és a magánintézmények a tevékenységük rovására történő szövetségi beavatkozást vélték felfedezni a kormányjavaslatokban. A hatalomváltás után létrehozott egészségügyi, oktatási és jóléti minisztérium szövetségi szintre emelte a New Deal–Fair Deal e három területét, jelölve annak, hogy a republikánus rezsim nem dezavualta elődei törekvéseit.

*

A Truman-rezsim gazdaság- és társadalompolitikai kísérlete, történelmi távlatból vizsgálva, átmeneti szakasz produktumaként fogható fel. A kísérletezők liberális eszmerendszerben gyökerező célokat tűztek ki, a 30-as években kialakított szövetségi beavatkozás doktrínájának alkalmazására törekedtek, s ezt olyan korban

tették, amely mindinkább közelített a neokonzervatív államfelfogáshoz és politikai gyakorlathoz. Úgy is fogalmazhatnánk: a Fair Deal anakronizmus volt, mert idejét-múlt gazdasági-politikai ideológia talaján fogant, megkésett célok elérésével próbálkozott, természetes tehát, hogy programjának csak töredéke valósulhatott meg. Effajta értékelés közel állna az ún. revizionista amerikai történetírás szemléletéhez. A „revizionisták” számos vonatkozásban helytálló tényekre mutatnak rá, de ábrázolásukban olykor túlhangsúlyozódnak a negatívumok. Ennek oka abban kereshető, hogy vizsgálódásaik középpontjában az erősen bírált, a hidegháború élezéséért felelőssé tett amerikai külpolitika áll, s ezzel a kritikus szemlélettel nyúlnak az Egyesült Államok második világháború utáni történetének más területeihez is. A kritikai él nem utolsósorban a Vietnam okozta frusztráció produktuma. E tanulmány nem osztja a „revizionisták” szemléletét témája vonatkozásában. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Fair Deal leválasztható a Truman-rezsim történetének egészéről, s így lehetővé válik a kísérlet fejlődéstörténetéből adódó következtetések levonására. Kifejtett érvei alapján az amerikai társadalom és gazdaság pozitívumaként tartja számon a Fair Deal fejleménysorozatát. Értéktétele nem a kísérlet közvetlen eredményeire, hanem tágan értelmezett teljesítményeire épül, melyek több vonatkozásban a későbbi fejlődést megalapozó kiindulópontnak tekinthetők. A Fair Deal nem volt anakronizmus. 1945 és 1952 között még nem dőlt el a küzdelem a liberalizmus és a konzervativizmus között. Ebben az átmeneti szakaszban az előbbi még hatott, de már képtelen volt a győzelemre; az utóbbi támadott, de még számolnia kellett ellenfele védekezésével.

JEGYZET

- 1 A rekonverzióra és a foglalkoztatási törvényre l. *Láng Imre*: A gazdaság- és társadalompolitika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945–1946. Világtörténet, 1988. 1. sz. 26–47.
- 2 *Eric P. Goldman*: The Crucial Decade – and After. America 1945–1960. New York, 1960. 55–56.
- 3 *Alonso L. Hamby*: Beyond the New Deal. Harry S. Truman and American Liberalism. New York–London, 1973. 183–184.
- 4 Truman tanácsadói körére l. *Cabell Philips*: The Truman Presidency. The History of a Triumphant Succession. New York–London, 1966. 162–165.
- 5 *Broadus Mitchell*: Depression Decade. From New Era through New Deal 1929–1941. New York, 1975. 88.
- 6 *Clifton Brock*: Americans for Democratic Action. Its Role in National Politics. Washington, 1962. 39–40.
- 7 Ez idő tájt tetőzött az atomenergia felhasználásának nemzetközi ellenőrzésével kapcsolatos vita az ENSZ-ben. Az Egyesült Államok javaslata, a Baruch-terv az ellenőrzések ürügyén a Szovjetunióban levő hasadóanyagokra és kutatásokra vonatkozó információk megszerzésére, a szovjet atombombagyártási kísérletek megakadályozására, az amerikai atombombakészletek megsemmisítésének határozatlan ideig való elhalasztására törekedett. A szovjet javaslat általános fegyverzetcsökkentést előíró nemzetközi megállapodás keretében az atomfegyver gyártásának és használatának betiltását, a meglévő bombák megsemmisítését, az atomenergia felhasználásának ellenőrzését, törvénytelen alkalmazásának megtorlását irányozta elő.
- 8 A liberális tábor polarizálódására l. *Hamby*: i.m. 151–168., *Brock*: i.m. 44–55.
- 9 *Phillips*: i.m. 128., 196–197., 200., 210–211. – Truman egy ideig állítólag hajlandó volt az elnöki-jöltésg átengetésére. A későbbiekben tagadta, hogy ilyen értelemben – közvetve – javaslatot tett Eisenhowernek.
- 10 *Harry S. Truman*: Memoirs. Vol. 1. Year of Decisions. Garden City, 1955. 512–515., *Robert J. Donovan*: Conflict and Crisis. The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948. New York, 1977. 262–263.

- 11 The Truman Administration: A Documentary History. Ed. by Barton J. Bernstein and Allen J. Matusow. New York–London, 1966. 114–118. — A kormányelőterjesztés a katonai sorozási szerv adatait idézte annak alátámasztására, hogy kritikus az ország egészségügyi helyzete. Ezek szerint 5 millió katonaköteles közül 30 százalék egészségi okokból alkalmatlannak bizonyult; másfél milliót fizikai és szellemi fogyatékoság miatt le kellett szerelni; hasonló volt azok száma, akiket szolgálati idejük előtt szerzett betegség miatt kezelésben kellett részesíteni. Vö. *Truman: Memoirs*. Vol. 2. Years of Trial and Hope. Garden City, 1956. 18–21.
- 12 *Truman: Memoirs*. Vol. 2. 1981., *Donovan: i.m.* 333–334.
- 13 *Barton J. Bernstein: America in War and Peace. The Test of Liberalism*. In: *America Since World War II*. Ed. by Jean Christie and Leonard Dinnerstein. New York, 1976. 20–21., *Truman: Memoirs*. Vol. 2. 180–181. — A polgárjogi bizottság kifejező című jelentése (To Secure These Rights) valóságos vádirat volt a feketék jogfosztottsága, üldözése ellen. Egy sor radikális javaslatot tett. Ezek messze túlmutattak az adott időpont realitásain, megvalósításuk szinte teljes szemléletváltozást követelt az amerikai közgondolkodásban.
- 14 Amerika hadba lépése után ugrásszerűen nőtt a farmerek készpénzbevétele: 1942-ben 15,5 milliárd dollárt tett ki, 4,4 milliárddal haladva meg az előző évi értéket. A bevétel 1945-ben 21,6 milliárd, 1946-ban 24,8 milliárd, 1947-ben 29,6 milliárd dollár volt. Az 1948-as érték visszaesés kezdetét jelezte, bár az érték még meghaladta az előző évit. Az agrárexport 1942-ban 1 milliárd, 1945-ben 2,1 milliárd dollárra rúgott. A háború utáni agrárexport 1947-ben tetőzött (3,6 milliárd dollár). Az árszínvonalak aránya 1947-ben volt a legkedvezőbb a farmereknek, ezt követően romlott. *The Statistical History of the United States*. New York, 1976. 482., 493., 489.
- 15 A Wagner Act fontosabb rendelkezései a következők voltak: a munkásoknak joguk van a szervezkedéshez és ahhoz, hogy kollektíven alkudozzanak munkaadóikkal képviselőik útján; a munkaadók nem gátolhatják e képviselők megválasztását, nem alkalmazhatnak kényszer kollektív alkuval, kölcsönös segítséggel vagy védelemmel összefüggő tevékenységgel szemben, nem kötelezhetik alkalmazottaikat vállalati szakszervezethez való csatlakozásra vagy arra, hogy ne lépjenek be a választásuk szerinti munkásszervezetbe.
- 16 A Taft–Hartley törvény legalaposabb elemzését l. *Harry A. Millis and Emily Clark Brown: From the Wagner Act to Taft–Hartley. A Study of National Labor Policy and Labor Relations*. Univ. of Chicago, 1950.
- 17 *Donovan: i.m.* 340., *Truman: Memoirs*. Vol. 2. 28.
- 18 *Donovan: i.m.* 352., 391–393.
- 19 *Goldman: i.m.* 82.
- 20 Az elaborátum részleteire l. *Phillips: i.m.* 197–199.
- 21 *Goldman: i.m.* 83.
- 22 A Wallace-mozgalomra l. *Karl M. Schmidt: Quixotic Crusade* 1984. Syracuse Univ., 1960.
- 23 *Truman: Memoirs*. vol. 2. 28–29., 207–208.
- 24 *Bernstein: i.m.* 22.
- 25 *Cabell Phillips: A Strategy of Go-for-Broke*. In: *The Truman Years. The Reconstruction of Postwar America*. Ed. by Joseph Huthmacher. Hinsdale, 1972. 125–140.
- 26 *Herbert Feis: From Trust to Terror. The Onset of the Cold War*. New York, 1970. 363., *Truman: Memoirs*. vol. 2. 213–215.
- 27 *Brock: i.m.* 79–80., *Hamby: i.m.* 256., 259., 263.
- 28 *The Statistical History of the United States*. 1073. — Roosevelt megválasztásai alkalmával a következő volt a szavazók részvételi aránya: 1932-ben 56,9%, 1936-ban 61%, 1940-ben 62,5%, 1944-ben 55,9%. (Uo. 1071.)
- 29 Wallace 1950 elejétől egyre inkább távolodott pártjától. fokozódott a miszticizmus iránti hajlama. Nyilatkozatban határolta el magát a Progresszív Párt vezetősége döntésétől, amely a Kínai Népköztársaság ENSZ tagságát sürgette és állást foglalt a koreai kérdés rendezése mellett a Biztonsági Tanács közreműködésével. Ezt követően lemondott a pártban viselt tisztségéről. A Progresszív Párt a sorozatos kilépések miatt megszűnt politikai tényező lenni. Az 1952-es elnökválasztásokon még részt vett jelöltje, Vincent Hallinan, de mindössze 140 000 szavazatot szerzett.
- 30 Idézi: *Donald McCoy: The Presidency of Harry S. Truman*. Univ. Press of Kansas. 1984. 166.
- 31 *Bernstein: i.m.* 19., 30–31. — Egy 1951-es kimutatás szerint az amerikai családok 55,6 százaléka a létminimum alatti szinten élt.
- 32 *The Truman Administration: A Documentary History*. 118–120.
- 33 Idézi *J. Huthmacher: Trial by War and Depression 1917–1941*. Boston, 1973. 158.

- 34 A Brannan-terv értelmében egyidejűleg kell a kisfarmert érdekeltté tenni a termelés fokozásában és a fogyasztó számára biztosítani a megfizethető élelmiszerárakat; a piacon elért eladási ár és a kalkulált jövedelmező termelői ár különbözetét a kormány által a kisfarmernek fizetett juttatás fedezi, amely többtermelésre serkent; a piacra áramló terméktöbblet a fogyasztói árak csökkenését és a kereslet növekedését idézi elő; a fokozódó kereslet az árak emelkedésének irányába hat; a piac fellendülése előbb-utóbb feleslegessé teszi a kormány juttatásait; a prosperáló gazdaság képes lesz a magasabb termelői áron előállított termékek felszívására.
- 35 *Hamby*: i.m. 279–283.
- 36 Idézi: *Richard E. Neustadt*: Extending the Horizons of Democratic Liberalism. In: *The Truman Years*. 92–93.
- 37 Az elnök ígéretét nem hozták nyilvánosságra. Vö. *Bernstein*: i.m. 23.
- 38 *McCoy*: i.m. 253.
- 39 Az Egyesült Államok Európa-politikájára I. *Láng Imre*: Adalékok a nyugati integráció geneziséhez. Világtörténet, 1988. 4. sz. 48–71.
- 40 Idézi *Dean Acheson*: Present at the Creation. My Years in the State Department. New York, 1960. 355.
- 41 Idézi *Phillips*: i.m. 424.
- 42 Idézi *Phillips*: i.m. 427.
- 43 *Bernstein*: i.m. 30., *Robert J. Donovan*: Tumultuous Years. The Presidency of Harry S. Truman 1949–1953. London, 1982. 127.
- 44 *Truman*: Memoirs. Vol. 2. 22., The Statistical History of the United States. 82., 79.

BAK BORBÁLA

**A FRANCESCO DATINI NEMZETKÖZI
GAZDASÁGTÖRTÉNETI INTÉZET (PRATO)
HÚSZ ÉVE (1969–1988)**

1988. április 19-én huszadik alkalommal gyűltek össze tudományos konferenciára a világ gazdaságtörténészei a Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet hívására a Firenzétől nem egészen húsz kilométerre fekvő Pratóban.

A tanácskozást szervező intézmény névadója, a reneszánsz jelentős gazdasági vállalkozója, Francesco di Marco Datini 1335 körül született Pratóban és itt is halt meg 1410-ben. Kereskedőként 1373-ban kizárólagos tulajdonosa lett egy avignoni kereskedőcégnek, amely kapcsolatokat teremtett Közép- és Észak-Itálián kívül a német területekkel, Flandriával, Franciaországgal, majd spanyol és levantei kereskedőkkel is. Datini tíz évvel később, miután visszatért Pratóba, firenzei székhellyel kereskedőtársaságot alapított, amelynek révén fokozatosan részt kért egy-egy pisai és genovai vállalkozásban, végül fióktelepeket hívott életre Barcelonában, Valenciában és Mallorcán, 1396-ban egy katalán kereskedelmi társaság alapjait rakta le. Kereskedői tevékenysége mellett Pratóban két textilüzemet és 1398-ban Firenzében egy banktársaságot alapított.

Ahhoz, hogy a Gazdaságtörténeti Intézet névadójának Datinit választották, a toszkán kereskedőnek kétséget kizáróan rendkívül jelentős és itt csupán felsorolt 14-15. századi gazdasági tevékenysége mellett hozzájárult az is, hogy napjainkig fennmaradt szinte páratlan értékű dokumentációs anyaga, levéltára is. Datini kereskedelmi levéltárát, a hatszáznál több üzleti könyvet és a több mint 150 000 levelet az a kegyes alapítvány (Ceppo dei poveri di Francesco di Marco) őrizte meg, amelyre halálakor vagyonát hagyta. Ma a fölbecsülhetetlen értékű forrásanyagot a későgótikus stílusban épült Palazzo Datiniben elhelyezett levéltárban lehet kutatni.

1955-ben, a Datini Levéltár anyagából rendezett kiállítás idején merült fel először Federigo Melisben az a gondolat, hogy a rendkívül jelentős források kínálta lehetőségek kiaknázására szervezett gazdaságtörténeti kutatásokat kellene indítani és a levéltár mellé kutatóközpontot kellene létesíteni. Az elképzelés megvalósítására csak 1968 januárjában kerülhetett sor. Ekkor alapította meg a Palazzo Datiniben Melisnek, a firenzei egyetem gazdaságtörténeti tanszéke tanárának vezetésével a főként Nyugat-Európából összegyűlt, több mint húsz professzor azt a Gazdaságtörténeti Központot, amelyet ma Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet néven ismernek.

A Gazdaságtörténeti Központ munkájának irányítására Fernand Braudel elnöklétével és Melis alelnöklétével Tudományos Bizottságot hívtak életre, amely megfogalmazta az Intézet működésének máig érvényes, legfontosabb alapelveit. A spoletói késő középkorral (az 5-11. századdal) foglalkozó tudományos konferenciákat tekintve mintának, a gazdaságtörténeti kutatásokra vonatkozó tanácskozások, a Tanulmányi Hetek évenkénti összehívásáról döntöttek. Elhatározták, hogy a szakember-utánpótlás nevelése érdekében, ugyancsak évenként az olasz és a külföldi fiatal kutatók részére továbbképző szaktanfolyamokat szerveznek. A tervek

között szerepelt még a hasonló kutatási területen dolgozó intézményekkel való kapcsolatteremtés, valamint az Intézet publikációs tevékenységének megindítása.

Az Intézet működésének 1968-1973 közötti szakaszában igen fontos szerepet játszott Melis. Részt vett az egyes tudományos tanácskozások témájának meghatározásában, előkészítésében és ő vezette a Datini Levéltárban rendezett szaktanfolyamokat is.

A Tanulmányi Hetek vitaindítói, előadásai kezdetben főként a 13-17. századi Nyugat-Európával foglalkoztak. A feldolgozott témák tér- és időbeli határai azonban rövidesen túllépték az eredetileg megállapított kereteket, és a résztvevők körének bővülését követve, a látóhatár egyre tágult. Kelet- és Közép-Európa, Észak- és Délkelet-Európa speciális kérdéseinek vizsgálata után az Európa határain túli területek gazdaságtörténeti vizsgálatára is sor került. A második tanácskozás alkalmával a 18. század végéig tolták ki az időhatárt, majd 1972-ben a 19. és a 20. századot is bevonták a kutatásba. A főként Melis javaslatára megtárgyalt kérdések felölelték a gyapjú-, majd a textilipart és kereskedelmet, a termelékenység és a technika történetét, a bankokat, a beruházásokat és a szállítást.

A szaktanfolyamok során Melis a gazdaság- és ezen belül főként a kereskedelem-történet legfontosabb forrásanyagának feldolgozásával ismertette meg hallgatóit. Paleográfiai szempontú előadásain nemcsak a dokumentumok olvasásával, hanem a tartalmi elemzés kérdéseivel, a források értelmezésével is foglalkozott.

Szervező- és oktatómunkája mellett az Intézet kiadványainak I. sorozatát, a Dokumentumokat is ő indította meg, a 13-16. század gazdaságtörténetére vonatkozó források közreadásával.

1974-től, Melis halálát követően, Braudel vette át az Intézet irányítását. A vizsgált kérdéskörök korszakhatárait még 1973-ban a 13-18. században állapították meg, és az így kialakított időkeretek máig érvényben maradtak. Braudel vezetése idején főként a kutatott témakörök mutattak az előzőekhez képest változást. Az érdeklődés középpontjába az anyagi civilizáció vizsgálata került, és az átfogó kérdések kutatásánál a francia történetírói iskola hagyományai, a történeti és a földrajzi szempontok együttes vizsgálata, kronológiai szempontból a *longue durée* alapulvétele érvényesült. Több elméleti jellegű kérdés megvitatása is szerepelt a programban, de úgy, hogy a tanácskozások mindig a még fel nem tárt területek megismerésére, az új források alapján folytatott kutatásokra is ösztönöztek. Foglalkoztak például a kereslet és a fogyasztás, a fejlődés és az elmaradás európai és Európán kívüli jelenségével, a mezőgazdaságnak a környezet átalakítására gyakorolt hatásával. 1979 után a gazdaságtörténeti témák mellett előtérbe került a társadalomtörténet kérdéseinek vizsgálata is. Braudel irányítása idején vezették be a Tanulmányi Hetet lezáró, a tanácskozáson végzett munkát összegző kerekasztal-megbeszéléseket. Sor került a Melis halálát követően megszakadt szaktanfolyamok új formában való újraindítására is. Ezeken 1978-1987 között a legtapasztaltabb kutatók főként a 13-18. századi európai gazdaságtörténet vitakérdéseit és az ezekkel kapcsolatos kritikai észrevételeiket ismertették.

Braudel helyére, a halálát megelőző esztendőben, 1984-ben a Tudományos Bizottság elnöki tisztére a pratói tanácskozásokon kezdettől jelen levő belga Jan van Houttet választották. 1986-ban átszervezték az Intézet irányítását. Arra törekedtek, hogy a Tudományos Bizottság a legkülönbözőbb történetírói iskolákat, egyéniségeket gyűjtse egybe. Ennek érdekében a Bizottságot kibővítették a vezető európai és amerikai egyetemek tudósaival. Az elnöki tisztet Giorgio Morira, a firenzei

egyetem gazdaságtörténeti tanszéke tanárára, Melis utódára ruházták. A két alelnök, Jean-François Bergier és Peter Mathias pedig a zürichi illetve a cambridge-i egyetemet képviseli.

A szaktanfolyamok programját 1987 óta szorosan a Tanulmányi Hetek vitatémáihoz kapcsolták. Ennek eredményeként a tanfolyamok egyrészt a konferenciákön való aktív részvétel előkészítői lettek, másrészt pedig a különböző generációk közötti kapcsolatteremtést biztosítják. Mind a Tanulmányi Hetek, mind a szaktanfolyamok változatos programja, magas színvonala arra ösztönzi a kutatók jelentős részét, hogy rendszeresen részt vegyenek a Pratóban folyó munkában. Az első tanácskozások óta szinte mind a húsz alkalommal tartott itt előadást vagy vett részt a vitákban például Carlo Maria Cipolla, Arnold Esch, Aleksander Gieysztor, Hermann Kellenbenz, Peter Klein, Michel Mollat, Carlo Poni, Henryk Samsonowicz, Hermann van Der Wee, Jan van Houtte, Valentin Vazques De Prada, Charles Verlinden, Charles Wilson. Magyarországot a tanácskozások kezdetétől éveken keresztül, mint felkért előadók, Endrei Walter, Makkai László és Zimányi Vera képviselték.

Az Intézet folytatja publikációs tevékenységét. Az I. sorozatban megjelenő forráskiadványok mellett a II. sorozat, ha bizonyos késéssel és hiányokkal is, a Tanulmányi Hetek dokumentumait (megjelentek eddig az 1-11., a 19. és a 20. Tanulmányi Héten elhangzott vitaindítók, referátumok, hozzászólások és a kerekasztal-tárgyalások anyagai), illetve Melis műveit adja közre.

Az 1988. évi jubileumi tudományos tanácskozás némiképpen eltért a megszokottól. Az Intézet fennállásának huszadik évfordulóján ugyanis az előadók a 13-18. századdal foglalkozó gazdaságtörténetírás eredményeivel, módszereivel és távlataival foglalkoztak. A megtárgyalt négy nagy témakör közül az első Jacques Dupáquier professzor (Párizs) vitaindítójával a népesség és a család kérdését érintette. Joan Thirsk (Oxford) előadása a mezőgazdaság szakosodásával és különbözőségeivel foglalkozó vitát vezette be. A legnagyobb érdeklődést kiváltó referátumot a városiasodás folyamatáról Paul Bairoch (Genf) tartotta. Peter Klein (Leyden) előadása a kvantitatív módszerekkel és a gazdasági elméletekkel foglalkozott. A tanácskozás iránti érdeklődést jól mutatja, hogy a négy vitaindítóhoz huszonhat felkért előadó kapcsolódott, akiket a részt vevő közel háromszáz történész hozzászólásokkal egészített ki. A 20. Tanulmányi Hetet záró kerekasztal- megbeszélésen a főreferátumok előadóihoz csatlakozó Eric Hobsbawm (London), Jerzy Topolski (Pozńán) és Immanuel Wallerstein (Binghamton) vonták meg a viták mérlegét és jelezték a jövőbeni kutatások céljait, lehetőségeit.

JACQUES DUPÂQUIER

NÉPESSÉG ÉS CSALÁD

Az elmúlt húsz év három új kutatási iránya — a francia történeti demográfia,¹ az angol családtörténet és az amerikai demográfiai analízis — a népeség- és család-történet reneszánszához vezetett.

Franciaországban történészek és demográfusok eddig kiaknázatlan forrásokat: plébániai és polgári anyakönyveket, regisztereket faggattak és eredményeiket olyan statisztikai táblázatokon érzékeltették, amilyenre a demográfiában még nem volt példa. A 17–18. századi ártörténettel foglalkozó Jean Meuvret a válságkorszakok házassági, születési és temetkezési adatait vette számba. Módszerét Pierre Goubert tette pontosabbá, aki az egyes családokról egy-egy „adatbankcédulát” fektetett fel.² Louis Henry genealógiák segítségével a népszaporulatot vizsgálta és a levéltáros Michel Fleury-vel kidolgozta a polgári anyakönyvek tudományos feldolgozásának módszerét, melyet 1958-ban egy normandiai falu, Croulai, majd még másik negyven falusi közösség életének leírásában gyümölcsöztethetett.³ Ily módon sikerült reprezentatív képet alkotni az 1670–1829 között élt francia agrárnépességről. 1963-ban Marcel Reinhard vezetésével létrejött a Société de démographie historique (Történeti Demográfiai Társaság). A további kutatások a népesedés, városi lakosság, a betegségek történetét tárták fel.⁴

Henry módszerét Angliában a családtörténész Peter Laslett kamatoztatta. 1964-ben E.A. Wrigley-val közösen megalakította a Cambridge Group for the History of Population and Social Structure (Népességtörténeti és Társadalmi Struktúra Kutatócsoport) intézetét. Wrigley is egy egyházközség történetét dolgozta fel, s ekkor derült ki, hogy az angol anyakönyvi anyag sokkal szegényesebb, mint a francia, olasz vagy spanyol. Gazdagabb forrásnak bizonyultak a névjegyzékek. Laslett ezek alapján állapította meg, hogy a „nukleáris család” (apa, anya, gyermekek) Angliában már jóval az ipari korszak előtt általános volt. A jelenség elterjedését vizsgálándó 1969-ben a családszerkezetről rendeztek nemzetközi kollokviumot Cambridgeben.⁵ A francia, japán, szerb és a gyarmati Amerikával foglalkozó kutatások azt mutatták, hogy ezeken a területeken is a kiscsaládi szervezet (nukleáris típus) volt az uralkodó. Az amerikai Lutz Berkner cáfolta ezt a véleménye szerint elsietett következtetést: a névjegyzékek ugyanis nem adnak pontos felvilágosítást a család nagyságáról s a családi ciklus csak egy szeletére világítanak rá.

A demográfiai metódusokat amerikai kutatók tökéletesítették.⁶ Princetoni tudósok a termékenység mutatóit dolgozták ki egy „természetes közösség”, a hutteriánus szekta vizsgálata alapján. Itt indult meg 1975-ben a Journal of Family History (Családtörténeti Szemle). Louis Henry agregatív („összeszámláló”) módszerrel készítette el az 1740–1829-es időszakot mutató életkor-piramisokat és halálozási táblázatokat. Wrigley és R.S. Schofield az amerikai Ronald Lee retroprojekciós („visszavetítő”) módszerét használva már szélesebb időhatárt — 1541–1871 — választott, kapcsolatot keresve a gazdasági és demográfiai sorozatok között.⁷

Elhangzott a pratói Datini Intézet XX. „A gazdaságtörténet módszerei, eredményei és jövője (13–18. század)” című konferenciáján. (Prato, 1988. április 19–23.)

Ezek a múlt legfontosabb eredményei. Tanulmányomban először – gazdasági és társadalmi összefüggéseik keretében – a módszertani kérdésekkel, a demográfiai fejlődéssel és annak törvényeivel foglalkozom, majd a család és a szexualitás történetére térek ki, szem előtt tartva ezek kulturális vonatkozásait is.

Ami a módszert illeti, az agregatív analízis és a modellek kialakítása inkább demográfusi, mint történeti feladat. Történeti szempontból a legjelentősebb lépés a családrekonstrukció volt, amely a hosszirányú generációs elemzéseknek – szaporodás, halálozás, házasságkötések – adott lökést a hagyományosabb keresztmetszeti kutatásokkal szemben, amelyek egy meghatározott pillanatot ragadnak ki és vesznek szemügyre. Ez a módszer egyrészt „számszerűbbé” tette a történelmet (hiszen kvantitatív elemzésekkel eladdig csak birtok- vagy pénztörténeti kutatásokban találkoztunk); másrészt pontosabb megfigyeléseket tett lehetővé a társadalomtudományokban, azaz egy olyan rendszert vezetett be, amely korábban a természettudományok sikeréhez vezetett); végül pedig utat nyitott a mikroanalízis, azaz a népesedés és család aprólékos, „mikroszkopikus” vizsgálata számára. Sokan lekicsinylik e módszer jelentőségét, holott a családrekonstrukciós vizsgálat kialakítása tanulságokban gazdag kutatások és kudarcok eredménye volt. A hivatalos statisztikai adatokkal semmit sem lehetett kezdeni: ezért fordult a figyelem a plébániai anyag felé. Ez újabb nehézségek forrása volt, mert ahhoz, hogy „klasszikus” arányszámokat tudjanak számítani, speciális programokat és számítási módokat kellett kidolgozni. A történeti demográfia tehát nem a pusztán „modern” demográfia egyik ága, mert nem annak forrásaival és módszereivel él.

A kutatások eredményeképp az 1800 előtti demográfiai fejlődés egyre világosabban áll előttünk. N. J. Biraben az 1500–1739 közötti majdnem másfél évszázadra vonatkozólag vizsgálta a francia népesség alakulását.⁸ A mai határokat véve alapul, a francia lakosság száma a 16. századtól igen magas volt, az európai népesség 16–18%-át tette ki, ami magyarázatul szolgál arra, hogy XIV. Lajos és Napóleon oly sok koalíció ellen tudott folyamatosan seregeket kiállítani. A másik meglepetés a korai – az ipari forradalmat megelőző! – demográfiai növekedés: hosszú stagnálás után a 17. század elején, jóval a gazdasági fejlődés előtt nagyarányú szaporodás indul meg. Felülvizsgálatra szorul tehát a gazdaság és a népesség kapcsolatáról és a „take-off” mechanizmusáról kialakított korábbi kép!

év	millió lakos
1550	18-21
1650	19-22
1700	22-23
1750	24,5
1790	28,5

Wrigley és Schofield⁹ még látványosabb fejlődést mutatott ki Angliában, ahol a lakosság száma 1541 és 1656 között majdnem kétszeresére – 2,8 millióról 5,3 millióra – nőtt. A növekedés ritmusa egyenetlen, de nagyobb visszaesésektől mentes volt. Visszaesés csak 1686 táján következett be, amikor a népesség száma átmenetileg 4,9 millióra csökkent, de azután ismét állandóan – a 18. század végén a franciánál jóval erőteljesebben – emelkedett:

év	millió lakos
1541	2,8
1656	5,3
1686	4,9
1726	5,4
1751	5,8
1801	8,7

A kontinens egészére nézve a legújabb táblázatok (C. MacEvedy – R. Jones¹⁰) a következő számadatokkal szolgálnak:

Év	Bírában	Az Uralig	A mai szovjet területek nélkül
1500	67	81	69
1600	89	100	85
1650	—	105	88
1700	95	120	100
1750	111	140	114
1800	146	180	144

A 16. században a növekedés egész Európában mérsékelt: 12% (Skandinávia) és 56% (Brit szigetek) között mozgott. A 17. század első felében ez a tendencia folytatódott Észak-Nyugaton, míg Közép-Európában a harmincéves háború, Délen a pestis tizedelte meg a lakosságot; de ezután 1700-ig itt is megindult a gyarapodás. 1700–1750 között a népesség Németalföld kivételével mindenütt egyenletesen nőtt; a két szélsőség a Balkán (ahol a népszaporulat aránya 31%-os volt) és Skandinávia (25%). 1750-től demográfiai hullám volt egész Kelet-Európában és Írországbán. A MacEvedy-Jones táblázat szerint:

ország	népesség 1700-ban	1800-ban	növekedés %
	millió lakos		
Finnország	0,3	0,8	167
Svájc	1,25	5,5	40
Románia	2,5	1,75	120
Magyarország	1,5	3,25	116
Írország	2,5	5,25	110
Belgium	1,75	3,25	86
Jugoszlávia	2,75	4,75	73
Svédország	1,5	2,5	67
Bulgária	1,25	2	60
Nagy-Britannia	6,75	10,75	59
Norvégia	0,6	0,9	50
Lengyelország	6	9	50
Csehszlovákia	4,5	6,75	50
Görögország	1,5	2,25	50
Olaszország	13	19	46
Spanyolország	8	11,5	44

ország	népesség 1700-ban	1800-ban	növekedés %
	millió lakos		
Svájc	1,25	2,75	40
Portugália	2	75	38
Németország	13	18	38
Franciaország	22	29	32
Dánia	0,8	1	25
Ausztria	2,5	3	20
Németalföld	2	2	0

Az európai népesség 1500–1800 közötti növekedésének bizonyos önszabályzó mechanizmusa volt (vagy kellett, legyen!). Ha ugyanis semmiféle kapcsolat sem lenne a népesség száma, a születések és halálozások között, a lakosság kihalna, vagy túlságosan felduzzadna. Az önszabályozást olyasféléképp kell elképzelnünk, hogy amikor a népesség száma magas, a születések száma csökken, vagy a halálozásoké nő. Sok történész és demográfus Malthus nyomán úgy véli, a halálozások száma a meghatározó. Az európai népesség azért nem nőtt rohamosan a középkor végétől a 18. század közepéig, mert a mezőgazdaság nem tudott a nagyobb számú lakosság számára többletet termelni: minden növekedés tehát az életszínvonal süllyedését eredményezte, utat nyitva betegségeknek, ragályoknak, de legfőképp az éhínségnek. J. Meuvret élelmiszerválság-elmélete is a malthusi koncepció jegyében fogant: sűrűn lakott országokban a rossz termés áremelkedéshez, éhezéshez, az járványokhoz és a népesség óriási pusztulásához vezet; de minthogy válságkorszakban kevesebb a házasság és az újszülött is, a krízis egyfajta tisztítóerő, amely a népesség számát a gazdaságilag ésszerű szintre csökkenti.

Ezt az elméletet kezdettől fogva támadták. A demográfiai táblázatok azt mutatják, az alacsony népességű 17. században nagyobb volt a halálozási arány, mint száz évvel később, amikor pedig – a malthusi elmélet értelmében – a népesség túlzott szaporodását lett volna hivatva ellensúlyozni! A „túlnépesedés” fogalma is vitatható: ha pl. Franciaországot túlnépesedettnek tartjuk, a népfőlöslég az elvándorlás csatornáin is levezetődhetett volna; ugyanakkor tudjuk, hogy nagyobb migrációra nem került sor. Wrigley és Schofield hasonló eredményre jutott: a népességszaporodás következményeként csökkenő fejenkénti jövedelem nem jár szükségszerűen a halálozás hirtelen emelkedésével: az a fordított viszony tehát, melyet a bérek és a halálozási arány mozgása között feltételeznek, erőltetettnek bizonyult. Annyi mindenesetre igaz, hogy a növekvő, és különösen a városokba zsúfolódó népességnek szembe kell néznie az egy főre jutó élelmiszeradag csökkenésével és drágulásával, és a járványokkal, amelyek a magas népsűrűségű területeken különösen pusztítókká válhatnak. Nem a halálozás, hanem a házasságkötések és a gyermekáldás számszerű változása határozza meg tehát a népesség nagyságának alakulását. A nagy válságokat mindig a házassági kedv fellendülése követi, s a demográfiai hullám egyenlíti ki a veszteségeket.

Malthus vetette fel azt is, hogy a népszaporulatnak tudatos szabályozói is vannak, s ez az elmélete igen termékenynek bizonyult. A paraszti társadalmakban a házasság a szó szoros értelmében fészkalapítás, amihez önálló kis birtokra, parcella földre van szükség. Amíg ehhez nem jutottak hozzá, a fiatalok családi vagy cselédi függésben éltek az apai vagy földesúri birtokon. Birtok és család szoros kapcsolatban állt egymással, és ameddig a hagyományos birtokszerkezet, öröklés és vásárlás volt

érvényben, a népszaporulatot a birtokpolitika is szabályozta. A birtok híján házasodni nem tudó legények és hajadonok ugyanakkor „népességtartalékot” képeztek, akik előtt nyitva állt annak a lehetősége, hogy családot alapítsanak és az előregedett vagy kihalófélben lévő népességet megújítsák. Ez adhat részben magyarázatot arra a jelenségre is, hogy a válságok után a népszaporulat hirtelen felível. A fellendülésnek és megújulásnak persze megvoltak a határai: ha a népesség 30–50%-a elpusztult, a veszteség csak egy emberöltő múltán állt helyre. A természeti csapások és háborúk nemcsak a lakosságot tizedelték meg, hanem a gazdasági rendszer egészét érintették: a parlagon hagyott, elgazosodott földeken mindent előlről kellett kezdeni, ha éppen akadt elegendő ember, hogy a földet újból művelés alá fogja.

A kérdés mármost az, hogy ez a szabályozórendszer, amely a 17. század válságának elmélyülését sikeresen meggátolta, miért nem lépett automatikusan működésbe a 18. századi demográfiai hullám idején?

A 18. századi népességnövekedés okát egyesek a mezőgazdasági forradalomban, mások az orvoslás, az egészségügy, a higiénia fejlődésében vélik megtalálni, a kultúrtörténészek pedig néhány évvel ezelőtt az érzelmek és érzékenység megváltozására hívták fel a figyelmet.¹¹ E nézetek egyike sem állja ki a valóság próbáját. Ma már Anglia esetében sem beszélünk „agrárforradalomról”,¹² legfeljebb bizonyos földesúri újításokról; az pedig, hogy a gabona ára hirtelen magasba szökött és állandóan emelkedett a 18. század folyamán, éppen ellenkezőleg annak a jele, hogy a mezőgazdasági termelés nem tudott lépést tartani a népesség szaporodásával, és hogy a demográfiai hullám jócskán megelőzte a gazdasági fellendülést. Meglehet, hogy az orvosok mind jobban és jobban megközelítették és leírták a betegségek mibenlétét, gyógyítani azonban továbbra sem tudták őket; az oltás pedig túl későn kezdett elterjedni ahhoz, hogy egy korábbi népszaporulat segéd-eszközének tartsuk.¹³ Végül pedig az, hogy az anyák nagyobb szeretettel dédelgettek kicsinyeiket az érzelmes rokokóban, mint a rideg klasszicizmusban, legfeljebb egy szűk és a paraszti társadalomtól igen messze eső rétegre áll.

A demográfiai hullám, valljuk meg, nagyon rejtélyes. Annál inkább, mert világlejenséggel állunk szemben: ugyanebben a száz évben – 1700–1800 – Kína lakossága 120%-kal, 150-ről 330 millióra emelkedett, Észak-Amerikáé 2-ről 5, Dél-Amerikáé 10-ről 19 millióra! Ez az egyetemes növekedés az emberiség neolitikumban megkezdődött biológiai terjeszkedésének hosszú folyamatába illeszkedik; ám az még mindig magyarázatra vár, miért gyorsult fel oly hirtelen egy sokáig tartó „hullámvölgy” – amikor a Föld lakóinak összlétszáma hosszú ideig kb. egy milliárdnál látszott megállapodni – után a 18. század elején? Valószínű, hogy ebben az időben a halálozási arány csökkent, noha nagysága nehezen becsülhető, mert efféle statisztikai kimutatásokat éppen csak a tárgyalt korszakban kezdtek el készíteni. Néhány kísérlet már történt az életkor kitolódásának és a halálozási arány ingadozásának meghatározására. S Peller az uralkodóházak tagjainak életkorát tanulmányozta: a 16. századi férfiak várható átlagéletkora 32,1, a nők 36 év volt; a 17. század megkurtította a hosszú élet reményét, mert a férfiak csak 28,1, a nők 33,7 nyarat láthattak; a 18. században viszont már 36,1 illetve 38,2 év volt az átlagos. T.H. Hollingsworth hasonló vizsgálatot végzett az angol arisztokrácia körében és megfigyelte, hogy a halálozási arány 17. századi nagymértvű növekedése egy évszázaddal később jelentősen visszaszorult, az 1750 és 1774 között született nemzedék átlagéletkora pedig már igen látványosan megnőtt. Mindenesetre a halálozási arány kismértékű – 40–37 ezrelék – csökkenése is elegendő volt ahhoz, hogy Európa

lakossága 95 millióról 111 millióra növekedjék, anélkül, hogy bármiféle agrár- vagy orvosi „forradalomról” kellene beszélnünk! Tagadhatatlan, hogy a 18. században nagy változások mentek végbe a mezőgazdaságban: a kukoricatermelés egész Dél-Európában elterjedt, a burgonya Észak jellegzetes növényévé vált; a parlagon hagyott területeket is művelés alá fogták, szűzföldeket törtek fel; a gabonát jobb körülmények között tárolták. Nagyarányú útépités folyt mindenütt, ami az élelmi-szer-kereskedelmet is megkönnyítette. A mezőgazdasági technika azonban a középkor óta változatlan volt. A földművest a szükség hajtotta, hogy, bár hagyományos módon, de mind többet termeljen. A preindusztriális társadalmakban tehát a népességnövekedés az a független változó, amely a mezőgazdaság fejlődésére ösztönzőleg hat. A művelés tökéletesítésére csak akkor van szükség, ha nagyobb számú lakosságot kell eltartani.

A történeti demográfia problémaköre elválaszthatatlan a mostanában igen divatos történeti antropológiától. A hajdanvolt házassági és szexuális gyakorlat tanulmányozását éppen a demográfiai kutatások vetették fel. A törvénytelen születések és a házasság előtti terhesség (azaz, amikor a gyermek a házasság első nyolc hónapjában jön világra) vizsgálata során egyes történészek arra a megállapításra jutottak, hogy a 17. században szűziesen szigorú erkölcsű emberek éltek. Ez heves vitát váltott ki az „általános jóerkölcs és önmegtartóztatás” hirdetői és cáfolói között. A szexualitás kutatása itt kezdődött.

Valamennyi demográfiai mutató közül a népszaporulat adatai a legmegbízhatóbbak és a legjobban ismertek. A népszaporulatra vonatkozó kutatások az Henry és Fleury vágta úton haladnak tovább. Módszerükkel — egy-egy közösség, falu, egyházközség keresztlelési, házassági és temetkezési adatainak összegyűjtése és rendszerezése — úgyszólván matematikailag ponossággal állapítható meg az anya életkora az egyes születeknél, a házasság és az első, valamint az összes többi szülés között eltelt idő, és a „teljes családban” élő anya (aki 45. életévét házasságban töltötte be) életkora az utolsó szülése idején. Több mint 600 effajta felmérés készült az elmúlt években, többségében francia területen (Croulai, Meulan, Vexin, Rouen), de Belgiumban, Angliában, Németországban, Olaszországban, a skandináv országokban, valamint Genfben is. Úgy látszik, a gyermek valóban áldás volt a régi időkben. A gyermekáldás szabályozásának legalábbis semmi nyoma. Az utódok számát nem akarták korlátozni, az anyák átlagéletkora az utolsó szülésnél 1750 előtt 40 év körül mozgott (szélső értékek: Arden (Anglia): 37,8 év, Bagnaux (Franciaország): 41,9 év). Ilyen körülmények között a népesség — a halál 17. századi nagy kaszája idején is — hatalmas mértékben növekedett volna! A születek számadatait tekintve ugyanis egy húszévesen férjhez ment asszony 45 éves koráig legalább nyolc gyermeknek adott életet. Ha a csecsemőhalandóság (születésként 1-2%) és a korai özvegyesség veszteségeivel számolunk, családonként hat gyermek marad; ha ezeknek csak a fele éri meg a felnőttkort és köt házasságot, egy pár helyébe akkor is (legalább) három gyermek lép. Ez nemzedékenként 50%-os növekedést jelent, azaz, egy évszázad leforgása alatt a népesség megháromszorozódhat. Hogy ez nem így történt, annak oka a demográfiai növekedés „önfékező mechanizmusában”: a kései házasságban rejlik.

A történészek egészen az 1950-es évekig úgy képzelték, hogy a régi európai társadalmakban a korai házasságkötés szokása dívott, bár sok fiatal egyáltalán nem alapított családot. Ezt a felfogást már az első családrekonstrukciós kimutatások (E. Gautier, L. Henry, P. Goubert) megcáfolták. J. Hajnal hívta fel a figyelmet a Nyugat-

és Kelet-Európa közötti különbségre: a házasulandók életkora Nyugaton (már az első házasságkötéskor is) magasabb, mint a Leningrád–Trieszt vonaltól keletre, ahol a serdülőkori házasság volt gyakori. Nyugaton a 15–50 év közötti nőknek csak 45–50%-a, míg Keleten 60–70%-a volt férjezett.

E megfigyelés következményeit Pierre Chaunu vonta le: azokban a társadalmakban, amelyekben a népszaporulat a törvényes házasságokból született gyermekeken alapszik, a házassági életkor kitolása a társadalom önreproduktív képességét csökkenti. „Az Ancien Régime házassági életkor-struktúrája átlagosan 6-7 évvel kurtította meg a házaseletet. A klasszikus Európa fegyvere a fogamzás ellen a menyasszony kora volt.”

A kései házasság azért lehetett a népszaporulat leghatásosabb szabályzója, mert a házasság az Ancien Régime társadalmában egyetemesen elismert és tiszteletben tartott intézmény volt, ezért a házasságon kívül született gyermekek száma — legalább a 18. század közepéig — alacsony maradt. M. Flinn 1981-ben készített statisztikai táblázatából kiderül, hogy a törvénytelen születések aránya Spanyolországban átlagosan 5,4%, Skandináviában 3,8%, Franciaországban 2,9%, Angliában 2,6%, Németországban pedig csupán 2,5% volt. Ezek az adatok különböző — városi illetve falusi — környezetből származó mintavételek összesítéséből származnak, ezért nem világítanak rá a falu és város közötti eltérésekre, holott a törvénytelen születések száma a városokban sokkal magasabb, mint vidéken. Franciaországban például 1750 előtt a házasságon kívül született gyermekek aránya vidéken az 1%-ot sem érte el, míg Strassburgban 1710–1729 között 10,7% volt. Peter Laslett „Fattyútörténet” című 1980-ban megjelent munkájának adatai szerint Angliában és Wales-ben a törvénytelen gyermekek száma a 17. század elejéig nőtt, utána 50 éven keresztül csökkent, majd ismét felfelé ívelt:

év	törvénytelen gyermekek aránya %-ban
1560	1,9
1600–1604	3,4
1655–1659	0,9
1750–1755	3,1
1795–1799	5,1

J. L. Flandrin többször hangot adott annak a véleményének, hogy a reformáció és az ellenreformáció hirdette önmegtartóztatás és „szexuális fegyelem” nem befolyásolta a törvénytelen kapcsolatok alakulását. A házasság előtti érintkezés vizsgálatából azonban éppen az derül ki, hogy a vallási előírásokat mindenütt nagy tiszteletben tartották: A 18. század első felében a francia falvakban a házasság első nyolc hónapjában született utódok aránya 6,7%; 12 német községben 13,4%; 77 angol faluban 1550–1700 között 20%, de ez a viszonylag magas szám annak köszönhető, hogy angol szokás szerint a fiatalok már az eljegyzés után együtt élhettek.

Mindent összevéve, az 1750 előtti európai népességnek csupán 5%-át tették ki a törvénytelen gyermekek! Ez annál figyelemreméltóbb, minthogy fogamzásgátló módszereket — a prostituáltakat kivéve — alig ismertek, és a termékeny korban lévő (15–45 éves), de „pártában maradt” nők (hajadonok, vénlányok, özvegyek) aránya igen magas volt.

Hogy pontosan hányan lehettek, azt csak találgatni lehet: a halálozási listákon ugyanis ritkán említik az elhunyt családi állapotát. Az özvegyek esetében az elvándorlással is számolni kell: a magányos emberek mindig is hajlamosak voltak a városokba húzódní. Az újra nem házasodott özvegyek száma a francia városok többségében 20% felett, vidéken 7-8,5% volt.

A menyasszonyok átlagéletkora az első esküvő idején a következőképpen alakult 1750 előtt:

ország	év
Franciaország	24,6
Belgium	25
Anglia	25
Németország	26,4
Skandináv országok	26,7

A házastársak között nem volt nagy a korkülönbség. XIV. Lajos alatt a Párizs környéki községekben 100 férj közül csak 22 volt sokkal idősebb, 73 egyidős, 5 férj pedig fiatalabb feleségénél. Ugyanekkor az arisztokrácia és a nagypolgárság szokásai igen eltérőek voltak: a francia hercegi családokban a férfiak 25 és fél, a nők 20 éves korukban kötöttek házasságot. A városokban később házasodtak: a 18. század eleji Lyonban a férfiak 29, a nők 27 és fél évesen. Vidéken a menyegzői átlagéletkor rendszeren valamivel alacsonyabb, különösen ott, ahol a fiatal pár egy fedél alatt lakott a szülőkkel.

A korai felnőttthalandóság miatt a házasságok ritkán tartottak tovább húsz évnél; ezért sokan házasodtak meg újból. A 17. század második felében 1000 házasságból 720 esetben hajadon leány és nőtlén ifjú kelt egybe, 129-et özvegy férfi és hajadon, 75-öt özvegyasszony és nőtlén férfi kötött, 76 esetben pedig két özvegy talált egymásra. A férfiak könnyebben nősültek meg másodszer is:

Az özvegyen maradt férfi életkora, újranősülés %-ban

20–29	80
30–39	72
40–49	52

Az özvegyasszony életkora, férjhezmenés %-ban

20–29	67
30–39	46
40–49	20

Ezeknek a kutatásoknak a fényében az európai családtörténet sem látszik már oly problémamentesnek, mint száz évvel korábban, amikor F. Tönnies megállapította, hogy a patriarchális nagycsalád a gazdasági változások következtében fokozatosan kiscsaláddá alakult át. A család szerkezete és nagysága állandó változásban és mozgásban van, még ott is, ahol a nukleáris kiscsalád típusa a domináns. Ezért nehéz a családokat osztályokba sorolni: úgy a Le Play-féle „nukleáris modell – fészekcsalád – kommuna”, mint Laslett négyes felosztása – nyugati, közép-nyugati, mediterrán és keleti típusú család – is az uralkodó családmoddelt írja le, amely nem zárja ki más típusok egyidejű jelenlétét. Laslett szerint a nyugati típust a kései

házasság és nukleáris család, a közép-nyugati a fészekcsalád gyakorisága, a mediterrán a leányok korai férjhezmenetele és a polinukleáris – „többközpontú” – család, a keletit pedig a serdülőkori házasság és az együttélő nemzedékek jellemzik. Nukleáris kiscsaládok vagy kiterjedt „nemzetségek” azonban, igen változatosan, mindegyik típusban fellelhetők.

A történeti demográfia a népesség-, az antropológia a családtörténetet újította meg. A szemhatár kitágult, ám máris félt, hogy az új tudományágak túlságosan szűk területre specializálódnak. A falumonográfiák és a társadalom peremén élő rétegek (örültek, koldusok, homoszexuálisok, bűnözők) vizsgálata került előtérbe az átfogó igényű kutatások rovására; azok a jelenségek, amelyek nagyobb egységekre, teljes népcsoportokra, a lakosság egészére jellemzők, figyelmen kívül maradtak. A modern kutatás szem elől veszi az emberi jelenség egységét és társadalmi dimenzióit. Az új társadalomtörténet megírása tehát még várat magára. Amennyiben ezen a társadalmat alkotó csoportok és kölcsönös kapcsolataik történetét, vagy még inkább, a társadalom szerkezetét alakító tényezők összességét értjük, igencsak hiányoljuk a történeti szociológia létét, amely a hagyományos társadalmak szerkezetét és működését korunk ideológiái, előítéletei és divatszempontjai nélkül elemezné, és olyan alapvető kérdésekre adna választ, mint amilyen az elvándorlás, a város és vidék kapcsolata, a beilleszkedés, a házassági stratégiák, a hatalom és tudás átadása, a nemzedékek, stb. problémája.

A magát dialektikus materialistának nevező marxista történetírás elvben érdeklődést kellett volna mutasson a kulturális és demográfiai tényezők iránt is, hogy a társadalmi jelenségek teljességét magyarázni tudja. Ezzel szemben pusztán a gazdaság működését elemezte, amely, felfogása szerint, a történelem „alapját” képezi: erre rakódnak lépcsőzetesen a társadalmi és kulturális „felépítmény” szintjei. Ezt az elképzelést néhány nem marxista történész is osztja, akik a társadalom történetét az anyagi műveltség függelékeként kezelik.

A történeti antropológia megpróbálta kiszabadítani a társadalomtörténetet ebből a dohos börtöncellából. Nemcsak az anyagi, a kulturális javakat is osztályozta, az írni-olvasni tudástól a könyvforgalomig, a nevelési szokásoktól az életvitel különböző módjaiig. Ez az igen termékenynek bizonyuló kutatás gazdagíthatja, de nem helyettesítheti a társadalomtörténetet. Letűnt társadalmak esetében a történetészeknek az a kísérlete sem vezethet eredményre, amely a társadalmiságra, a csoporttudatra helyezi a hangsúlyt: az egyszerű emberekről hallgatnak a források, az uralkodó csoportok fennmaradt dokumentumai pedig csodálatra méltón könnyű lelkiismerettel siklanak el a társadalmi különbségek és feszültségek léte felett. Milyen volt hát az alávétettek „csoporttudata”? Árulkod(hat)nak-e erről pl. a felkelések? A forradalmakat csakugyan az osztálygyűlölet szülte volna? 1793 forradalmárai már 1788-ban is forradalmárok voltak? S ha nem, az összetartozás miféle jeleit mutatták korábban?

Végül, de nem utolsósorban, a szociológia és gazdaságtörténet eredményei a társadalomtörténetírás előtt is magasabbra állították a mércét: olyan új kérdéseket kell megválaszolni, mint a csoportok termelékenysége és önmaguk újratermelése, azaz egységben kell látnia a társadalom egész anyagi, demográfiai és erkölcsi kapcsolatrendszerét.

A történeti demográfia és különösen a családrekonstrukciós módszer új útra vezetheti a társadalomtörténetet. A családrekonstrukció a társadalomtörténet egyik ága: a demográfus-történész, aki fáradságos munkával újból életre hív rég

elporladt családokat, élő kapcsolatot teremt a „nagy történelem” elfeledett szereplőivel: egyszerű emberekkel, akiknek egykorvolt élete, s ezen keresztül minden emberi létezés alapja: a születés, a szerelem, a gyermeknemzés és a halál feltárul előtte. A történész osztozik az újra éltre keltett emberek örömeiben és fájdalmaiban, majd a vérbő egyéni és családi sorsokat ismét arc nélküli számok, hűvös statisztikai adatok mögé szorítja, amelyek azonban egy egész nép életéről és haláláról adnak számot. A módszer hátránya, hogy nem tudja megragadni a társadalmi változás dinamikus folyamatát; nem tudja érzékeltetni, hogyan alakult a hagyományos, mozdulatlan, jórészt paraszti társadalom modern, mobilis, városi társadalommá.

A választ talán a történészek adhatják meg egy régés-régi segédtudomány, a genealógia segítségével. Az uralkodócsaládok genealógiáját már megírták; más társadalmi rétegekre vonatkozóan semmiféle hasonló kezdeményezés nem történt. Igaz, a genealógiák egy nemzet életének nem „reprezentatív mintái”. Olyannyira nem, hogy a felmenők vizsgálata természetesen mindig azon családok kutatására fog szorítkozni, amelyek igen termékenyek, nagyszámúak és hosszú életűek voltak. A leszámazottak esetében viszont más a helyzet: itt van remény „reprezentatív mintavételre” és a történeti demográfia és antropológia eredményeinek felhasználására. E lehetőségek megvitatása azonban már egy másik tanulmány lapjaira tartozik.

Fordította: Sághy Marianne

JEGYZETEK

- 1 Jacques Dupâquier: Pour la démographie historique. Paris, 1984
- 2 Pierre Goubert: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Paris, 1960
- 3 Étienne Gautier-Louis Henry: La population de Croulai, paroisse normande. Étude historique, Paris, 1958
- 4 J.N. Biraben: Les homes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. Paris, 1975-76; J. Dupâquier: La population rurale du Bassin parisien à l'époque de Louis XIV. Paris-Lille, 1979; J.P. Bardet: Rouen aux XVII-XVIIIe siècles. Les mutations d'une espace social. Paris, 1983; J. et M. Dupâquier: Histoire de la démographie. Paris, 1985
- 5 P. Laslett-R. Well: Household and Family in Past Time. Cambridge, 1972; R. Well-P. Laslett-J. Robin: Family Forms in Historic Europe. Cambridge, 1983; A. Burguière-Ch. Klapisch-M. Segalen-F. Zonabend: Histoire de la famille. Paris, 1986
- 6 A.J. Coale: Estimates of various Demographic Measures through the Quasi-Stable Age Distribution. In: Emerging Techniques in Population Research, Milbank Memorial Fund, 1963; A.J. Coale-P. Demeny: Regional Model Life Tables and Stable Populations. Princeton, 1966
- 7 E.A. Wrigley-R.S. Schofield: The Population History of England, 1541-1871. A reconstruction. London, 1981
- 8 J.N. Biraben-D. Blanchet-A. Blum: Histoire de la population française. vol. 2., Paris, 1988; J.N. Biraben: Essai sur l'évolution du nombre des hommes. In: Population, 34-1, 1979 január-február
- 9 Lásd 7. jegyzet
- 10 C. MacEvedy-R. Jones: Atlas of World Population History, 1978
- 11 Philippe Ariès-J.L. Flandrin-Edward Shorter: The Making of Modern Family. New York, 1975
- 12 M. Morineau: Les faux semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle. Paris, 1971
- 13 J.N. Biraben: Le médecin et l'enfant au XVIIIe siècle. In: Annales de démographie historique, 1973; J. Dupâquier: De l'animal à l'homme: le mécanisme régulateur des populations traditionnelles. In: Revue de l'Institut de Sociologie, Bruxelles, 1972; J. Meuvret: Les crises des subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. In: Population, 1946

PAUL BAIROCH

A HAGYOMÁNYOS TÁRSADALMAK URBANIZÁCIÓJA (17–18. SZÁZAD)

A várostörténettel foglalkozó kutatás hatalmas lendületet vett az elmúlt húsz évben. Bár Mumford nagy műve¹ már 1961-ben megjelent, Gutkind nyolc kötetre rúgó monumentális vállalkozása² 1964–72 közt látott napvilágot, csakúgy mint az urbanizációs elméletek legtöbbje. 1967-ben a várostörténetnek még nem volt rendszeres fóruma: azóta 7 jelentős folyóirat indult meg.³ Eljött hát a kutatások rendszerezésének és az általuk felvetett problémák összefoglalásának ideje. Tanulmányomban tizenegy pontba sorolva vizsgálom a modern várostörténet-írás legfontosabb eredményeit és még megválaszolatlan kérdéseit.

1. A városok korábban keletkeztek

Hogyan és mikor jöttek létre az első városok? A legújabb kutatások az egész világon *2-3 ezer évvel korábbra* teszik a városok megjelenését, mint ahogy eddig feltételezték. A földművelésre való áttérés után 1000-2000 évvel mindenütt megindult a városiasodás. Az egymástól független városmagok szerepe az urbanizáció folyamatában éppoly jelentős volt, mint az a széttrajzás, amely a már létező városias településekből indult ki. Az ó- és újkori gyarmatosítás megzavarta a városok természetes, önálló fejlődését, s noha a gyarmatosítók új városokat is alapítottak, mind több esetben derül fény arra, hogy e gyarmati alapítások igen hosszú – az idegen befolyást megelőző – városi múltra tekintenek vissza.

A régészet mindinkább kitolja az ősi városi civilizációk létrejöttének időpontját. Jó példa erre a Kolumbusz előtti Amerika. A városkultúra szoros összefüggésben áll a mezőgazdaság színvonalával: minél fejlettebb a mezőgazdasági technika, minél több terményfelesleget képes termelni a földműves társadalom, annál virágzóbbak városai. Ezért volt oly megdöbbentő az a véletlen felfedezés, amelyet 1980-ban egy űrradar kipróbálásakor tettek. A radar a mexikói Hierve el Aguánál 1250–2500 km²-nyi öntözéses területet fedezett fel, amiről a helyszínrre siető régészek a saját szemükkal győződhetek meg. R.S. MacNeish egy, az i.e. 9000-ben épített öntöző-csatorna-rendszert ásott ki, ami azt jelenti, hogy a maja történelem 6500 évvel lett gazdagabb: addig ugyanis a földművelő maja faluközösségek legkorábbi emlékeit i.e. 2500 körülre datálták. Az öntözéses gazdálkodás ilyen korai megjelenése megváltoztatja a maja civilizációról alkotott képet. Az i.sz. 3-4. század fejlett városi kultúrájának, majd a városok 10. századi lehanyatlásának történetét ugyan még mindig homály fedi, de az ásítás bebizonyította, hogy a maja urbanizáció őstörténete és a városiasodásnak lökést adó mezőgazdasági változások gyökerei igen mélyre nyúlnak. A mexikói ásatással kapcsolatban egyébként nemrégiben már egy újabb elmélet is napvilágot látott: W.P. Hewitt és mások 1987-ben azzal álltak elő, hogy a Hierve el Agua-i csatornák és teraszok nem öntözésre, hanem sótermelésre szolgáltak.⁴

2. A hagyományos társadalmak is városi társadalmak voltak

Az új várostörténeti kutatások nem egy előítéletet döntöttek meg. Ezek közül is talán a legfontosabbak a preindusztriális társadalmak városkultúrájáról készített becslések és felmérések. Kingsley Davis⁵ és a chicagói iskolához tartozó P.M. Hauser⁶ az ötvenes években még úgy tartotta, hogy 1800 előtt a világ össznépességének csupán 3%-a volt városlakó (számításaik alapjául az 5000 vagy annál több lakosú városok szolgáltak). 1850–1910 között Európa városi népességének aránya 15%-ról 32%-ra emelkedett. A „józan ésszel” és egy nagy adag Európa-centrizmus-sal megáldott kutatók természetesen arra a következtetésre jutottak, hogy az Európán kívüli világban az urbanizáció foka sokkal alacsonyabb kellett hogy legyen, így világméreteken a 3%-os arány továbbra is megalapozottnak látszott. Ez volt minden későbbi kutatás kiindulópontja. Ám az eredmények a tudósokat is megdöbentették. M.I. Finley⁷ megállapította, hogy a görög-római világ a városiasodás oly magas fokán állott, amelyet csak a modern ipari társadalmak értek utol. A Japánnal foglalkozó kutatók⁸ kimutatták, hogy a 17-18. századi Japán a világ legurbanizáltabb városa volt: a lakosság 11-14%-a élt 5000-nél nagyobb lélekszámú városokban; ugyanannyi, amennyi az ipari forradalom előtti Európában. A geográfus Dwyer⁹ 1974-ben még elfogadta a Davis által javasolt 3%-ot és azt, hogy a városok száma az ipari forradalom előtt alacsony volt. Ugyanakkor Doxiadis¹⁰ már 6,2%-ra becsülte az urbanizáció arányát, a Chandler és Fox¹¹ adatbankja alapján dolgozó Grauman¹² pedig 5-5,5%-ra. Számításaim szerint¹³ az arány 7,9% körül mozoghatott.

Mi tette lehetővé a régi nézetek felülvizsgálatát? Mindenekelőtt a harmadik világ társadalmainak kutatása, ami az európainál sokkal magasabb fokon álló városi kultúrákra vetett fényt. 1800 előtt az ipari forradalom még csak Nagy-Britanniát érintette, melynek lakossága a világ összlakosságának 1%-át tette ki. A városiasodás aránya azonban — az egész világot tekintve — már ekkor 9-11% lehetett, ha az 5000-nél magasabb lélekszámú városokat, 13-16%, ha a 2000 lakosúakat vesszük alapul. A primitív, város nélküli társadalmak aránya világméreteken igen alacsony volt már 1800 előtt is, csak 5-10%.

Megállapíthatjuk tehát, hogy normális földrajzi körülmények között a városiasodás aránya 1000-1500 évvel az első városok megjelenése után eléri az adott társadalomban lehetséges legmagasabb fokot. Ez a maximális érték 5000-es városokkal számolva 10-15%, 2000-es városokat tekintve 15-20% körül van. Kivételt képeznek a hideg és a forró égövben elhelyezkedő területek; de minthogy ezek amúgy is ritkán lakottak, kimondhatjuk, hogy a hagyományos társadalmakban a városiasodás aránya szerte a világon igen hamar megközelíti a lehetséges maximumot.

3. Városi demográfia

A városokban magas a halálozás és alacsony a születések száma; a város nem képes újratermelni népességét. A vidék tehát nemcsak a város éléskamrája, hanem lakosságának utánpótlását is biztosítja. A falusi népesség városokba költözése a városi lakosság fennmaradásának záloga. Ez az állapot csak jóval az ipari forradalom után módosult. A városok magas halálozási rátája azonban csupán a 20. század elején esett vissza valamelyest.

4. A városiasodás arányának ezeréves állandósága: csalóka mutató

Az ipari forradalom előtti, hagyományos társadalmak élete megállapodottnak, mozdulatlanak tetszik a későbbi, felkavaró változásokkal járó társadalmi mozgáshoz képest. E „mozdulatlanság” — különösen a városfalakon kívül — nem a társadalom természetéből, hanem gazdasági szükségből eredt. Az ipari forradalom éppen a gazdasági lehetőségek korlátait törte szét, s ezáltal utat nyitott a szabadabb társadalmi közlekedés és vállalkozás előtt.

A „régiben” még a városi lakosság számaránya is alig változott — a felmérések legalábbis ezt mutatják. A számok tükrében az urbanizáció aránya világviszonylatban évszázadokon, sőt évezredekken át szinte állandónak látszik; a 18. század végén a városiak aránya 9-11% lehetett, de a 3-18. század között ez az arány soha nem süllyedt 7% alá és nem emelkedett 13% fölé. A városiasodás nagy korszakai az ipari forradalom előtt a 3., 14., és 17. század; hullámvölgyei a 8. és 18. század.

Vaskos tévedés lenne azonban azt állítani, hogy a világ 1800 körül (9-11%) nem volt sokkal városiasabb jellegű, mint 200-ban (7-10%). Ne essünk az abszolút számok és a százalékarányok csapdájába! A világ össznépessége 200-1800 között kb. 250 millióról kb. 970 millióra nőtt, míg a fejlett társadalmak által lakott területek nagysága 10-15%-os eltéréssel nagyjából ugyanakkora maradt; ez azt jelenti, hogy 1800-ra azonos területen négyszer annyi város volt.

De a 85-90%-ot kitevő falusi népesség helyzete is megváltozott 1600 év alatt. A 3. században a város a parasztok számára távoli és gyakran ismeretlen fogalom; nem így a 18. században! Hatalmas jelentőségű változás volt, hogy a város és falu között csökkent a távolság. De az út hossza nemcsak a gyakorlatban rövidült meg. A sűrűbben elhelyezkedő városokból gyorsabban terjedtek a hírek és jutottak el a technikai újítások a falvakba is.

A közelítően azonos százalékarány tehát nem azt jelenti, hogy az urbanizáció folyamata a 3. században megtorpant volna. Sőt, ennek szinte az ellenkezője igaz. A „fekete halál” 14. századi pusztítása után Európában jóval több város volt, mint annak előtte: 1300-ban 9-10%-os volt a városi lakosság aránya, 1400-ban 13-14%, bár az európai lakosság száma a pestis miatt erősen csökkent (vidéken még inkább, mint a városokban).

5. Hullámozó városi világ, avagy ezernyi egyéni történet

A városi lakosság világviszonylatban szerény változásával szemben az egyes városok nagyfokú népesség-ingadozást mutatnak. Az 1700-as évek Európájában 1010 város lakossága érte el az 5000, 390 városé a 10 000 főt. Chandler és Fox¹⁴ a 20 000-nél magasabb lélekszámú európai illetve a 40 000-es ázsiai nagyvárosokat vették fel adatbankjukba — így pl. a svájci városok közül csak Genf szerepel —, azaz 295 európai várost vizsgáltak. A legújabb várostörténeti adatbank¹⁵ több mint 2200, ötezer főt meghaladó európai város adatait tartalmazza 800 és 1800 között.

1300 és 1700 között a lakosság száma a városok egyötödében csökkent. A csökkenő népességű városok összaránya átlagosan 36%:

évszázad, a csökkenő lakosságú városok aránya %-ban

14.	48
15.	26
16.	20
17.	40

A 14. és 16. század közötti erős eltérésnek (48 illetve 20%) természeti és környezeti okai voltak; a népesség általános növekedési aránya is igen különböző ebben a két évszázadban.

Rövid időszakok esetében az ingadozás még szembetűnőbb. 1600-1700 között az 5000-es városok több mint felében csökkent a lakosság száma; a városok 15%-ban a visszaesés 70%-os volt! Még a 16. században is – amikor pedig a hanyatlás aránya alacsony – kb. 50 olyan város volt, melyben a lakosok száma egyharmaddal esett vissza. Ezzel szemben közel 40 város lakossága duplájára, kb. 10 városé pedig háromszorosára nőtt.

A csapás egyformán sújtotta a nagy- és kisvárosokat, a fejlődésben lévő és a hanyatló területeket. A nagyvárosokat persze sokkal látványosabban: a „halott Brüggett”, melynek lakossága a 15. században 125 ezerről 35 ezerre zuhant vissza, vagy Palermót, ezt a 11-13. századi világvárost, ahol egyes számítások szerint 300 ezer ember (!) élt: a 15. századra kevesebb mint 30 000 lakosa maradt, s így a 44-48. helyre csúszott le a városok ranglistáján. De a 16. század elején az európai összlakosságnak már 15%-a élt városokban, melyek közül 740-nek 5000-nél több lakosa volt. A városlakók számarányának növekedése azonban mindenekelőtt öt nagyvárosnak – Amszterdam, Lisszabon, London, Nápoly és Párizs – köszönhető. Am a városok hanyatlása másutt – a gyorsan fejlődő területeken is! – általános volt. A 16. században Spanyolország népessége egyharmaddal, Franciaországé 40%-kal nőtt, de a spanyol városok 26-30%, a franciák 21-25%-ában csökkent a lakosság. Még Angliában is, ahol a városiak aránya 100%-kal emelkedett, a városok egynekedében esett vissza a fejlődés. 1750-1800 között viszont, amikor az angol népesség 85%-kal gyarapodott, 75 vizsgált város közül csak egyben, az írországi Armach-ban csökkent a lakosság, miközben a kontinensen a városok 18%-ában! Ez a tény is bizonyítja – ha ugyan még szükség van rá – , hogy az ipari forradalom új fejezetet nyitott a várostörténetben: ettől kezdve a városi lakosság csökkenése kivételes esetnek számított. Ma viszont ismét a városok elnéptelenedésének tanúi vagyunk, főként Angliában, ahol az ipari forradalom a legkorábban ment végbe. Megdöbbentő a párhuzam a mai és a késő középkori angol állapotok között.¹⁶

A kvantitatív várostörténet-írásnak is rá kellett döbennie arra, hogy minden városnak és városhálózatnak megvan a maga története. Mumford már a kezdet kezdetén leszögezte, mi a várostörténet legjellegzetesebb tulajdonsága: az, hogy minden várost sajátosan egyéni, semmi mással össze nem hasonlítható egységként kezel. És minthogy a világon 1700-ban négyezernél több ötezres lakosú város volt, ezernyi várostörténettel, ezernyi várossorssal van dolgunk.

Az Európán kívüli világban a városok története még zivatarosabb volt. A gyarmatosítás gyökeresen megváltoztatta az addigi városi civilizációt. E korai időszakot, pl. a Kolumbusz előtti magaskultúrák világát azonban alig ismerjük. A gyarmatosítók városlapító tevékenységét valamivel inkább: a nemesfémlelőhelyek környékén gombamód nőttek ki az új városok a földből. Érdekes példa Potosi története. Az ezüstvárost 1547-ben, két évvel az ezüsthányák felfedezése után alapították.

Nyolc évvel később a 3960 méteres szédítő magasság, a puszta, művelésre alkalmatlan föld és a vízhiány ellenére 45 ezer, 1600-ban pedig már 150 ezer lakosa volt! Ezzel Európa negyedik városa lehetett volna, hiszen Párizsban ekkor 300, Nápolyban 270, Londonban 200 ezer ember élt.

A fejlődésben lévő országokban a városi lakosság aránya 1920 óta folyamatosan nő, 1950-1985 között évente már 4,4%-kal. Hogy milyen óriási méretű fejlődésről, a városok valóságos felduzzadásáról van szó, az európai összehasonlításból is kiderül: ott az urbanizáció legmeredekebben felívelő korszakában, 1870-1905 között az éves arány 2% volt, a normális ütem pedig 0,4% körül lehetett. A harmadik világ ilyen iramú városiasodása azért tragikus, mert semmiféle gazdasági és ipari háttér nincs mögötte, és a mezőgazdasági termelés nem tud lépést tartani a megnövekedett igényekkel. Az emberek dobozvárosokban laknak, nagy a munkanélküliség, főleg a fiatalok körében. Ebből a szempontból vizsgálva az a tény, hogy a városiasodás mértéke egyes hagyományos társadalmakban visszaesett vagy megtorpant, már korántsem hangzik oly drámaian.

6. Tetszhalott városok és állandó városhálózat

Természeti katasztrófák elpusztíthatják, ádáz ellenségek sóval hinthetik be egykor virágzó városok helyét – a város mégis mindig feltámad halottaiból.

Európában 1500-1800 között 611 városból mindössze 4 tűnt el véglegesen. Ha a kevésbé dokumentált esetekkel számolva két-háromszorosára is tesszük a veszteségeket, az eredmény akkor is csak 6 ezrelék. Amilyen ritka, hogy egy város örökre letűnjön a történelem színpadáról, olyan gyakori a félig-meddig elfeledett települések újjászületése. Ilyen város pl. Bagdad: 850-ben egymillió lakosával a világ legnagyobb városa volt, azután századokon át úgy látszott, elnyelte a sivatag. Zimbabwe, a 12-15. században egy nagy városhálózat központja, a tetszhalából csak a 20. században tért magához, ugyanúgy, mint az ázsiai Angkor vagy sok dél-amerikai város. Az elhagyott, majd újjáéledt városok többnyire szélsőséges éghajlat alatt fekszenek: a település életét a gazdasági tényezők mellett minden bizonnyal a klímaváltozás is erősen befolyásolja.

Az utolsó két évezred Európájában ilyen különleges esetek nem fordultak elő, sőt a városhálózat meglepően stabil maradt. A városszerkezet addig él, ameddig az őket létrehozó civilizáció, sőt nemegyszer túl is éli azt. Az örök változásban a városok testesítik meg az állandóságot. Változnak a kultúrák és mindenekelőtt maguk a városok, de a település helye és kapcsolatai, a hálózat hajszáerei, amelyek környezetéhez, más városokhoz fűzik, alig módosulnak. A városhálózat szívóssága a városok rugalmasságának köszönhető: hátrányos körülmények között vagy válsághelyzetben – túlnépesedés, éhínség, pestis – a városok többféleképpen védekeztek: 1. megpróbálták fenntartani az addigi kapcsolatot a környező vidékkel; 2. vidékre telepítették a városi tevékenységek egy részét; ez csökkentette a mezőgazdaságtól való függésüket és szükség esetén munkaerőt is tudott biztosítani a mezőgazdaság részére; 3. erősen lezorították a város és 4. a vidék életszínvonalát; 5. mezőgazdasági termelésre tértek át a városon belül, azaz „ruralizálták” a várost.

7. Parasztok a városban, kézművesek vidéken

A hagyományos városkép e tekintetben is alaposan megváltozott az elmúlt húsz évben. Parasztok a városban... Igen, sőt túlnyomó többségben! A nigériai joruba városkultúra a 11. században indult fejlődésnek és a 19. századig virágzott. Mabo-gunje¹⁷ kutatásai szerint a 19. században a városok igen népeseek, 20-70 000 lakosúak voltak; Ibadanban 100 000 ember élt. Nemcsak a lakosság száma, de a településeken folytatott gazdasági tevékenység is jellegzetesen városi: iparral és távolsági kereskedelemmel foglalkoztak, az árucseré helyébe már régen pénzforgalom lépett; a városlakók fejlett öntudattal nézték le a vidékieket; a település népsűrűsége magas volt. A joruba városok a város valamennyi lehetséges kritériumát kielégítették. De a lakosság több mint fele földműves volt.

Bár Európában ilyen szélsőséges eset nem fordul elő, meglepetések itt is érik a kutatót: pl. egyes városokban az ipari forradalom előtt a paraszti réteg aránya a 4%-ot sem érte el, másutt a 20. századi nagyvárosok aktív lakosságának 10%-a műveli a földet. A 16-17. századi orosz városokat, a paraszti lakosság nagy száma miatt, a 19. századi „polgári” kutatók „agrárvárosoknak” nevezték (amit a „szovjet” történetírók jogosan utasítottak el). Még távolabbra tekintve, a prekolombiánus városkultúrák mezőgazdasággal foglalkozó népessége is 50% körül mozoghatott.

A városlakók tevékenysége eddig még nem képezte történeti kutatás tárgyát. Ez a várostörténet egyik „fehér foltja”, s emiatt oly nehéz akár megközelítőleg is megállapítani a parasztok százalékarányát az európai városokban. Mindenesetre megkockáztatjuk, hogy arányuk összességében 5-20% lehetett.

Ahogy a vidéki kézműves különbözik a várositól, úgy különbözik a városlakó földműves vagy gazda a falusitól. A városba költöző jobbágyok mindenekelőtt szabad emberekké lettek. Gazdasági előnyökre is szert tettek: pl. megtakarították a szállítási költségeket; ingyen kapták a várostól a trágyát. Mezőgazdasági termelésük is különbözött a vidéki gazdákétól: több gyorsan romló terméket, pl. tejet állítottak elő. Érdekes megjegyezni, hogy az európai városokban jó száz évvel a mezőgazdasági forradalom után is tartottak fejősteheneket.

Kézművesek falun? Igen, sőt számuk túlszárnyalta a városi iparosokét. Legalábbis abszolút értékben, hiszen a lakosság 85-90%-a vidéken élt, és ha csak 7-8%-uk foglalkozott is kézműipari termeléssel, arányuk úgy is magasabb volt, mint a városi kézműveseké. A vidéki ipar helyzetére Franklin Mendels¹⁸ kutatásai vetettek fényt, de a jelenség még mindig szinte ismeretlen a történészek körében.

Az Európán kívüli társadalmak vizsgálata azonban már elegendő eredményt mutatott fel ahhoz, hogy megcáfolja az „ázsiai termelési mód” elméletét, miszerint az ázsiai falvak kézműipari termékek tekintetében is önellátóak voltak, illetve, hogy Ázsiában nem léteztek kézműipari árukkal kereskedő ipari városok. A japán, indiai és kínai városok története igen eltérően alakult, de hogy pontosan hogyan, az a források és feldolgozások hiánya miatt alig ismeretes. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy a vidék Ázsiában, de Afrikában és Dél-Amerikában sem volt teljesen önellátó, legalábbis hosszú időszakokon át nem, mert ez kizárta volna, hogy olyan magas színvonalú városkultúra jöjjön létre, mint amilyen e civilizációkban létezett. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy az ázsiai városok nem különböztek az európaiaktól, de a különbség kisebb, mint feltételezték, amikor a 19. századi európai városokat a 19. századi ázsiai városokkal hasonlították össze, nem vetván számot a nyugati befolyás és a gyarmatosítás hatásával.

A vidéki kézműipar jelentősége Európában is igen nagy volt. Ha két szélső értékkel számolunk – emlékeztetőül: a városi lakosság 10-15%-a földművelésből, gazdálkodásból élt, a falusi kézművesek aránya 5-10% –, azaz a városlakó parasztok számát 15%-nak, a falusi iparosokét 5%-nak vesszük, megállapíthatjuk, hogy ez utóbbiak kétszer annyian voltak; ha a középső értékekkel dolgozunk, a vidéki kézművesipar aránya három és félszerese a városi gazdákénak. A vidék nem mezőgazdasági termelése tehát 4-5%-kal múlta felül a városi ipar arányát.

8. Város és mezőgazdaság

A városok a vidék mezőgazdasági feleslegére voltak utalva. A városi lakosság aránya szoros összefüggésben állt a mezőgazdasági többlet nagyságával. Ám ne felejtjük el azt a fontos tény: az ipari forradalomig ez a többlet nem volt számottevő, és legfőképp, volt egy bizonyos határ, aminél többet a falu nem tudott termelni! A mezőgazdasági technika bizonyos fejlődése ellenére a földművelés a hagyományos társadalmakban a lakosság 70-75%-át kötötte le, azaz a nem földművelők aránya nem haladhatta meg a 25-30%-ot. A városiasodás mértéke tehát nemcsak a mezőgazdasági termelés színvonalától, hanem sok más tényezőtől is függ. Így például azokon a területeken, ahol a kézművesek a városba tömörülnek és a vidéken nem marad iparos és kereskedő, a városiasodás aránya sokkal magasabb. Másfelől a mezőgazdaság termelékenységét nemcsak a földek minősége és az éghajlat, hanem a domináns kultúrnövények is befolyásolják: a rizs-, kukorica- és burgonyatermelő vidékek több lakost tudnak eltartani hektáronként, mint a búzaföldek. A többletet azután el kell juttatni a városba: ha a távolság túl nagy, már nem éri meg sem a parasztnak, sem a vevőnek. A városlakók mindennek ellenére többnyire jobban táplálkoztak, mint a falusiak!

Egyes területeken – Föníciában, Görögországban, a középkori Itáliában vagy a 17. századi Németalföldön – a városiasodás színvonala különlegesen magas volt. Ezek a városok a nemzetközi kereskedelem központjai voltak, és ellátásukat a külföldi piacok biztosították. Németalföld aranykorában a búzaimport teljes egészében fedezte az össznépeség 40%-át kitevő városi lakosság szükségleteit.

Vajon milyen hatással volt a város a falura? Jane Jacobs¹⁹ merészen megfordította a falu és város kialakulása között hagyományosan feltételezett viszonyt: szerinte a város találta fel a földművelést. Noha kiindulópontja annyiban elhibázott, hogy következtetéseit a modern város gazdaságirányító szerepéből vonja le, érvelését nem vethetjük el teljesen. Jacobs úgy látja, hogy a mezőgazdaság működéskép-telen a város termelte javak és szolgáltatások nélkül. A városiasodás és a földművelés kezdete a történelem kódébe vész; nem elképzelhetetlen, hogy pl. az ősi vadászok „város”-szerű táborokban laktak, és hogy a városmagok gyors népese-dése kényszerítette ki a termelékenyebb mezőgazdasági módszerek kialakítását és alkalmazását. A kérdés, hogy a földművelést városon vagy vidéken találták-e fel, eldöntetlen, Jacobs hipotézise azonban meggondolandó. Annál is inkább, mert Esther Boserup²⁰ kutatásai hasonló eredményre vezettek. Boserup a harmadik világ városi lakosságának mértéktelen növekedését vizsgálta, ahol nyilvánvaló, hogy a városiasodás készleten nagyobb termelékenységre, új technikák alkalmazására a mezőgazdaságot. A termőterület nagyságát ugyanis nem lehet növelni a korábbi általános népességnövekedés miatt. Milyen kapcsolat van a demográfiai növekedés és a mezőgazdasági technika fejlődése között? O.B. Grigg²¹ szerint az európai

népesség gyarapodása 1000-1300 között csak igen korlátozott mezőgazdasági változásokkal járt; többletet a szűzföldek feltörésével, a művelt földterület kiterjesztésével nyertek. 1250 körül, amikor már kevés jó minőségű föld maradt parlagon, a kétnyomásos gazdálkodásról a hármás vetésforgóra tértek át, de a talaj termőképességének megtartására továbbra sem fordítottak gondot. A demográfiai növekedés tehát nem járt együtt a földművelés technikai fejlesztésével, az intenzív gazdálkodás fokozásával. Ez pontosan az ellenkezője annak, amit ma a harmadik világban tapasztalunk. A különbség oka a demográfiai hullám nagysága: az európai népesség leggyorsabb növekedése is csak 0,3% volt évente (230 év alatt nőtt a duplájára), míg a harmadik világban évente 2,5%-kal nő a lakosság száma (28 évenként megduplázódik). Az ezredik év Európájában a népsűrűség 8 fő/km² volt; 1960-ban India népsűrűsége 131, Bangladesé 390 fő/km².

A kutatók — Ricardo óta — gyakran nem tesznek különbséget mezőgazdasági hozam és termelékenység között, holott a kettőt nem lehet összetéveszteni! Hangsúlyoznunk kell, hogy a hozam nem függ a mezőgazdaság termelékenységétől, sőt, nemegyszer fordított kapcsolat áll fenn közöttük. A 19. században Amerikában csökkent a gabonafélék terméshozama, miközben a termelés egyenletes gyorsasággal emelkedett. 1934-38-ban az egyiptomi gabonatermelés hozama magasabb volt, mint az Egyesült Államokban, az amerikai mezőgazdaság termelékenysége azonban 14-szerese volt az egyiptominak. A gazdasági fejlődés és az urbanizáció szempontjából a termelékenység a döntő. Amikor azt vizsgáltam, hogy 1800-1910 között az európai városiasodást három tényező: a termelékenység növekedése, a szállítási költségek csökkenése és a terméshozamok növekedése közül melyik befolyásolta leginkább, egyértelműen kiderült, milyen kicsi a hozam szerepe: csupán hatvanadrésze a produktivitásnak.

Város és vidéke között mindennapos volt az érintkezés. Anne-Marie-Piuz²² írja: „a városi polgár nagy falusi ünnepeken a templom első sorában foglalhatott helyet... a városi élet ritmusát a falusi munkák adták meg: aratóünnepek, szüreti bálók tarkították a városi mesterségek egyhangúbb palettáját”.

Végül még egy fontos, de az Európán kívüli világban alig tanulmányozott problémára, a hatalom kérdésére utalok. A város a hatalom székhelye, a vidéket kézben tartó adminisztráció és közigazgatás bástyája.²³

9. Város és gazdasági élet: egy sokoldalú probléma

„Minden város megannyi transzformátor: növelik a feszültséget, meggyorsítják a kereskedelmet, szünet nélkül mozgatják-kavarják az emberek életét. A legrégebbi, a legforradalmibb munkamegosztásból születtek: egyik oldalon a szántóföldek, a másikon a városi tevékenységek” — állapítja meg Fernand Braudel²⁴, és az ifjú Marxot idézi: „A város és falu közötti ellentét a barbárságból a civilizációba, a törzsi rendszerből az államba, a helyi keretektől a nemzetbe való átmenettel kezdődik és végigvonul a civilizáció történetén mind a mai napig”. Azután Hérodotoszra hivatkozik, hogy bizonyítsa, már az ókorban is voltak „élődsi”, a környezetüket kizsákmányoló városok.

A város gazdasági szerepéről folyó vitában mindmáig e két homlokegyenest ellenkező nézet ütközik össze: a város a fejlődés motorja, vagy parazita képződmény-e?²⁵ A kérdésre nincs egyértelmű válasz: ehhez a város és az anyagi kultúra egész bonyolult kapcsolatrendszerét fel kell göngyöltöztetnünk, egyformán figyelmet

fordítva a városok keletkezésére és egyéni „sorsára”, a nagy városhálózatok – Nyugat-Európa, Kína, muzulmán világ – történetét alakító világgazdasági ciklusokra, a mezőgazdasági és technikai újításokra, a pénzforgalomra, stb.

A gazdasági tényezők

B.G. Trigger²⁶ a városfejlődés tizenegy összetevőjét emelte ki: 1. az élelmiszerkínálat növekedése, 2. népességnövekedés és/vagy falusi munkanélküliség, 3. a kézműipar specializálódása, 4. a kereskedelem fellendülése, 5. a földbirtokosok beköltözése a városba, 6. közigazgatás, 7. védelem, 8. vallás, 9. világi turizmus, 10. oktatás, 11. szolgáltatóágazatok. A magam részéről ezt a listát három pontban egészíteném ki: 1. bányafeltárás (vagy éppen a bányák kimerülése), 2. a politikai határok változása, 3. környezeti változások (elsivatagosodás, földrengés, éghajlatmódosulás). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az „emberi tényezőt” sem, hiszen egy tehetséges városi kormányzat igen előnyösen alakíthatja a város sorsát, a nem megfelelő irányítás pedig virágzó városokat is romlásba dönt.

A francia városhálózat történetét legutóbb Bernard Lepetit²⁷ vizsgálta az 1740-1840 közötti száz évben; magam Európa 10 000-es lakosságú városainak történetét kutattam 1500-1700 között. Számszerű analízis erősíti meg immár a klasszikus történetírást állításait, miszerint az államhatalom és a kereskedelem megtelepedése a falak között nagymértékben fellendítheti a városok fejlődését. A vizsgált városok 7%-a volt főváros, de a lakosság ezekben minimum 50%-kal, legtöbbjükben 100%-kal nőtt 200 év alatt. Azok a fővárosok, amelyek egyben kikötők is voltak, még szédületesebb fejlődést mutatnak. A kikötővárosok 55%-ában a lakosság két-, sőt háromszorosára duzzadt, még ott is, ahol a városiasodás stagnált vagy hanyatlott (pl. Itáliában). A kereskedő- és iparvárosok története mindenütt kedvezőbben alakult, mint a kormányzati, vallási, egyetemi vagy katonai központoké.

A nagy gazdasági ciklusok

A „hosszú 16. század” a városok fellendülésének kora volt, állapítja meg Jan de Vries²⁸; Hohenberg és Lees²⁹ is a hosszú ciklusok jelentőségét emeli ki a városok 1300-1800 közötti történetében. A gazdasági ciklusok szerte a világon szoros összefüggésben állnak az urbanizációs ciklusokkal, s ez város és gazdaság kapcsolatának fényében egyáltalán nem meglepő.

Város és technológia

A városi élet több okból is kedvez a technológiai újításnak. A nagyobb népsűrűség megkönnyíti az emberek közötti kapcsolatokat és az információáramlást. A városi tevékenység sokféleségéből fakadóan az egyik ágazat sikeresen átveheti a másik újításait. A város oktatási központ is, s a tanulás mindenképpen gondolkodásra, kutatásra ösztönöz. Itt találunk természetes „menedékre” azok az eredeti szellemek, akik a hagyományos, konzervatív vidéki környezetben nem fejthették ki tehetségüket. Végül pedig a város állandó kapcsolatban van más városokkal: kereskedők, iparosok, értelmiségiek városról-városra vándorolnak. Minél nagyobb a

város, annál több újítás, felfedezés esik egy lakosra és annál gyorsabban fogadják be és használják fel ezeket az újításokat.³⁰

Város és pénz

Város és falu különbsége: árucseré és önfenntartás ellentéte. Az árucseré pedig pénzforgalmat jelent. A pénz maga is egy jellegzetesen városi civilizáció találmánya: Görögországban használták először i.e. 700 körül. E témakörben igen kevés tanulmány látott napvilágot, talán azért, mert a város és pénz kapcsolata kézenfekvőnek látszik, csakúgy, mint az a tény, hogy a pénz bevezetése igen kedvező hatást gyakorolt a gazdaság egészére.

Kovács vagy élődsi?

A város, történelme folyamán, mindig kettős szerepet játszott, és különböző tényezők összjátékától függött, hogy melyik oldala került előtérbe. A végsőig leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy a hagyományos társadalmakban általában a fejlődés kovásza volt; elsöprő gazdasági sikerei azonban elnyomóvá tették. Minél nagyobb egy város, annál inkább kiszívja környezetének életető erőit. De akkor is parazitává válhat, ha elveszti eredeti funkcióit: kereskedelme lehanyatlik, ipara megszűnik, egyeteme feloszlik.

10. Város és tudás

Nyugat-Európa városai a 12. század elejétől ragadják magukhoz a kolostoroktól a tudás privilégiumát: a városi oktatás keretei az elemi ismeretektől az egyetemi előadásokig terjednek ki.³¹ A polgárok írni-olvasni tanítják gyermekeiket: 1340-ben a 60 ezer lakosú Firenzében 8-10 ezer gyermek tanult olvasni; az 5-10 éves gyermekek a lakosság 8-12%-át teheték ki, ami azt jelenti, hogy szinte minden gyermek járt elemi iskolába. A nem egyetemi oktatás történetében fordulópont a 10-11. század: „a kolostorköztársaság a múlté, a jövő a városoké” – írja P. Riché.³² A változó igények fokozatosan egy új oktatási rendszer alapjait vetik meg.

Az egyetem jellegzetesen városi jelenség lenne? Jóval inkább, mint gondolnánk! Amellett, hogy az egyetemek a városokban szerveződnek meg, néha háttérbe szorul, milyen jelentős szerepet tölthetnek be a város életében. „A középkori egyetem az egyház, a világi hatalom és a városi szervezet keresztútján áll, s ezt a stratégiai helyet arra használja fel, hogy önállóságát kivívva maga is alrendszerre szerveződjön.”³³ A városi szervezeten belül igen elterjedt „alrendszerre” vált, hiszen – noha az első egyetemek csak a 11. század végéig jöttek létre – a 14. században 35-37 városnak volt egyeteme, sőt egyetemei: a 15. században 70-73 városnak, s ekkor már a 20 000 lakosú városok felében működött egyetem.

A városban felhalmozott tudás monopóliumát érdekes módon a könyvnyomtatás, ez a tipikusan városi találmány kezdte ki. A városi újítások köre a kulturális javakra is kiterjedt; az olcsóbb könyvek azonban az ismeretek széles terjedését tették lehetővé, azaz vidékre is könnyen eljuttatták a legújabb és legfontosabb információkat.

11. Különleges európai városrendszer?

Az európai városok a 10-18. században a világ más városrendszereitől eltérően fejlődtek. De jogosan beszélünk-e „európai specifikumról”?

A muzulmán városok egyik jellegzetessége, hogy az etnikai és vallási csoportok külön negyedeket alkotnak: a keresztény városokban ez a homogén elkülönülés nem létezett, vagy sokkal kevésbé tűnt szembe. Az európai és iszlám gyakorlat közötti eltérés azonban sokkal jelentéktelenebbnek fog látszani, ha meggondoljuk, hogy az arabok ezeket az ősi városokat meghódították! Az új negyedekbe tehát a hódítók költöztek, akárcsak később a gyarmatosítók, akik az „európai negyedeket” lakták. A homogén negyedek sajátossága az iszlám történetéből ered, de nem korlátozódik egyetlen földrajzi területre vagy kultúrára: a jelenség ott mutatkozik, ahol a városok fölötti uralmat hódítással szerzik meg.

A túlságos összehasonlításnak is megvannak a maga csapdái, ha nem vetünk számot azzal, hogy a látszólag hasonló intézmények más történelmi körülmények között és más éghajlat alatt jelentek meg. Ilyen pl. a céhek esete. Japánban valóban voltak az európai céhekével azonos funkciókat ellátó korporációk. A muzulmán városok hasonló testületeiről ellenben kiderült, hogy a politikai hatalom rendőri szervei voltak.³⁴ Ez magyarázatot ad arra is, hogy a muzulmán városok miért nem tudtak önállósodni, miért függtek annyira a mindenkori hatalomtól: Európában és Japánban ugyanis – többek között – éppen a céhek vívták ki a város szabadságát.

A céhszervezet kérdése már átvezet az „ázsiai termelési mód” problémájához. Max Weber is kiemelte, pedig tőle távol állt, hogy bizonyos marxista sémákhoz ragaszkodjék, hogy az európai és az Európán kívüli világ városai különböznek egymástól. A legnagyobb eltérés a városi szabadságjogok tekintetében mutatkozik: az Európán kívüli városok nem rendelkeznek autonómiával.³⁵ Kimondva-kimondatlanul az „ázsiai termelési mód” elmélete húzódik végig olyan nem marxista tanulmányokon is, mint a preindusztriális várostörténeti kutatásoknak a hatvanas-hetvenes években irányt adó G. Sjoberg munkájában.³⁶ Az „ázsiai termelési módot” a következőképpen jellemzik: 1. a földek köztulajdonban vannak, 2. a gazdasági élet egészét erős központi hatalom irányítja, 3. a mezőgazdaság és a kézműipar minden közösségben jelen van, azaz a falvak önálló egységek. Minket leginkább ez utóbbi foglalkoztat, hiszen láttuk, hogy az Európán kívüli civilizációk magasfokú városi kultúrája nem jöhetett volna létre, ha a falusi ipar teljes önállóságra rendezkedett volna be. Az iparcikkek előállítására specializálódott, piacra termelő város az „ázsiai” kultúra szerves része: alaptalan az a feltételezés, hogy ilyenek az „ázsiai termelési módban” nem léteztek! Még az elmélet modelljeül szolgáló Indiában is voltak ipari és kereskedelmi központok, amelyek gazdasági kisugárzása túlnőtt a helyi kereteken. Naqui és Gokhale³⁷ kutatásai bebizonyították, hogy „a 17. századi indiai gazdaság nem volt statikus, és nem szétszóró és önálló kisközösségek ügye volt, hanem rövid idő alatt kontinentális méretűvé vált.”

Az Európán kívüli városok története azonban ma még kevésbé ismert. Ráadásul néhány kutató előszeretettel emeli ki a hagyományos városok gazdasági dinamizmusát, hogy ezáltal a gyarmatosítás pusztító hatása még sötétebb színekben tűnjék fel. Egyensúlyt kell hát teremteni a két szélső vélemény között.

Az európai városok specifikuma nyitottságukban áll: építészetük egyénibb, tehát egymástól is különböző, gazdasági vállalkozásuk messzire tekintő, lakosságuk műveltebb és – ami egyáltalán nem a legutolsó – szabadabb. Nagyobb szabadságuk

alapja a keresztény vallás és a politikai széttagoltság volt. A keresztény világot nem egyetlen birodalom vasmarka fogta össze, ezért birodalmi méretű metropoliszai sem voltak. Az óriásvárosok hiánya azonban kedvezően hatott a városok egymás közötti, valamint a város és vidék gazdasági kapcsolatára. A városi vállalkozószellem – különösen a reneszánsz idején – már inkább ezek következménye, semmint oka volt.

A város mint történeti jelenség továbbra is szenvedélyes vitákat kavart. Egy újabb számvetés, harminc év múlva, a pratói konferenciák 50. évfordulóján, talán majd eljut a leírástól a magyarázatig – de legalábbis a leírásoktól a magyarázatokig...

Fordította: Sághy Marianne

JEGYZETEK

- 1 *Lewis Mumford*: The City in History. London, 1961., (A város a történelemben, Bp. 1986)
- 2 *E.A. Gutkind*: International History of City Development. 8 vols. New York, 1964–1972
- 3 *Journal of Urban History* (Beverly Hills, 1974-től)
Urban History Yearbook (Leicester, 1974-től)
Urban History Review/Revue d'histoire urbaine (Winnipeg, 1975-től)
Storia della città (Milánó, 1977-től)
Urbi, art, histoire et ethnologie des villes (Párizs, 1979-től)
- 4 *W.P. Hewitt–M.C. Winter–D.A. Peterson*: Salt Production at Hierve el Agua Oaxaca. In: American Antiquity, vol. 52, no.4. 1987 október
- 5 *Kingsley Davis*: The Population of India and Pakistan. Princeton, 1951., *Uő*: World Urbanization, 1950–1970. Berkeley, 1969–72
- 6 *P.M. Hauser (ed.)*: Urbanization in Asia and the Far East. Unesco, Calcutta, 1957
- 7 *M.I. Finley*: The Ancient City: from Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond. In: Comparative Studies in Society and History, vol. 19. 1977
- 8 *R. Rozman*: Urban Network in Ch'ing China and Tokugawa Japan. Princeton, 1973; *S.B. Hanley–K. Yamamura*: Economic and Demographic Change in Preindustrial Japan 1600–1868. Princeton, 1977; *D. Kornhauser*: Urban Japan: its Foundations and Growth. London–New York, 1976
- 9 *D.J. Dwyer (ed.)*: The City in the Third World. London, 1974.
- 10 *C.A. Doxiadis–J.G. Papaioannou*: Ecumenopolis, the Inevitable City of the Future. Athén, 1974
- 11 *T. Chandler–G. Fox*: 3000 Years of Urban Growth. New York, 1974
- 12 *J.V. Grauman*: Orders of Magnitude of the World's Urban Population in History. In: Population Bulletin of the United Nations, no.8. 1976, New York, 1977
- 13 *P. Bairoch*: Taille des villes, conditions de vie et développement économique. Paris, 1977
- 14 lásd 11. számú jegyzet.
- 15 *P. Bairoch–J. Batou–P. Chevre*: La population des villes européennes de 800 à 1850. Banque de données et analyse sommaire des résultats. Centre d'histoire économique internationale, Genf, 1988
- 16 *C. Pythian-Adams*: Desolation of a City. Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages. Cambridge, 1979
- 17 *A.L. Mabogunje*: Yoruba Towns. Ibadan, 1962; *Uő*: Urbanization in Nigeria. London, 1968
- 18 *F.F. Mendels*: Industrialization and Population Pressure in XVIIth Century Flanders. Wisconsin, 1969
- 19 *J. Jacobs*: The Economy of Cities. New York, 1969
- 20 *E. Boserup*: The Conditions of Agricultural Growth. London, 1965
- 21 *O.B. Grigg*: Population Growth and agrarian Change. An Historical Perspective. Cambridge, 1980
- 22 *A.M. Piuze*: Les relations économiques entre les villes et les campagnes dans les sociétés pré-industrielles. In: Revue européenne des sciences sociales et Cahiers Vilfredo Pareto, t. XV. no.41, 1977
- 23 *G. Cabourdin*: Terres et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente Ans. Toulous et Comté de Vaudémont. Doktori értekezés. Lille III, 1975; *J. Dupâquier*: État présent des recherches sur la répartition de la propriété foncière à la fin de l'Ancien Régime. In: Troisième conférence internationale d'histoire économique, München, 1965, Paris–La Haye, 1978; *G. Freche*:

- Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières (vers 1670–1789). Paris, 1974; *R. Grassby*: English Merchant Capitalism in the XVIIth c. The Composition of Business Fortunes. In: *Past and Present*, no.46, 1970 február
- 24 *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. Budapest, 1985, p. 485
- 25 *B.F. Hoselity*: Generative and Parasitic Cities. In: *Economic Development and Cultural Change*, vol. 3.no. 3. 1955 április
- 26 *B.G. Trigger*: Determinants of Urban Growth in Pre-Industrial Societies. In: *P. Ucko–J. Tringham–G.W. Dimbleby (eds.)*: Man, Settlement and Urbanism. London, 1972
- 27 *B. Lepetit*: Armature Urbaine et organisation de l'espace dans la France pré-industrielle (1740–1840). 2 vols, nagydoktori értekezés, Paris, 1987
- 28 *Jan de Vries*: European Urbanization 1500–1800. London, 1984
- 29 *P.M. Hohenberg–L.H. Lees*: The Making of Urban Europa 1000–950. Cambridge (Mass), 1985
- 30 *R.V. Bowers*: The Direction of Intra-Societal Diffusion. In: *American Sociological Review*, vol. 2. no.6. 1937; *E. de Rose*: Innovation in American Culture, In: *Social Forces*, vol. XVI, no.3. 1948; *W.F. Ogburn–O.D. Duncan*: City Size as a Sociological Variable. In: *E.W. Burgess–D.J. Bogue (eds.)*: Contributions to Urban Sociology. Chicago, 1964; *B.T. Robson*: Urban Growth: An Approach. London, 1973; *I. Martin*: Inventions techniques et urbanisation en Europe au XIXe s. Allemagne, France et Royaume-Uni, szakdolgozat, Genf, 1977; *J. Rees–R. Briggs–J. Oakey*: The Adoption of New Technology in the American Machinery Industry. In: *Regional Studies*, vol. 18. no.6.; *B. Lepetit–J. Hoock (eds.)*: La ville et l'innovation en Europe XIV–XIXe siècles. Paris, 1987
- 31 *J. Le Goff*: The Town as an Agent of Civilisation. In: *C.M. Cipolla (ed.)*: The Fontana Economic History of Europe. vol. I. London, 1972
- 32 *P. Riché*: Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve au milieu du XIe siècle. Paris, 1979
- 33 *Y. Barel*: La ville médiévale. Système social, système urbain. Grenoble, 1977
- 34 *M.E. Bonine*: From Uruk to Casablanca. Perspectives on the Urban Experience of the Middle East. In: *Journal of Urban History*, vol. 3. no.2. 1977 február
- 35 *M. Weber*: The City. Glencoe (Ill), 1958
- 36 *G. Sjöberg*: The Preindustrial City. Past and Present, Glencoe (Ill), 1960
- 37 *H.K. Naqvi*: Urban Centres and Industries in Upper-India 1556–1803. London, 1968; *B.G. Gokhale*: Burhanpur. Notes on the History of an Indian City in the XVIIth Century. In: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XV, 1972; *J.S. Grewal–I. Banga (eds.)*: Studies in Urban History. Amritsar, 1982; *W. Hanks*: Commerce and Society in a Chinese City 1796–1889. Stanford, 1974.

ANDERLE ÁDÁM

ELMARADOTTSÁG-TUDAT ÉS MODERNIZÁCIÓS AMBÍCIÓK LATIN-AMERIKÁBAN A 19-20. SZÁZADBAN*

Latin-Amerikában a felvilágosodás kora óta a politikai gondolkodást meghatározó alaphelyzet az az élmény, hogy a szubkontinens rádöbbsen: országai elmaradtak Európa és az USA fejlődésétől.

Ezért az elmaradottság-tudat és a modernizációs stratégiák keresése jellemzi a 19-20. századot, legyen szó tervekről, modellekről vagy megvalósult, működő struktúrákról.

Mindazonáltal úgy vélem, ez az alaphelyzet két alapvetően *eltérő* élményt jelentett Latin-Amerika számára, s ennek megfelelően két, tartalmában eltérő történelmi periódust látok, amelyeknél a határt, a fordulópontot valahol a 20. század második évtizedében kereshetjük...

Röviden szólva úgy is fogalmazhatnánk: a 19. századot a „lemaradtunk” élménye („atraso”) jellemezte, amely a legfejlettebb országokhoz való felzárkózást reálisnak, történelmileg belátható rövid időn belül lehetségesnek tartotta. Ez a felfogás alapvetően *menyiségi* kérdésként szemlélte a különbségeket, és természetesen ennek megfelelően keresett mintákat, politikai modelleket – elsősorban Európában – a lemaradás megszüntetésére.

A 20. század második évtizedében jelentkezik az a felismerés Latin-Amerikában, hogy ez a modernizációs törekvés immár egy évszázada sosem sikerült, legfeljebb az elmaradottság modernizálódott. Az ekkor átalakuló politikai tudat immár más: *elmaradottság-tudattá* („subdesarrollo”) lett, ami – ahogy én értelmezem ezt – immár nem *menyiségi*, hanem *minőségi* kérdésként kezeli a szubkontinens problémáit, megértve: Latin-Amerikában a *hagyományos* kapitalista úton nem lehet a modernizációt *sikeresen* megvalósítani, ezért új, más utakat kell keresni.

Ez az alapelmény az 1920-as évektől már igen erős Latin-Amerikában, és újfajta politikai gondolkodást, a politikai modell-alkotás és stratégia-építés más módszereit, más útjait alkotja meg – a politizálás új formáival együtt.¹

Mire gondolok? Az általam első szakasznak, a „lemaradtunk”-élmény periódusának nevezett időszakban a politikai gondolkodók az európai minták, modellek átvételét sürgetik, próbálják megvalósítani. Ez egyfajta *másolás* (*mimetismo*) állandó jelenlétét jelenti a politikai életben és gondolkodásban. Ezt a jelenséget legjellegzetesebben a 19. század második harmadában talán a latin-amerikai „romantikus civilizátorok” jelentik: Alberdi, Sarmiento, Echeverría, Bilbao és társaik.

Ezt a magatartást bírálta bölcsen *Andrés Bello*, amikor figyelmeztette e fiatal generációt: Európa „számunkra mindig modell, kalauz, módszer lesz, amely egyengeti utunkat, de ... Amerika – nem Európa”.²

E gondolat és figyelmeztetés politikai konklúzióit a *latin-amerikai pozitívizmus első generációja* igyekezett levonni a 19. század második harmadában, amikor nem

* A tanulmány előadásként hangzott el Sevillában, 1990. októberben az Európai Latin – Amerikanista Történészek Társasága IX. Kongresszusán, a „Politikai modellek Latin-Amerikában” szekcióban.

egyszerűen politikai mintákat, modelleket akart másolni vagy átvenni, hanem *adaptálni* akarta ezeket Latin-Amerika sajátosságainak megfelelően. Azaz, a „mimetismo” korszakát az „adaptación” periódusa követte. Mindez persze egy új, erőteljes szociológiai szemlélet születését is jelentette, és a *társadalmi modellekről* való gondolkodás megszületésével járt együtt.

Azaz, a 19. század második harmadától a *politikai modell* – *társadalmi modell* egymáshoz való viszonya is a politikai gondolkodás tárgya-témája lett.

Ez a *politikai és társadalmi aspektus* szerintünk a *nemzet* problémájában, a nemzetről alkotott koncepciókban kapcsolódott leginkább össze – s nem véletlenül! A modernizálódó latin-amerikai nemzetfelfogások a századfordulótól ugyanis három kérdést vetettek fel: kik vagyunk, mit akarunk, merre tartunk?³

Mint látjuk, a második és a harmadik kérdés a *cselekvésre* és a jövőre vonatkozó *dinamikus* választ igényel és új politikai modellek és stratégiák megfogalmazásával járt együtt – természetesen meglehetősen eltérő válaszokat és modelleket formálva, annak megfelelően, hogy a nemzetfelfogás mennyire szűk vagy tág: oligarchikusan *fehér* vagy *mesztic* nemzetfelfogás, esetleg olyan *integrált* koncepció, mely az ország minden „faját” a nemzet részének tekintette.

Egyszóval, úgy tűnik, hogy a nemzetfelfogások karaktere és a politikai modell-típusok között erős kapcsolat található – egyébként mindkét említett korszakban. Az „elmaradottság-tudat” korszakában azonban az előzőhöz képest már más válaszok lesznek dominánsak. A „mimetismo” és az „adaptación” jellemzői helyett ezt az 1920 után jelentkező *felismerést* – némi leegyszerűsítéssel – az „*autoctonismo*” fogalmával jellemezhetjük. Miről van szó?

Arról, hogy ezidőben megszületett a felismerés: a fejlett országok által bejárt út Latin-Amerika számára járhatatlan. Ez az álláspont és felismerés pedig felvetette egy *másfajta*, új, *saját út* igényét és ambícióját. Ennek persze sokfajta változatát: az indigenizmust, a gyarmati és 19. századi múlthoz visszaforduló nosztalgikus kreol konzervativizmust, a *harmadik út* keresését – például a perui APRÁ-nál, mely ezen új álláspont filozófiai megalapozásaként kidolgozta a „történelmi Tér-Idő” koncepcióját. Ide sorolhatjuk a Mariátegui által képviselt *demokratikus szocializmus modelljét* is.⁴ De még az új másolásként, utánzásként megjelenő *kommunista* és *fasiszta* pártok és mozgalmak is egy másik („harmadik”) útként, modellként igyekeztek megjelenni, egyaránt elutasítva a kapitalista liberalizmus alternatíváját.

Ezek az új felfogások Latin-Amerikát már glóbus-koordinátákban szemlélték: egyre inkább felismerték a szubkontinens függését, deformálódását, torz voltát és Ázsiával, Afrikával hasonlították össze sorsát. Egyszóval: a két világháború között kezd megszületni a „a harmadik világ-tudat”, és a *függés* („dependencia”) tudata.

A latin-amerikai politikai gondolkodás ezen jellegzetességeiből következik, hogy a politikai modellek építésénél mindig alapkérdésként vetődött fel: *mi az oka az elmaradottságnak?*

A 19. században, a *mimetismo* periódusának válaszaiban a domináns ok a gyarmati múlt és az alsóbbrendű *színes fajok* (indiánok, négerek, meszticek, lattok) voltak, s a politikai terápiákban ennek megfelelően jelent meg a *fehér* bevándorlás növelése mint *Leitmotiv*, és a gyarmati struktúrák és intézmények (egyház, nagybirtok) szétzúzásának hirdetése.⁵

A második szakaszban – „adaptación” – az *oktatás* szükségessége és a *proteccionizmus* kapott hangsúlyt az előbbieket mellett,⁶ míg a harmadik szakaszban –

„autoctonismo” — az antiimperializmus feladatai fogalmazódtak meg sokféle formában, újjáformálva a *kontinentalizmus* eszméjét is.

Ezek az új politikai modellek és stratégiák (indigenismo, aprismo, „fascismo criollo”, stb.) persze *alternatív modellek*. A *működő* és „sikeres” politikai modelleket ugyanis a 19. század végétől az imperialista tőkével összefonódó hazai oligarchiák alakították ki (maguk is felhasználva a pozitivistá teóriákat).

A két világháború között a legsikeresebb új gyakorlati modell a *diktatúra*, a *diktátor* latin-amerikai intézménye — amely persze paradox módon maga is „autochtón” intézmény, hiszen a 19. századi *caudillo* metamorfózisával jött létre.

A nagy hasonlóságok ellenére ugyanis teljesen *másfajta* hatalomgyakorlásról van szó a *diktátor* és más a *caudillo* esetében. A *caudillo* 19. századi jelenség, mely egy országon belül egy szűkebb régió uralkodó elitjének érdekeit képviseli a „nemzeti”, országos hatalomban; a *caudillo* a belső nemzeti piac hiányának, a belső integráció hiányának a produktuma — egyebek mellett. A diktátor ellenben „modern” figura, 20. századi jelenség: az imperialista tőkével összefonódó latin-amerikai oligarchiák érdekeit kifejező „össznemzeti” intézmény — minden visszataszító vonásával együtt is.⁸

Mindkét jelenség ugyanakkor ugyanazt a problémát tükrözi szélsőséges formában: az államhatalom domináns, omnipotens szerepét a latin-amerikai fejlődésben.

Mert, ha elemezzük a 19-20. századi politikai stratégiákat és modelleket, közös gondolati vonásként tűnik elő, hogy a modernizáció folyamatában, az elmaradottság leküzdésében az államnak minden áramlat óriási szerepet szánt — ideológiai eltéréseikkel együtt is. Ez pedig jellegzetesen a világ periférikus régióiban jelentkező vonás a felvilágosult abszolutizmusok kora óta. És ami az állam omnipotens szerepével együtt jár: Latin-Amerikában a politikai modellek megvalósítása, bevezetése mindig *felülről* építkező jellegű, mindig az állam által megvalósítandó reformokat jelentett.

Mindez azt jelenti, hogy a latin-amerikai történeti fejlődésben a „civil társadalmak” *alaulról* építkező modernizációs tevékenysége a politikai gondolkodásban sosem kapott hangsúlyos szerepet — az ún. forradalmi áramlatoknál sem.⁹

Ez a jelenség összefügg a latin-amerikai gazdaság- és társadalomfejlődés jellegzetességeivel, ahol egymás mellett, egymásra *torlódva* éltek-élnek együtt a különböző történelmi eredetű üzemformák, termelési viszonyrendszerek vagy maradványaik, meglehetősen áttekinthetetlenül téve a társadalmi viszonyok rendszerét — etnika (faji) és osztályszempontból egyaránt.¹⁰ Egy ilyen, mozgásban lévő, letisztultalan társadalomban a politikai orientáció és szerveződés sajátos formái kellett, hogy kialakuljanak.

A *mestizaje*, az etnikai keveredés előrehaladásával és az etnikai viszonyok sokféleségével függ össze például a latin-amerikai nemzetné válás új vonása a két világháború között. Az „integrált” nemzet tudatok születéséről van szó (*bolivianidad*, *peruanidad*, *cubanidad*, *brazilianidad*, stb.). És hasonlóképpen ezzel magyarázható az ún. *populista*, *vertikális* jellegű pártok születése (pl. APRA, peronizmus, mexikói PRM) is, melyek hatékony modellt jelentettek a politikai harc és a társadalmi integráció számára egyaránt: önmagukat ugyanis nem a korábbi etnikai koordináltak közt (indian, fehér, mulatt, mesztic), hanem össznemzeti, etnikumok és osztályok feletti politikai képletként tételezték, nagy etnikai toleranciát is tükrözve. Sikereiknek ez a titka.¹¹

Írásunkban néhány olyan szempontra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, amelyek a latin-amerikai politikai fejlődés alapvető koordinátáit, paramétereit jelentették a 19-20. században, és melyek állandó tényezőkként befolyásolták a szubkontinens politikai történetét.

A magyar történeoszt – Latin-Amerikát kutatva is – saját nemzetének és a kelet-európai régiónak a fejlődési sajátosságai foglalkoztatják. Nevezetesen az a probléma, hogy a magyar és a kelet-európai fejlődés története szinte zsákutcák története, ahol minden új modernizációs stratégia vagy modell új kudarcot eredményezett a 19-20. században – ahogy Latin-Amerikában is! A két régió történetének összehasonlító kutatása már ezért is nélkülözhetetlen és szükséges feladat lehetne.

JEGYZETEK

- 1 Erről bővebben lásd *Anderle Ádám*: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában. Budapest, 1989. Az előadás gondolatmenete jórészt e munka konklúzióira épül.
- 2 *Andrés Bello*: Las repúblicas hispanoamericanas. In: Autonomía cultural. Latinoamérica. Cuadernos de Cultura Latinoamericana, 11. szám. Mexico, 1978, 9-16.
- 3 Ezt a kérdést így először az uruguayi *A. Zum Felde* fogalmazta meg: El proceso histórico del Uruguay. Esquema una sociología nacional. Montevideo, 1920. 5.
- 4 Vessé össze *Anderle Ádám*: Movimientos políticos en el Perú entre las dos guerras mundiales. La Habana, 1985.
- 5 Ez a legjellemzőbb az argentin „civilizátorok” munkásságában (Alberdi, Sarmiento).
- 6 Ez a latin-amerikai pozitivisták hozzájárulása a politikai gondolkodáshoz. Vö. *Ádám Anderle*: El positivismo y la modernización de la identidad latinoamericana. In: Anuario de la Escuela de Estudios Hispanoamericanos. Sevilla, 1989.
- 7 Nálunk is ismert példák: José Martí és később A.C. Sandino
- 8 A *caudillo* – probléma meglehetősen vitatott a szakirodalomban Vö. Pl. *John Lynch*: El sistema del poder caudillista. (VII. Congreso de AHILA.) Firenze, 1984. Kézirat: *Uő*: Los caudillos de la Independencia: enemigos y agentes del Estado y de la Nación en Hispanoamérica. Bonn, 1984, 197-219. A caudillo és diktátor közötti összehasonlítás fenti gondolatmenete kutatásainkból leszűrt konklúzió.
- 9 Ez a gondolatmenet a magyar társadalomtudományokban közhelyezésbe megy, ám Latin-Amerika vonatkozásában még nem, s különösen hiányzik a két régió – Kelet-Európa és Latin-Amerika történeti fejlődésének összehasonlító elemzése.
- 10 Erről bővebben *Anderle Ádám*: Munkásmozgalom Latin-Amerikában. 1870-1959. Budapest, 1983. a gazdasági fejlődésről szóló fejezetekben.
- 11 E gondolatmeneteket korai és még hipotetikus formában lásd *Anderle Ádám*: Problemas de la identidad nacional en América Latina. In: Análisis (Lima), 1982, 11. szám, 3-17.; kidolgozott formában *Uő*: Nemzettudat ... 226-261. old.

MAGYAROK BRAZÍLIÁBAN

Több mint száz esztendős már az a társadalmi jelenség, amelyet „magyar kivándorlás”-nak nevez a szakirodalom. A kivándorlás három együtttható tényezője — az egyéni elhatározás, az elbocsájtás és befogadás — országonként, történelmi korszakonként más és más.

A Brazíliaiban élő magyarság, pontosabban a múlt század 80-as éveitől kezdve kisebb-nagyobb számban oda kikerülő magyarság különböző rétegekből áll. Időszakonként és rétegenként mások és mások az elindító okok. Egyes csoportoknak nem is Brazília volt a végső úti célja. A különböző történelmi helyzetekben fogadtatásukat és beilleszkedésüket erőteljesen befolyásolta a mindenkori brazil gazdasági, kül- és belpolitikai helyzet. Ebből következően ezek az időben és rétegződésük szerint is jól elkülöníthető magyar csoportok egymástól eltérő módon viszonyultak a befogadó országhoz, másképpen fejezték ki kötődésüket a szülőföldhöz és Magyarországhoz, valamint a mindenkori otthoni politikai rendszerhez, és a különböző csoportok másként viszonyultak saját etnikai közösségükhöz, szervezeteikhez.

Ezért a brazíliai magyarság történetének vizsgálatához — különös tekintettel majd a második világháború utáni idősakra — együttesen kell vizsgálni a történelmi helyzetet az elbocsájtó és a befogadó országra vonatkozóan egyaránt, valamint az eltérő jellegű kivándorló csoportokat. Csak így alakíthatunk ki pontos és átfogó képet e távolba szakadt százezernyi magyar életéről.

Jelen tanulmány célja az, hogy felvázoljam a brazíliai magyarság történetének szakaszait, röviden elemezzem a kivándorlási okokat és a beilleszkedés lehetőségeit. Részletesebb elemzésre terjedelmi okokból nincsen lehetőség, így csak átfogó kép kialakítására törekedhetek.

I.

Az első világháború előtti brazíliai magyar kivándorlást — amely az Egyesült Államokba irányuló kivándorlással összevetve létszámában igen csekély volt — egyetlen gazdasági jellegű hullámnak vehetjük, különböző évekbeni elvándorlással.

Az első nagyobb magyar csoportok az 1880–90-es években érkeztek Brazíliába.¹ Még a rabszolga-felszabadítás előtt, de főleg utána, ugyanis a brazil kormány megkönnyítette a bevándorlást a fazendeirók érdekében: a munkaerő-szükségletet behívott európai telepések segítségével próbálta enyhíteni: „Az állam magára vállalta az utazási költségeket, az ültetvényes földesúr kötelezte magát, hogy egy éven át fedezze a telepes költségeit és családja eltartásához szükséges földet ad át neki.”² A nagyszámú német és olasz telepés mellett jónéhány magyar család is útnak indult. A kivándorlási propagandát már ekkor is a hajóstársasági ügynökök fejtették ki. Magyarországon a múlt század végén az egyik ilyen ismert hajóstársaság a LIGURE AMERICANA volt. Ennek ügynökei azt ígérték a magyaroknak, hogy „...Dél-Amerikában családonként 120 hold földet kapnak, felszerelést, az első termésgig élelmet, fejőstehenet, aprójószágot — és talán még bábát is.”³

Így került ki akkoriban néhány száz Győr megyei, veszprémi és Szabolcs megyei család, de eredménnyel jártak az ügynökök Szatmárt, Máramarost és Kárpátalját is. A megszédített és a valós lehetőségekben csalódott családok közül csak néhányan maradtak Brazíliában pl. Rio Grande do Sul-ban, sokan továbbvándoroltak Argentínába vagy Északra, de számosan követelték visszaszállításukat Magyarországra. 1890-ben indult meg a Veszprém megyei magyarok kivándorlása a dél-brazil államokba, ahol utódaikkal, még mint magyarokkal találkozott maga dr. Boglár Lajos is konzulága idején. A Rio Grande do Sul állambeli Jaguary kolónián mintegy 50 család élt. Volt egy egyesületük is, a Petőfi Sándor Olvasókör. A Santa Catharina-i Jaraguán és a vele szomszédos Garibaldin kb. 200 Veszprém megyei és 30 székesfehérvári család telepedett meg. Az adatok szerint rövid időn belül létrehozták iskolájukat és templomra is összehadogatták a pénzt: „...a brazil hatóságok a kolónia különleges érdeméül emlegették, hogy ezek a magyarok tanftattak iskolájukban először portugál nyelvet, azon tisztességből kiindulva, hogy amely ország kenyerét eszik, annak nyelvét is sajátítsák el.”⁴

A magyar telepesek maguk törték akaratuk alá a brazil fölet, változtatták termővé a volt őserdő helyét, hogy rizst, kukoricát, déligyümölcsöket termesszenek, állatokat tenyészzenek. A telepekről többen vállaltak fazenda-munkát is, miközben az alapvető cél az újabb területek művelés alá vonása volt. Ezeknek a magyar családoknak a környező nagyobb létszámú osztrák-német bevándorlás miatt az elnémetesedés lett a sorsuk. Spontán szerveződő kis egyleti életük kizárólag az egymásra-, magukrautaltság eredménye és elsősorban összejövetei-kulturális kezekben mozgott.

A két világháború közötti időszakban ezek a kis magyar csoportok már második generációjukat élték és területi elhelyezkedésük – a magyar bevándorlási centrumtól, São Paulo államtól való távolságuk – miatt szervesen nem kapcsolódtak abba a brazíliai magyar közösségi életbe, amelyet a „nagy hullám” magyarsága alakított ki – nem utolsósorban a Horthy-rendszer fokozatosan tudatossá váló emigrációs politikája által is befolyásolva.

Az első világháború előtti magyar kivándorlás Brazíliába nem volt jelentős és elsősorban szociális okokra vezethető vissza. A kikerült magyar családok fő törekvése az volt, hogy minél előbb összegyűjtsenek 1500–2000 koronát, hogy majd Magyarországra visszatérve elérhessék eszményképüket: a saját földön való gazdálkodást.⁵ Ezek a csoportok tehát szegényparaszti származásúak voltak és csak azért vállalták az időlegesnek szánt idegen életfeltételeket, hogy hazatérésükhöz, otthoni újrakezdésükhöz anyagi alapokat teremtsenek. Ezért tudatosan törekedtek magyarságuk megtartására, bár sorsuk mégis a fokozatos beolvadás lett. A kivándorlás fő iránya elsősorban az Egyesült Államok, amely ekkor még szinte korlátok nélkül befogadta a boldogulást kereső európaiakat. Az 1891–1900-as időszakban a közel 6,5 millió európai kivándorlónak mindössze 11%-a, az 1901–1910 közötti 11,6 milliúnak a 13%-a, az 1911–1914-es időszakban Európából kivándorolt 5,8 millió főnek pedig csak a 10,2%-a választotta úti céljának Brazíliát, és ebből csak töredéket jelent a magyar területekről történő kivándorlás.⁶

Az elvándorlás legfőbb indítéka a jobb életfeltételek keresése, az anyagi erőgyűjtés. A kivándorlás időben egybeesett Brazília munkaerő-szükségletének növekedésével, amely a munkaigényes mezőgazdasági termelési ágazatok felfutásával, valamint a rabszolgaság elavultságának felszínre kerülésével vált egyre nyilvánvalóbbá.

A magyar kormányzat – több más európai országhoz hasonlóan – már ekkor sem nézte jó szemmel ezt a típusú, szerződéses munkavállalással történő, szubvenzionált kivándoroltatást a braziliai „civilizálatlan körülmények”-re hivatkozva. Az áruterelésbe bekapcsolódó ültetvényes nagybirtok ugyanis „...a régi (sokszor ősi) technikát és termelési tapasztalatot használta fel, és megkötötte a munkaerőt.”⁷ A magyar területekről kivándoroltak legnagyobb része pedig ezekre az ültetvényekre került, és a legtöbbjük személyi szabadságában is korlátozott peon-helyzetűvé vált. Ennek alapvető oka az, hogy a magyar földbirtok-viszonyok megoldatlansága miatt kivándorolni kényszerült paraszti csoportok – a befogadó ország akkori munkae-rőigénye és technikai fejlettségi foka miatt – elsősorban az ültetvényes latifundi-umokon találtak megélhetést. A brazil államok is elsősorban az ezt a célt szolgáló bevándoroltatást támogatták. Mivel komoly szociális-gazdasági intézkedést nem fogantatosítottak itthon a kivándorlók visszatartására, csak az első világháború kitörése jelentkezett korlátozó tényezőként.

II.

Az első világháború sok szempontból határvonalat jelent a kivándorlást illetően. Az 1919–20 és 1941 közötti nagy hullám már más típusú volt az előzőekhez képest. Többféle indítóokkal találkozhatunk, mások és sokfélék a célok, a beilleszkedési lehetőségek, ahány kirajzó csoport, annyféléképpen viszonyultak a szülőföldről és Magyarországhoz (pl. az elcsatolt magyar területek kivándorlói). Ebben az időszakban változtak a migráció feltételei, megváltozik az európai kivándorlás és vele az ebbe a folyamatba szervesen illeszkedő magyar kivándorlás iránya is. A kimozdító okok között megjelenik a politikai meggyőződés és kényszer, kialakulnak a nyugat-európai emigrációs központok, elsősorban Bécs és Párizs, ahol jól szervezetten egyengetik a tengerentúlra jutást a politikai okokból távozni kényszerültek számára. Az útirány azonban megváltozott: a legnagyobb befogadó ország, az Egyesült Államok gyakorlatilag lezárta kapuit. Az utolsó békeévben még 119 159 magyar, 1920-ban pedig már csak 2000 vándorolhatott ki a hón áhított „lehetőségek országá”-ba. Ennek okai – Szántó Miklós szerint – a háború idején az új bevándorlók lojalitásában tapasztalt elbizonytalanodás, a háború végén az európai forradalmasodástól és annak eszméitől való félelem, majd a háborús konjunktúra végével a békeidőkre való átállás gazdasági nehézségei miatti válság voltak.⁸ Ezeknek a következményei lettek az első kvótatörvények (1921), majd a további megszorítások. Ez nemcsak mennyiségi korlátozásként érintette az Amerikába igyekvő, többnyire már onnan megküldött hajójeggyel rendelkező magyarországi kivándorolni szándékozókat és az elcsatolt területek magyarságát, hanem minőségileg is; ugyanis az amerikai álláspont változtatni kívánt a különböző népelemek közötti arányon, s így a nemkívánatos kategóriába kerültek a kelet-európaiakkal együtt a magyarok, az olaszok és a zsidók is.

Ennek következtében az 1920-as évek közepén már igen sokan választják Kanadát úti célnak, de emellett igen megnőtt a dél-amerikai országok, Argentína, Uruguay és Brazília jelentősége is.

A braziliai bevándorlás igazi nagy résztvevői a portugálok, olaszok, németek és spanyolok, valamint a japánok voltak. Ennek a befogadó ország szempontjából a gazdasági mellett vannak nyelvi és klimatikus okai is, az elbocsájtó országok – főképpen Németország és Japán – esetében pedig igen tudatos kolonizációs

programról volt szó. Szinte minden forrás külön is kiemeli a brazíliai német és japán telepeket mint sajátosan magukba zárkózó és ezért az asszimilációnak igen eredményesen ellenálló példákat.

A magyar bevándorlás Brazíliába a két világháború között igen összetett jelenség. A magyarok nagyobb része ugyanis a trianoni békeszerződések nyomán olyan elcsatolt területekről került Brazíliába, ahol a magyarok egy tömbben éltek. Ezeknek a magyar családoknak a többsége a háború után Brazília által felújított hagyományos bevándoroltatás útján, a befogadó ország különböző államai által támogatva vándorolt az új hazába. Ennél a csoportnál szinte kizárólagosan a szegénypraszti-agrárproletár elem a döntő. A másik csoport ténylegesen magyar állampolgárságú, létszámában jóval kisebb, és a parasztcsaládok mellett – akiknél a jobb megélhetési vágy, tehát a szociális indokok dominálnak – már találkozunk városiakkal, elsősorban budapestiekkel és szervezett munkásokkal, értelmiségiekkel. Az utóbbiak kivándorlásában már politikai tényezők is közrejátszottak.

A két világháború közötti magyar bevándorlás és bevándoroltak történetét időben három szakaszra oszthatjuk:

- I. 1920-tól 1927-ig
- II. 1928-tól 1934-ig
- III. 1935-től 1941-ig

I. Az első szakasz bevándorlóit a magyarországi politikai emigránsok (városiak, munkások, iparosok), valamint a főként az amerikai kvótamegszorítások miatt ide kényszerült és ügynökök által ide csábított, többnyire az elcsatolt területekről származó magyar parasztcsaládok csoportjai alkotják. Ez az az időszak, amelyben a megérkezési sokk után a magyarok kipróbálják a brazíliai lehetőségeket (fazenda, városi munka, önálló termelés stb.), azok közül az egyiket felhasználva igyekeznek gyökeret verni, legtöbbjük időleges céllal. A többség egy időre belekényszerül a fazenda-lét nyomorúságos viszonyaiba, majd onnét kitörve a városokba vagy a már kialakult magyar telepekre vándorol. Ez az időszak a spontán egyleti szerveződés ideje, és csírájában megjelenik a későbbi, összefogottabb etnikai-közösségi élet iránti igény. Forrásaim alapján igazolható, hogy 1927-ig, a magyar külképviseletek felállításáig, a létszámban legnagyobb São Paulo-i kolónia életében igen erőteljes a polgári demokratikus ill. baloldali politikai emigráció hatása.

II. A második szakasz a bevándorlók újabb csoportjait hozza. Ebben az időszakban egyre erőteljesebben érezteti hatását Magyarország emigrációs politikája a felállított képviseleten és konzulátusokon keresztül, a korábbi spontán egyesületi élet befolyásolásával, az iskolák, egyházszervezetek támogatásával. Forrásaim ezt az időszakot jelölik meg a közösségi élet nagy erőpróbájaként (gazdasági válság, 1930-as és 1932–34-es belpolitikai események). A főként a városokban érezhető válság átmenetileg igen megnehezítette az ott élő magyarság boldogulását, de a politikai fordulat meghozta a gazdasági változások feltételeit is. A magyar közösségi élet tehát ténylegesen megalapozódik, szervezett keretek közé kerül – nem utolsósorban az óhazából érkező hazafias eszmei és anyagi támogatásnak köszönhetően, amelynek nem is titkolt célja a Horthy-rendszer revíziós politikájának támogató táborát szélesíteni.

III. A következő időszak a vargas-i politika kiteljesedésének korszaka, amely teljesen új feltételrendszert teremtett a magyar etnikum számára is. Getulio Vargas hatalomra kerülése, a brazil gazdaság új alapokra helyezésének megindulása a beilleszkedés és boldogulás nagyobb lehetőségeit biztosítja az iparban és a mezőgazdaságban is. A gazdasági és nemzeti integráció programja azonban magával hozta a beolvasztási tendenciákat, bizonyos minőségi bevándoroltatásra törekvő bevándorlási korlátozásokat, tehát azt, hogy a brazil államok a gazdasági céljaiknak legmegfelelőbb munkaerő betelepítését támogatják, és ehhez a kivándoroltató államokkal konkrét szerződések megkötését tartják célravezetőnek. Ekkor merült fel határozottan egy nagyobb méretű magyar telepítési akció terve. A brazil fél ugyanis azt hangsúlyozta Magyarország felé, hogy az új életkezdéshez elegendő tőkével rendelkező, elsősorban mezőgazdaságban jártas telepesekre van szüksége. Ezzel kapcsolatban magyar részről az a vélemény alakult ki, hogy „...akinek pénze van az útját fizetni és egy évig kereset nélkül élni, azt otthon kell telepíteni. Érdeke a dél-amerikai államoknak a kolonizáció, nem pedig nekünk. Államilag nem szabad kolonizációs akciókat kezdeni.”⁹

A brazil magyarság tárgyalt időszakbeli életét két erőteljes hatás befolyásolta: egyrészt a háborús készülődések, másrészt a brazilosítási törekvések az új haza oldaláról, amelyek a magyar közösségi életet is erőteljesen korlátozzák; nem utolsósorban külpolitikai okokra hivatkozva. (1938-tól látnak napvilágot az idegen nemzetiségűekre vonatkozó legfontosabb megszorítások.) 1941. december 6-án pedig — szinte jelképesen — lezajlik az utolsó nagy közösségi esemény, a Kormányzó nevenapjára szervezett Miklós-napi bál, amelyet már a következő napokban a magyar külképviseletek bezáratása követett az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése miatt.

A brazil magyarság második világháború alatti és utáni történetét — amely ugyancsak több periódusra osztható — egészen más nemzetközi és ó- és újhazai viszonyok határozták meg. A korszak a haza- és az újabb bevándorló csoportok miatt is külön elemzést igényel, amely nem lehet tárgya a jelen tanulmánynak.

A két világháború közötti korszakolás rövid elemzéséhez néhány fontos megjegyzést kell még hozzáfűzni:

1. A bevándorlás mindvégig folyamatos, csak létszámában vannak jelentős eltérések.
2. A később megérkező bevándorló csoportok lehetőségeit, beilleszkedését befolyásolhatják a már kint élő magyarok.
3. Az életmódváltás (fazenda-város-telepek) a kolóniákon belüli migrációt jelent a 20-as években, de a gazdasági válság után is szinte folyamatosan megfigyelhető szórványjelleggel.
4. Ha létszámában nem is volt számottevő, meg kell említeni egy kisebb méretű vissza- és továbbvándorlást is.

*

A brazil magyarság „nagy generáció”-ja a két világháború között élte a legszínesebb közösségi életet. A második világháború szinte teljesen elzárta Brazíliát Európától. A bevándorlás a háború után szórványossá vált, elveszítette hullám jellegét és elsősorban politikai okai voltak: 1945–46; 1948–49; 1956–57 jelzik a fontosabb időbeli csomópontokat. Ahhoz, hogy fölmérhessük, mekkora csapást

jelentett a „nagy generáció” közösségi életére a kitörő háború, álljon itt egy idézet 1950-ből.

„A második évtized virágzó egyesületi életét egyik napról a másikra megfojtotta a háborús világ kivételes intézkedése, amelynek értelmében idegen egyesületek nem működhetek, idegen nyelvű nyomtatványok kiadása tilos volt, nyilvános helyen tilos volt idegen nyelven beszélni, stb. Csak a vallásos egyesületek tudtak kitartani a nehéz időkben, de nem egy helyen azok működése elé is igen sok akadály gördült.”¹⁰

Ez a kép azonban egyoldalú lenne, ha nem említénénk meg a braziliai Szabad Magyar Mozgalom szárnypróbálgatásait, amely a Károlyi Mihály-féle „Új Demokratikus Magyarország” felhíváshoz csatlakozva, a „Hungria Libre de Mexico” munkáját figyelemmel kísérve próbált kibontakozni 1941 után a demokratikus, antifasiszta és baloldali érzelmű magyarok között. Ez a mozgalom, amely Brazíliában csak a háború után kerülhetett szervezeti keretek közé (União Hungara de São Paulo), még akkor is jelentős a braziliai magyarság történetében, ha a külföldi magyarságának antifasiszta frontban való egyesülése nem jött létre, és az amerikai kontinens 1-1,5 milliós magyarságát sem sikerült összefogni.¹¹

III.

A két világháború közötti időszak magyarságára koncentrálva, a kivándorlási okokat elemezve, korabeli forrásaim első helyen említik a „nagy sérelmet”: „A Brazíliába való kivándorlás a világháború után onnan történt tömegesebben, ahol az úgynevezett legyőzöttek éltek. Ebben a tekintetben különleges szerep jutott az Anyaföldtől elcsatolt magyar országrészeknek... A kivándorlás oka? Akármelyik magyar rávágja erre a kérdésre: Trianon!”¹² Egy másik megközelítés már több szempontot vesz figyelembe: a veszített háború teljesen kimerítette az országot, a területi elcsatolások, a frontról visszaözlő polgári elhelyezkedésének súlyos problémája, a forradalmak megrázkódtatásai, a békés termelésre való áttéréssel járó gazdasági válság nagyon sok embernek az egzisztenciáját ingatta meg. Az elcsatolt területeken még a faji üldözésnek kitett és „fajiságuk” miatt elnyomást szenvedő magyarok indultak el az észak-amerikai megszorítások miatt a Dél-Keresztjének országaiba. Ezekben az időkben már szinte kizárólag Brazíliára, Argentínára és Uruguayra korlátozódott a magyar bevándorlás.¹³ Ez a felsorolás már majdnem teljes, de éppen a legfontosabb tényezőt nem említi: a hazai földbirtokviszonyok változatlanságát, a nagybirtok további uralmát, és ezzel az egymásra torlódott társadalmi-gazdasági problémák egész füzérét, amellyel a két forradalom külső segédlettel történt leverése után a Horthy-rendszer kénytelen volt szembenézni.

Tény, hogy a felhalmozódott társadalmi feszültségek levezetésére Európa periferikus országaiban szinte egyidőben vetődött fel a kivándoroltatás (vagy kivándorolni-engedés) gondolata. A forradalmi mozgalmak, a háború alatt szétzilált gazdaságok, a hatalmas munkaerőfelesleg arra ösztönözték az érdekelt kormányokat, hogy valamilyen egyezményes, szervezett formát találjanak a kivándorlásnak, amellyel enyhíteni lehetne a gondokon. Először 1921-ben Rómában ült össze ilyen céllal egy tanácskozás, majd a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1924-es római értekezlete foglalkozott a ki- és bevándorlást érintő fontosabb kérdésekkel. Ezek voltak az első próbálkozások a munkaerőpiac kiegyensúlyozására.

Ezzel a kezdeményezéssel estek egy időbe az amerikai bevándorlási korlátozások és a dél-amerikai államok, köztük Brazília által felkínált bevándorlási lehetőségek.

Brazília néhány állama 1912-től nyíltan támogatta az európai munkástoborzást (pl. Parana, São Paulo, Rio Grande do Sul). A hajóstársaságok ügynökei eljutottak az elcsatolt területekre és Magyarországra is. Szépenhangzó ígéretekkel jöttek, ahogy Herberger Gyula könyvében részletesen ismerteti a kolonizációs feltételeket; minden bevándorló kap 25 ha (47 k.hold) földet. Azon egy kőből épített, cseréppel fedett házat. Egy fél esztendőre, míg az első termés jelentkezik, ellátást pénzben vagy természetben. Vetőmagot, csemetéket ingyen. Minden kolónia vezetősége mellett egy gazdasági instruktor dolgozik. Kolóniánként különböző mezőgazdasági gépeket ad, és már 30 gyermek után iskolát állít fel az állam. A házat, földet, gazdasági eszközöket 10-12 év alatt kell letörleszteni a termés 1/5-ével, vagy ennek megfelelő pénzértékkel.¹⁴ Ennek a csábító lehetőségnek tényleg nehezen lehetett ellenállni, főleg, ha a kisebbségi létbe taszított parasztsaládók kivándorlási törekvései elé egyik utódállam sem gördített akadályt. Mindemellett „...Herberger írásában csak annyi a valótlan, hogy az előbbihez hasonló kedvezményeket csak brazil telepeseknek szokott adni az állam, vagy olyanoknak, akikkel a kormány külön, hivatalosan megállapodik.”¹⁵

Természetesen az „igaz-magyar-nemzeti” érzelmű magyarországi és erdélyi sajtó tiltakozott a Herbergeréhez hasonló lehetőségekkel kecsegtető ügynöki csábítások ellen, de ennek még Magyarországon sem volt fogantatja, hiszen itt is megnövekedett az illegális kivándorlások száma. Magyarországról a paraszti családok mellett igen sok iparos, gyári munkás és értelmiségi is a kivándorlás mellett döntött, egyrészt állás hiányában, másrészt politikai okoktól kényszerítve.

Mivel az ügynöki kivándoroltatást tiltották az európai törvények és a magyar hatóságok is, a hivatalos magyar statisztikákban igen pontatlanok az adatok a létszámot illetően. A nagyságrendet azért mutatja, hogy egyes források szerint 1923–27 között volt a magyar bevándorlás csúcsidezősaka, amikor havonta átlag 400–500 magyar érkezett a különböző brazíliai kikötőbe.¹⁶

Nincs pontos adat a bevándoroltak létszámáról az állandó helyváltoztatás, belső és kontinentális migráció miatt sem. A hivatalos statisztikák nem egyértelmű és hiányos adatai már a kortársak számára is megnehezítették a brazíliai magyarság létszámának megállapítását. Csak körülbelüli becslésekre támaszkodhattak; a többféle becslést összevetve a két világháború közötti időszak végére mintegy 80 ezer főnyi magyarral számolhatunk, főképpen São Paulo államban koncentrálódva.¹⁷ Ez a szám reálisnak tűnik, hiszen a ma kint élő brazíliai magyarok több mint százezer magyarról beszélnek – inkább a származás, mint a nyelvhasználat alapján –, beleszámítva természetesen a háború utáni bevándorlást, az 1946–47-es, 1948–49-es és az 1956–57-es csoportokat is, valamint a szórványos, nem túl jelentős számú egyéni bevándorlót is, egészen napjainkig.

*

Brazília, mint letelepedési és újrakezdési terület a magyarok számára szinte kizárólag a délkeleti, az Atlanti-óceán partvidéke mentén elterülő államokat jelenti, az Egyenlítőről délre, a 10. és a 30. szélességi fok között. Ennek oka elsődlegesen az éghajlat: az európai bevándorló számára az előbb említett, főként a délebbre eső területek nyújthattak lehetőséget a tartós letelepedésre. A területi elhelyezkedés

egyidejűleg a különböző élet- és munkafeltételeket is jelenti.¹⁸ A partvidéktől bentebb eső, valamint az Egyenlítőhöz közelebb elterülő államokban — Matto Grosso, Maranhão, Ceara, Parahyba és Bahia — csak elvétve találunk elszórt kis magyar csoportokat. Ez a szórvány magyarság a nagyobb etnikai csoportoktól távol, mondhatni elszigetelten, főként az államok nagyobb városaihoz közel igyekezett boldogulni a mezőgazdaságban vagy a városi szolgáltató ágazatokban. A mezőgazdaságban elhelyezkedők nagy részének életét az ültetvények határozták meg. Forrásaim igen keveset foglalkoznak ezekkel a magyarokkal, mivel a nagy távolságok miatt a velük való kapcsolattartás igen nehéz volt.

A brazíliai magyarságnak azon része, amely a két világháború közötti időszakban a tömeges bevándorlás és letelepedés után kialakította nagyobb létszámú kolóniáit, etnikai közösségeit, tulajdonképpen São Paulo, Rio de Janeiro, Parana, Santa Catharina és Rio Grande do Sul államokban élt, fazendákon, falvakban és a jelentősebb városokban. Ez a létszámát tekintve — főként 1922 után — folyamatosan gyarapodó és a második világháború előttre több tízezres nagyságrendű magyarság alakította ki azt a sajátos közösségi életet, amellyel — ha nem is meghatározó módon, de — megjelent a formálódó brazil nemzet színes etnikai palettáján. A jelentősebb létszámú bevándorlás miatt ez a brazíliai magyarság „nagy generáció”-ja, a magyar etnikai élet megalapozója, ugyanúgy, mint ahogy az „öreg amerikaiak és kanadások” az amerikai kontinens északi államaiban az 1880–1918 közötti időszakban.

IV.

Brazília — és főként a magyar bevándoroltak számára klimatikus szempontból a legelfogadhatóbb államok, São Paulo, Santa Catharina, Parana — gazdasági életében az első világháború után is a latifundium, az ültetvényes gazdálkodás volt az uralkodó. A múlt század végén kialakult peonato, amely a személyi kötöttség elemeit őrizte, folyamatosan biztosította az olcsó munkaerőt az áruteremelésbe bekapcsolódott nagybirtokok számára. Mivel az államilag szubvencionált bevándoroltatás elsősorban ezen ültetvények tulajdonosainak érdeke volt, az Európából idevándoroltak útja is egy-egy ilyen nagybirtokon ért véget, és legtöbbjük — akik nem rendelkeztek önálló anyagi alapokkal — kénytelen volt osztozni a már ott talált néger, portugál és spanyol, esetleg olasz peonok sorsában. Ezek a magyarok — pár kivétellel — kubikusok, napszámosok, béresek, cselédek vagy 1-2 holdas kisparaszatok voltak szülőföldjükön. A későbbiekben 1923-ban São Paulóban kiépült egy munkáselosztó hely, a „Hospedária dos Imigrantes”, az „emigrációs ház”, vagy ahogy a magyarok elnevezték: a siralomház. Itt a tulajdonosi megbíztak, az emberkereskedők szerződést kötöttek az erre rábeszél — és más lehetőséget amúgy sem látó — családfőkkel, akiket családjukkal együtt tovább szállítottak az interiorbeli fazendákra. Szinte minden forrás beszámol arról, hogy az ígéretek ellenére mekkora csalódás várta a családokat: primitív életkörülmények és a fazendatulajdonos boltja, ahol szinte semmiért is évekre eladósodtak a családok. Egy négytagú család kb. 3-4 ezer kávécsérje megművelését kapta feladatul. Tulajdonképpen teljes kiszolgáltatottságban éltek a magyar családok ezrei, várva a kedvező alkalmat a szabadulásra. A források beszámolnak munkamegtagadásról, egyéni és jól szervezett csoportos, fegyveres szökésekről is. Úti céljuk minden esetben valamelyik nagyváros volt, ahol azonban a megélhetési lehetőségek még igen szűkek voltak.

1930 után a Getulio Vargas-féle belpolitikai fordulat a brazil gazdaságban is változást hozott. A túltermelési válság elmúltával egyre kevesebb magyar volt kénytelen a boldogulás lehetőségét ültetvényeken keresni. A fejlődés szempontjából nagyobb lehetőségekhez jutó és elsősorban a nagyobb városokban koncentráltó brazil ipar és városi szolgáltató hálózat, a mezőgazdaságban bekövetkezett változások (a monokultúra egyoldalúságának felszámolására és más növénytermesztési ágazatok felfuttatására irányuló törekvések) megfelelőbb körülményeket biztosítottak a magyarok számára is.

A magyar kormányzat nem tett konkrét lépéseket arra, hogy a kivándorlókat megmentse a fazendai munkától. Ezt csak egy jól szervezett és anyagilag megalapozott telepítési programmal érhetné volna el, de csak az erre vonatkozó hangzatos parlamenti felszólalásokig jutottak el, cselekvésre nem került sor.

A másik beilleszkedési lehetőséget a városok jelentették. A tőkés fejlődés igen erőteljes urbanizációt hozott: Brazíliában egyes területeknek – főként az Atlanti-partvidéknek és városainak – igen megnőtt a jelentőségük. A demográfiai fellendülés elsősorban külső forrásból, az európai bevándorlásból táplálkozott. Ezek a városok igen tarka etnikai összetételűvé váltak. São Paulóban a lakosság döntő része – már 1893-ban 71,2%-a – bevándorló volt.¹⁹ Ezek közül a városok közül a magyar közösségi életet vizsgálva Rio de Janeiro, Porto Alegre és São Paulo volt jelentős. Ezen városok magyar lakossága különböző eredetű volt. Porto Alegre, Rio Grande do Sul fővárosa magyarságának legnagyobb része képzett iparos vagy gyakorlati pályára kényszerült értelmiségi volt, de éltek közöttük orvosok, gyógyszerészek és mérnökök is. (Ennek oka, hogy ebben az államban csak 1929 után kellett honosíttatni a diplomát.) Rio de Janeiróban a magyar kolónia elsősorban iparosokból, kereskedőkből, vállalkozókból, és a szolgáltató ágazatokban elhelyezkedő volt értelmiségiekből tevődött össze.

São Paulo magyarsága volt a legsokszínűbb. Fazendákról ide menekült, lerongyolódott parasztok, valamikori magyar falusi iparosok, a munkásmozgalom hagyományait képviselő szervezett munkások, értelmiségiek és deklasszált úri elemek egyformán megtalálhatók voltak ebben a brazil ipari termelés mintegy 50, a második világháború előtt már 70%-át adó, rohamosan fejlődő városban. A források többsége szerint a magyar bevándorlókra általában az üres zseb volt a jellemző, ezért mindenkinek létkérdés volt a munka. A jó munkalehetőség megszerzéséhez viszont a portugál nyelvben minél hamarabb jártasságot kellett szerezni.²⁰

A São Paulóban letelepedett magyar családok élet- és munkakörülményei külön dolgozat témáját jelentik, rövid jellemzésükre csak annyit, hogy a „Brazíliai Magyar Segélyegylet” és a konzulátus adataiból kitűnik: erőteljesen differenciálódott a magyar közösség és a többség – főként a gazdasági és belpolitikai válságok idején – igen nehéz helyzetbe került és az Óhazától várt segítséget.

*

A nincstelenül patraszállók többsége a befért saját, önállóan művelhető föld helyett tehát fazendákra került, ahonnan a menekülés útja elsősorban a városokba vezetett. Itt azután, akinek sikerült nyelvtudással és ügyességgel szakmai jártasságot szereznie, az az iparban boldogulhatott. A 20-as évek közepétől – néhány év gyűjtögetés után – a paraszti származású városi munkások egy része, régi álmait követve, megpróbálkozott a vidéki földvásárlással: „Szeret tenni minél előbb egy

5-10 alqeres (20-40 holdas) saját birtokra. Ha ez már megvan és a mindennapi kenyeret a saját földjén tisztességesen megkeresheti, jelentkezik a következő kívánság: São Paulo városában, annak valamelyik magyarlakta részében, az ismerősök, esetleg rokonok környezetében saját háztelek, azon egy szép, muskátlis ablakú, előkertes ház. Ez a kitaposott útja az előrehaladó, boldoguló magyar földművesnek.”²¹

Az esetek többségében kétféle módon juthatott a bevándorló Brazíliában földhöz: vagy egy nagybirtokos parcellázta föl birtokának egy részét és adta bérbe vagy el, szigorúan megszabva az adósságtörlesztés módját, vagy pedig néhány család – többnyire egy etnikailag egységes csoport – kötött szerződést egy telepítési vállalkozóval vagy az állammal termelésre még nem fogott terület megvételére, azt a feltételt vállalva, hogy új telepet alakítanak. Egyes brazil államok előszeretettel kötöttek szerződést pl. német, olasz, japán vagy lengyel állami megbízottakkal, részvénytársaságokkal ilyen földműves csoportok bevándoroltatására és leteleptetésére. Ezekben az akciókban az anyaország igen aktív szerepet vállalt, és szoros kapcsolatot tartott fenn kivándoroltjaival. Hasonló jellegű magyar telepítési akcióra nem került sor Brazíliában, így sok magyar család került szétszórtnan a már meglévő telepekre, idegen nemzetiségűek közé. De São Paulo államban önálló magyar telepes kolóniák alakítására is sor került, anyaországi segédlet nélkül.

Több sikertelen kísérlet után – hiszen meg kellett tanulni a brazil föld és klíma sajátosságait – 1924. június 14-én újságközlemény adott hírt Szentistványkirályfalva létesítéséről. Dr. Czézárovcics Balázs szalézi szerzetes szervezte meg azt a kis falut, amelynek annak idején 50 magyar család volt a lakója. A másik igen életképes magyar település Árpádfalva volt (Colonia Árpád), 884 kilométernyire São Paulótól. A későbbiekben még több magyar telep is létrejött – Boldogasszonyfalva, Szentimrefalva, Mátyáskirályfalva, Rákóczfalva. Ezeken a kis magyar kolóniákon egy ideig őrizték a magyar hagyományokat; pl. Boldogasszonyfalva lakói többségükben székelyek és csángók voltak.”²²

Milyen volt a brazíliai magyar földműves élete? Küzdelmes. Amelyik magyar család nem futamodott meg és a piachoz közel lakott, kb. 10-15 esztendő alatt érhetette el azt a szintet, hogy magyar emberhez méltó háza és gazdasága legyen. Csak a sok feltétel által megszabottan is eredményesen gazdálkodó családok tudtak annyit félretenni, hogy gyermekeik további boldogulását megalapozzák pl. egy városi ingatlannal. A többség általában igen alacsony színvonalon élt még hosszú évtizedek múltán is, egyszobás, füstös (a hangyák és egyéb férgek ellen) sárkunyhóban, amelynek ajtaja, ablaka gyalulatlan fából készült, üveg nélkül.

A 30-as években még erős magyar etnikai jelleggel rendelkező telepek nagy részének az etnikai elszíneződés lett a sorsa. Sokan – a fiatalok sürgetésére – eladták földjüket és beköltöztek a városba, amely egyre biztosabb boldogulási lehetőségekkel kecsegtetett. Az eladó ingatlanokat magyarok csak ritkán tudták megvásárolni, így sok német, lengyel és más nemzetiségű földműves került a telepekre. Emellett a földek is igen hamar kimerültek, így a magyar lakosok továbbvándorlásra kényszerültek.

*

A kivándoroltak sorsa a lalssú, de biztos beolvadás lett. Ebben több ok is közrejátszott. A befogadó ország igyekezett magába olvasztani az „idegeneket”, így

a magyarokat is, akiknek a hazatérési esélye az évek elteltével egyre romlott. Az anyaország pedig a visszavándoroltatásban csak azokra számított elsősorban, akik elegendő anyagi bázissal rendelkeztek a hazatéréshez és újrakezdéshez. Márpedig ez keveseknek adatott meg. A többség számára a kedvezőtlen braziliai lehetőségek-ből szinte semmi sem volt igaz. A fazendákra sodródott családok éppen hogy tengették életüket. Csak keveseknek és lassan sikerült megteremteni a jobb életkörülményeket a magyar telepeken is. A városokban letelepültek többsége is nehézségek közepette élt az első évtizedekben és csak a gazdasági válság után, az új gazdaságpolitika kiteljesedésével tudtak boldogulni. A későbbiekben pedig akinek lett volna lehetősége és anyagi ereje a visszatéréshez, már nem tette meg, hiszen Brazília jelentette számára a gazdasági biztonságot, az eltelt évek pedig sokakban meggyengítették az „otthon újra kezdeni” vágyát. A gyermekek berendezték életüket az új hazában, az unokák pedig már kint születtek. Az érzelmi szálak is az új hazához kötődtek.²³

Sajátosan alakult a hétköznapi magyar nyelv sorsa is, főként a nagyobb létszámú értelmiség hiányában. Már a kortársak megfigyelték, hogy a magyar nyelv egyre szárazabb lett, keveredett a portugál kifejezésekkel (az új életmód szükségletei szerint) és lassan elvesztette megújulási képességét: „Azért kapaszkodunk bele a magyar történelembe és magyar kultúrába, Szent Istvánba, Kossuthba, Március 15-ébe, Dózsa Györgybe, Petőfibe, Adyba, a magyar dalba, a közösségi életbe, az utcán fülünkhöz ütődő magyar szófoszlányokba...mert a magyarnak itt kell élnie és – többnyire – itt kell meghalnia, tehát haláláig az új hazához kell igazodnia.”²⁴ A többségnek ez lett az életfelfogása még akkor is, ha tudatosan nem fogalmazta meg magának. A honvággyal lassan elcsitult, az utódok pedig nem örökölték...

JEGYZETEK

A témával kapcsolatban hosszú évek óta összefogott, szervezett kutatás folyik, felölelve egész Latin-Amerika magyarságát. A szegedi József Attila Tudományegyetem Latin-Amerika Kutatócsoportja hangolja össze a térség emigrációjának kutatását. A munkának jelentős eredményei vannak: *Varga Ilona*: Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteik a gazdasági válság időszakában. *Acta Historica*, XXXV. 1971. 79–100.; *Varga Ilona*: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. *Acta Historica*, LVI. 1976. 3–50.; *Varga Ilona*: Kivándorlás és beilleszkedés. Magyarok Brazíliában 1920–1942. (kézirat), *Varga Ilona*: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1977.; *Batóné Kaczár Ágnes*: Brazíliai magyarság a két világháború között. Doktori disszertáció. Szeged, 1989.; *Schmidt Judit*: A São Paulo-i emigráció az 1950-es években. Tiszatáj, 1988/7. 82–87. Az *Anderle Ádám* vezette kutatócsoport többi tagja, köztük *Csikós Zsuzsanna* és *Kovács Márta* az Argentína ill. Uruguay területén élő magyar kolóniák életét dolgozza föl, munkáikból hamarosan publikációk is születnek.

- 1 Azokról a magyarokról, akik a korábbi időkben érkeztek és akiket valamilyen formában megőrzött a brazil történelmi emlékezet, lásd: *Ács Tivadar*: Magyarok Latin-Amerikában. Budapest, 1944; *Szabó László*: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900). Budapest, 1982; *Dojcsák Győző*: Amerikai magyar történetek. Budapest, 1985.
- 2 *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Budapest, 1978. 330.
- 3 *Dr. Boglár Lajos* volt São Paulo-i konzul kéziratoss visszaemlékezése: Magyar világ Brazíliában címmel. 18.
- 4 Uo. 20.
- 5 Uo. 21.
- 6 *Varga Ilona*: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1977. 28.

- 7 *Anderle Ádám*: Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870–1959. Budapest, 1982. 52.
- 8 *Szántó Miklós*: Magyarok Amerikában. Budapest, 1984. 68.
- 9 OL.K.71. I/1. 9/1934. – 1934. március 21.
- 10 A „Délamerikai Magyar Hírlap” 1950-es Évkönyve, 192.
- 11 *Tamás Aladár*: Felleges számkivetettség. Budapest, 1970.
- 12 *Dr. Boglár*: I.m. 26–27.
- 13 *Miklós Elemér–Vér Andor*: Magyarok Délamerikában. Buenos Aires, 1942. 18–19.
- 14 *Herberger Gyula*: Brazília és az oda irányuló kivándorlási mozgalom. Déva, 1922. 11.
- 15 A „Délamerikai Magyar Hírlap” 1950-es Évkönyve. 189.
- 16 *Miklós–Vér*: I.m. 19.
- 17 OL.K.71. I/1. 1930.6.cs. 8/1930.
- 18 *Dr. Boglár*: I.m. 22. és a 13. sz. melléklete.
- 19 *Anderle Ádám*: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a 19. és a 20. században. Budapest, 1989. 98.
- 20 „Az újonnan kivándoroltak persze a legkézségesebb támogatással sem kaphatnak jó munkahelyet mindaddig, amíg a portugál nyelvet és a brazíliai szokásokat nem ismerik és amíg nem akklimatizálódtak.” – *Migend Dezső*: Magyarok Brazíliában. Békéscsaba, 1925. 78.
- 21 *Dr. Boglár*: I.m. 151.
- 22 Boldogasszonyfalváról *Dr. Boglár*: I.m. 155–161, „Brazíliai Magyarság” 1933. június 23. A brazíliai magyarság évkönyve 1938. São Paulo. 75–82.; *Bangha Béla*: Dél-Keresztje alatt. Budapest, 1934. *Nyisztor Zoltán*: Felhókarcolók, őserdők, hazátlanok. Budapest, 1935. 68–91.
- 23 *Miklós–Vér*: I.m. 34.
- 24 Uo. 36.

SZKENDERBÉG, A TÖRTÉNELMI ÉS IRODALMI HŐS

A Balkán-félsziget a történelem során a népek és kultúrák Európában egyedülálló „olvasztókemencéjévé” vált: délszlávok, görögök, törökök, románok, albánok, keresztények (római katolikusok és görögkeletiek) és muzulmánok olyan keveredést hoztak létre ezen az antik magaskultúrát, de sok szenvedést is látott területen, ami még a mai napig is politikai problémákat okoz. A Balkán 1989-ben is „puskaporos hordó” maradt, ha már nem is olyan mértékben, mint a múlt században vagy akár az első világháború utáni években. Ez a Balkánra nagyon jellemző megosztottság az egyes népeken belül is megmutatkozik. A gyakorlatilag azonos nyelvet, a szerb-horvátot beszélők például szerbekre, horvátokra, bosnyákokra, crnagoracokra, sőt jugoszlávokra és muzulmánokra oszlanak (a kisebb csoportokról már nem is beszélve!), vallásuk is vegyes: Bosznia-Hercegovina, a maga muzulmán többségével, a Vajdaság pedig a keleti és nyugati keresztény rítus közötti találkozási pontot jelenti. Az albánokat is évszázadokon keresztül megosztották a vallási ellentétek: északon katolikusok, a középső területeken muzulmánok, délen ortodoxok éltek. A különbségeket élte a két fő nyelvjárás, a déli toszk és az északi geg közötti eltérés, melyeknek két legtávolabbi pontja, a shkodrai és a çamëri már igen messzire esett egymástól — és nem csak földrajzi értelemben. A különbözőségeket felsorolását még hosszan lehetne folytatni, itt csak néhány feltűnő jellemvonást említettünk.

A balkáni államalapító népek országhatárai az idők során elképesztő változásokon mentek keresztül. A bolgár államot például két ízben (1018-ban Bizánc, a 14. század utolsó évtizedében pedig a törökök: 1393-ban elesik Tirnovo) teljesen eltörölték, de példának hozhatnánk a bizánci görög államot vagy Szerbiát is. Ennek ellenére, a törökök kivételével egyik nép sem tudott tartósan a többi fölé kerekedni. Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni azon, hogy mindegyik nép hatással volt a másikra, még az egymástól földrajzilag legtávolabb eső görögség és románság is. (Románokon itt természetesen nem csak a görögök közvetlen szomszédságában élő aruméneket vagy meglenoruméneket értem.)

Erős volt az albán-román egymásra hatás is. Erre utal a nyelvi kapocs, amely (bár különböző vélemények léteznek) legalább 100-150 albánból átvett román szót és morfológiai kapcsolatokat is jelent. Emellett a török előrenyomulással (de még a 19. században is) sok albán író, költő, hazafi érkezett a román fejedelemségekbe, elsősorban Havasalföldre, és fejtette ki tevékenységét, beleértve az albán nyelvű könyvnyomtatást is. Naum Veqilharxhi például az Eteirista mozgalom híve volt, részt vett Tudor Vladimirescu 1821-es havasalföldi forradalmában is, de ő nyomtatta ki Bukarestben 1844-ben az első albán ábécéskönyvet. Az itt élő albánok vagy albán származásúak legnevesebbike a Gjika (Ghica) család volt. Az albánok természetesen nemcsak a románokra voltak hatással, albán kolóniák léteztek Szófiában, Isztambulban, Belgrádban is. Attikán és a Peloponnészosz egyes részein pedig sokáig többséget alkottak.

A Balkán-félsziget nem csak az itt élő népek egymásra hatásának volt a helyszíne, hatással volt a környező területekre is: Kis-Ázsiára, Közép-Európára sőt Itáliára is, nem utolsósorban az ide emigrált albánok révén (Szicília, Calabria). A törökök

pedig arab és perzsa kultúrát is közvetítettek az iszlám révén. Naim Frashëri, az albánok klasszikus nemzeti költője például négy nyelven, albánul, törökül, arabul és perzsául írt verseket. Ezt a nem mindennapi teljesítményt alighanem csak egy ilyen vegyes kultúrkörben tehette meg.

A szomszédságból, az egymásra hatásból következett az egymásrautaltság is, majd a másik iránti érdeklődés. A Balkánon valóban igaz az, hogy mások megismerése nélkül nem ismerheted meg önmagadat. Ezért kutatták (és kutatják) a román történészek (Iorga, Marinescu)² és nyelvészek (Hasdeu, Philippide, Rosetti, Rusu, Brăncusi stb.)³ az albán nép történetét és nyelvét; ezért írta meg II. Mohamed életének történetét egy görög történetíró (Kritobulosz);⁴ ezért írt Fermentžin Zágrábban a bolgárok és bosnyákok egyházi történetéről;⁵ Miklosich és Sufflay pedig az albánokról és délszlávokról is,⁶ stb.

A Balkán-félsziget ma is, nekünk magyaroknak is érdekes, hiszen hatása alól mi sem maradtunk ki – természetesen mindez fordítva is igaz: a román fejedelemségek sokáig a magyar uralkodó vazallusai voltak: már az itt élő kunok elismerték II. András főségét, Nagy Lajos alatt pedig mindkét fejedelemség magyar függőségbe került. Havasalföld esetében a viszony 1396 után ingadozóvá vált, a 15. században pedig a fejedelemség hol ide, hol oda húzott. Moldvában 1359-ben Bogdan időlegesen lazít a függőségen, de azután az – bár egyre csökkenő mértékben – a 15. század folyamán is fennmarad. Horvátországnak 1090-től, a Tirpimir-dinasztia kihalása után nyolcszáz évig a magyar király volt az uralkodója. Bosznia és Szerbia felé (Nagy Lajos alatt Bulgáriában is) a IV. Béla által alapított bánságok jelentették a kapcsolatot és jelképezték a magyar király főségét. Voltak kapcsolataink a görög-séggel is, gondoljunk csak a bizánci kalandozásokra, az első magyar megkeresztelkedettek: Bulcsúra és Termacsura vagy a későbbi időkben Mánuelre és III. Bélára. A török támadás nyomán érintkezésbe léptünk vagy kerültünk a többi balkáni néppel is. Mindezen balkáni kapcsolatok feltárása egy hosszabb tanulmány feladata lehetne.

A török támadás egyébként is mintha végre egymás mellé állította volna az addig (de később is) egymással marakodó balkáni államokat. Legalábbis az újkori történeti munkák egy része igyekszik kimondatlanul is ezt sugallni: mintha nagyjából egyforma szinten álló keresztény, feudális, „kultur-Európa” harcolna a muzulmán, „elmaradott”, „barbár” Ázsiával. A valóság persze ennél jóval sokrétűbb volt.

A 15. század közepére Magyarország és Albánia egymás mellé került a török elleni arcvonalon. Bár Albánia számára a 15. század végével, a 16. század elejével a háború véget ér (1501-ben elesik Durrës, az utolsó albániai város, mely velencei kézen volt), Magyarország számára még csak ekkor kezdődik a neheze, hisz eddig a magyar hadseregek jószerivel idegen területeken harcoltak a török ellen, míg az albánok a szülőföldjükön. Ennyiben a két ország nem volt azonos helyzetben, és hatalmi szempontból sem volt egy súlycsoportban. Szkenderbég katonáinak hősiessége azonban ekkor minden más erőt kiegyenlített. Hunyadi János és Szkenderbég ennek a török elleni harcnak olyan hősei voltak, akikhez csak a Zrínyi Miklósook, Savoyai Jenőok hasonlíthatók, s akikhez fogható hadvezérek a balkáni török fronton igen kevesek születtek. E különleges hadvezéri képességeknek köszönhetőek a 15. század közepi győzelmek Nis és Szófia környékétől Kruja három sikeres védelméig. A harcok tagadhatatlanul megfékezték a törökök előrenyomulását a Balkán, Közép-Európa és Itália felé. Ugyanakkor viszont a törökök elmélyítették égei-tengeri

és peloponnészoszi hódításait, elfoglalták Konstantinápolyt, s így mégiscsak megvetették a további hódítások biztos alapját.

Az első tudósítás az albánokról a 11. századból származik. Az akkor bizánci fennhatóság alatt lévő területeken a durrës-i (Dürrhakhion) előjáró G. Maniakész 1043-as felkelésével kapcsolatban említi őket Attaleiatesz 11. század végén frott munkájában, mint akik részt vettek a felkelésben. Anna Komnena az 1107–1108-as normann-bizánci harcok kapcsán emlékezik meg az „Arbanon”-nal határos területekről.⁸ Ma még nem tudjuk megmondani, hogy miért ilyen későn említik először a krónikások az albánokat – nem valami honfoglalás vagy vándorlás kapcsán, hanem érintőlegesen, mintha köztudott dologról lenne szó. A következő évszázad pápai bulláiban „episcopum de Arbania”⁹ és „prior Arbanensi”¹⁰ szerepel, a név minden magyarázata nélkül. 12-13. századi oklevelekben Arbanenses, Arbanasi-ként említettnek.¹¹

Az „Acta” szerkesztői az Albániát takaró sok név közül csak az „Albanum (Arbanum, Ἀλβανον)” kifejezést magyarazzák meg: „regio circa Croyam”. A nyugat számára biztosan ez jelentette elsősorban Albániát, hisz a Kruja környéki területek estek legközelebb Dürrhakhionhoz (Durazzo), emellett Kruja katolikus püspöki székhely volt. A Sufflay által összeállított térkép azonban lényegesen nagyobb területekről tájékoztat, durván megegyezik a mai albánlakta területekkel, de északon még azon is túlnyúlik, Koszovo mellett az Adriai tengerparton az egész Kotorig (Cattaro) terjedő területet magában foglalja.¹²

Az első önálló albán államkezdemény a Progoné volt (kb. 1190–1199). Őt egy 1216-os krujai oklevél mint „principum Arbanensium”-ot említi.¹³ Ugyanaz az oklevél emlékezik meg fiairól, Ginusról (Gjin, Гинус) (kb. 1199–1207/08) – mint princeps (Πριγκιπ, princeps) és Demetriusról (kb. 1208–1215) – princeps (Πριγκιπ, iudex).

A Durrës környékét megszálló I. (Anjou) Károly 1272-ben kikiáltja Nápolyból az Albán Királyság („Regnum Albaniae”) megalakulását, magát pedig „Rex Albaniae”-nek nevezi. A politikai bizonytalanságot jelzi, hogy az Anjouk 1286-ban távozni kényszerültek, de 1304-ben rövid időre újra visszatértek, és 1350-ig ismét kezükben tartották Durrës-t (Durazzo), a terület legfejlettebb városát. A belső területek is láttak a történelem során bolgár (851–1018), több ízben bizánci (11-12. század) megszállást, majd a 13. századtól fokozatosan a szerb, bizánci és bolgár állam közötti vetélkedés területévé váltak. 1343–1347 között Stefan Dusan úgyszólván egész Albániát meghódította, halála után azonban felbomlott a szerb állam. A török hódítás küszöbén visszatért a fejedelmek kora. A középső területeken Durrës központtal a Thopiák, északon Shkodra környékén a Balshák, délen Arta központtal Gjin Bua Shpata uralkodott. Közülük Karl Thopiát Velence Albánia urának („Dominus Albaniae in partibus versus marittimam de Durachio”) nevezte.¹⁴

A változó és bizonytalan politikai határok kevert lakosságot takartak. Az említett korokban, az albánok első említésétől Szkenderbég koráig terjedő időszakban (11-15. század) az albánok által lakott területek nem mutatták a mai homogénnek tekinthető képet. (Tegyük hozzá, a Balkán-félsziget többi területein is hasonló volt a helyzet.)

A 6. században a Balkánra áramló szlávok megváltoztatták a későbbi Albánia etnikai térképét is. Elsősorban a völgyekben települtek meg (beékelődve így az albán őslakosság közé), számukat azonban még megbecsülni is nehéz lenne. A völgyekben így sok nyoma maradt a szláv jelenlétnek: „Zadrima”, „Velipoja”, „Obot”, „Dibër”, „Pogradec”, „Korçë”, „Mokër”, „Berat” (Belgrad), stb. A tárgyalat

időszakban a szlávok még biztosan nem olvadtak be teljesen az albán többségbe, erről tanúskodik Toma Preljubović janinai központú fejedelemsége a 14. század második felében.

A hegyvidék lakosságának fontos összetevője volt a vlah pásztornép, melyet területünkön számtalanszor említenek a szerb oklevelek. 1198-ban például Stefan Nemanja vlahokat adományoz a hilandari kolostornak,¹⁵ Akropolitész pedig 1230-ban Ivan Aszen hódításait emlegetve egymás mellé teszi „Nagy-Vlahiát” és „Elbanont”.¹⁶ Stefan Dušan egy oklevele Dobrodoliane (egyébként szláv nevű falut) a vlahok falujaként emlegeti,¹⁷ de minden egyéb alkalommal, ha legelőről volt szó, a vlahok is szerepelnek.

A harmadik fontos összetevő a tengerpart lakossága, a nagy városok, Durrës (Dürrhakhion, Durazzo) és Vlora (Valona, Avlona), valamint környékük lakossága. Ez a terület itáliai befolyási övezetté vált. Említettük már a normannok és a nápolyi Anjouk foglalási kísérleteit. A 14. század utolsó évtizedében pedig, nem először a történelem során, de ezúttal huzamosabb időre velencei fennhatóság alá kerülnek a tengerpart fontosabb városai (Durrës, Ulqin, Shkodra). Attaleiatesz említett munkájában a „latinói” még valószínűleg görögöket jelent, Barleti azonban már olaszokról beszél Szkenderbég seregében, akiket a velencei fennhatóság alatti területekről fogadott zsoldjába.¹⁸ A történelem későbbi menetéből arra kell következtetünk, hogy az említett népek kisebbséget alkottak az albán többség mellett.

A kis albán nép 1380-as évektől 1501-ig tartó 120 éves török elleni harcának a Szkenderbég vezetése alatt eltöltött 25 év (1443–1468) a legfényesebb szakasza volt, és ekkor Szkenderbég fejedelemsége és a Magyar Királyság között gyakorlatilag szövetség állott fen, bár ez sohasem nyert hivatalos megerősítést.

Szkenderbég és Hunyadi kapcsolatait Francisc Pall romániai történész kutatta, jónéhány érdekes tanulmánya jelent meg e témában.¹⁹

A magyarországi albanológiának igen szép hagyományai vannak, ha nem is Szkenderbéggel kapcsolatban. Báró Nopcsa Ferenc elsősorban az albán folklórt kutatta,²⁰ míg Thajlőczy Lajos az albán források publikálásában szerzett elévülhetetlen érdemeket.²¹ Az utóbbi időben Schütz István munkássága érdemel említést.²² Szkenderbégről már a 16. században megjelent az első munka magyarul, Debrecenben, Bogáti Fazekas Miklós tollából;²³ az ő művét Dániel György dolgozta fel.²⁴ Bogáti művén kívül azonban még több más munka jelent meg Szkenderbégről magyarul, eredetiben vagy fordításban (Lázár Gyula, Camille Paganel stb.)²⁵ Különösen érdekes egy bajai bölcsészdoktornak, Szommer Józsefnek 1822-ben írt színdarabja,²⁶ „eredeti vitézi játéka”, „Szkenderbég, vagy a haza szabadítója” címmel, mely úgy tűnik, elkerülte a kutatók figyelmét, annak ellenére, hogy a szerző elég nagy jártasságot árul el a témában, és a magyar kapcsolatokat sem hallgatja el (például Szkenderbég állítólagos levele Hunyadi Jánoshoz). A mű természetesen nem mentes a kor szellemétől, ezért a romantikus mondanivaló érdekében néha megmésítja a tényeket: Szkenderbég apját, Gjon Kastriotit például királynak tünteti fel, Szkenderbéget pedig a szultán fővezérének. Bár a darab irodalmi értéke közepes, számunkra mégis fontos, mert az albán-magyar kapcsolatok egyik nem lényegtelen pontját jelenti, mely az albánok iránti magyar érdeklődésről és szellemi rokonságról árulkodik, ugyanis a magyar reformkor kezdetén egy magyar író ugyanazt a témát használhatta, mint az albán nemzeti újjászületés (Rilindja) írói. Mindannyiuk számára fontos volt a mű fő motívuma (melyet egyébként visszavetítettek

Szkenderbég korába), a harc a nemzeti függetlenségért. Szommer valószínűleg Barleti egyik feldolgozója, vagy éppen Barleti nyomán írta meg munkáját.

A jugoszláviai Magdalena Andelić írt tanulmányt az albán népköltészetről és a Szkenderbégről szóló irodalomnak magyarországi megjelenítéséről.²⁷ Mivel ez az egyetlen átfogóbb munka, talán kritikája is lehet az ezirányú hazai kutatásoknak. Megjegyzendő még az albán-magyar kapcsolatok terén, hogy az albán történetírók, de az albán emberek maguk is nagy fontosságot tulajdonítanak Szkenderbég Hunyadival való együttműködésének, Hunyadinak hagyományai vannak Albániában, és fel sem merül, hogy ő esetleg nem magyar hadvezér lett volna.

A 15. századi Albániára vonatkozó történeti források kiadása a múlt században indult meg. Sajnos, az e tekintetben legértékesebb mű, mely Thallóczy, Jireček és Sufflay tollából származik,²⁸ az első két kötet megjelenése után félbeszakadt. Így a korszakra vonatkozó levéltári dokumentumokat több helyről kell begyűjteni. Radonić, Theiner, Makusev, Ljubić, Iorga, Trinchera, Cerone gyűjteményeiből.²⁹

A török források még mindig nehezen hozzáférhetők, bár az albán szandzsák első defterének Inalçik által történt kiadása óta már többet tudunk a kérdésről.³⁰

Az elbeszélő forrásokat általában három részre lehet osztani:

1. „Nyugati források”: olasz, velencei, de raguzai, sőt albán források is ide osztályozandók, mert egyrészt törökellenes (ill. albánbarát) szempontból tárgyalják a történeteket, másrészt kivétel nélkül Itáliában jelentek meg, jórészt ott is íródtak.

2. Török történetírók: egyértelműen törökbarát nézőpont, albán győzelmekről említést sem tesznek.

3. Görög (bizánci) történetírók: általában a legelfogulatlanabbak, annak ellenére, hogy ők is törökbarátok (a legvérmesebb közülük Chalkokondylas).

Albán szerzőktől két hosszabb és két rövidebb munka maradt ránk Szkenderbég-re vonatkozóan. Ezek közül is a legfontosabb s valószínűleg a legrészletesebb a Barlettié,³¹ olyannyira, hogy sokáig ezt tartották az egyetlen eredeti, önálló munkának. Barleti albán vagy dalmát származásáról vita folyik; tudjuk, hogy shkodrai katolikus pap volt, Szkenderbég halálakor még gyerek, de személyesen ismerte Szkenderbég bajtársait, tanulmányozta a kor dokumentumait, elsősorban a velenceieket; részt vett Shkodra védelmében. Művét Velencében írta 1506–1510 között, és ez ismertté vált egész Európában, jónéhány nyelvre lefordították. Barleti egyértelműen Szkenderbég-párti, ezért óatosan kell kezelni adatait, felnagyítja az albán győzelmeket, vereségeket pedig nem említ. (Ezért néhány albán szerző hajlamos adatait minden esetben valódinak elfogadtatni.) Egyes történetírók szerint nem megbízható, Marinescu szerint azonban a történeti források itt-ott igazolják Barletit.

A 18. század közepéig Barleti művét tartották az egyetlen hosszú munkának. Ekkor fedezte fel Gianmaria Biemmi,³² egy bresciai pap azt a Barlettiénél régebbinek és megbízhatóbbnak tartott munkát, mely egy névtelen szerzőtől származik, aki magát Antivarinonak hívja. Sajnos, Antivarino műve – melyet állítólag 1480-ban Velencében adott ki – elveszett, így Biemmi volt az egyetlen, aki adatait felhasználhatta. Ma már erősen kétséges, hogy Biemmi tényleg talált ilyen munkát, és nem csak kitalálta az egészet.

A két rövidebb írásmű At Dhimitër Frëngutól és Gjihin Muzhaqitól származik.³³ Mindketten méltóan Barleti művéből, néhány részletkérdést illetően azonban más véleményen vannak.

Ami a görög történetírókat illeti,³⁴ egyet lehet érteni Fan Nolival, aki „vad albánellenesnek” és antikatólikusnak tartja őket, de megjegyzendő, hogy ennek ellenére elég hitelesen tudósítanak a történekekről. Kritobulosz például több ízben is ír török vereségekről, pedig munkáját a szultánnak ajánlotta. A szultán iránti lojalításban Khalkokondilasz és Frantzasz túlszaj rajta, de ők is tudósítanak albán győzelmekről, például Arianitinek Ali Bej Evrenozsi fölött aratott győzelmeiről. Kritobulosz azért is külön említést érdemel, mert az ő munkáját a Magyar Tudományos Akadémia adta ki 1875-ben.

Az itáliai források³⁵ elsősorban Szkenderbég itáliai hadjáratáról és kapcsolatairól szolgáltatnak értékes adatokat. Közülük Pontano és II. Pius (Enea Silvio Piccolomini) valószínűleg személyesen is ismerték Szkenderbéget, ezért szemtanúnak számítanak. Az albán történetírás azonban vitatkozik Piccolominivel, mert lekicsinylőleg írt Szkenderbég itáliai hadjáratának jelentőségéről. Sabellico, Filelfo és Volaterrano már inkább másodkézből tudósítanak. Ugyanaz a helyzet a raguzai forrásokkal is (Resti és Gondola, ill. Luccari), amelyek korábbi művek alapján íródtak, ráadásul jóval az események után, a 17-18. században.

A török történetírók Szkenderbéget felkelő és engedetlen vazallusnak tartják, megemlítik, hogy az albánok nem fizették a harácsot, hogy a harcokban sok török hős esett el, stb., így végső soron értékes közvetett információval szolgálnak a harcok menetéről (Urudzs Ben Adili, Asik Pasa Zade, Saad-ed-Din.)³⁶

Az albán történetírásban Szkenderbég egyedülálló helyet foglal el: a függetlenség jelképe, régebben pedig (Bardhi, Gegaj, Noli)³⁷ az európaiság, a keresztény kultúra megtestesítője. A második világháború utáni albán történetírás³⁸ is hangsúlyozza Szkenderbég európaiságát, de igyekszik az ő egyéniségét mindkét irányban (kelet és nyugat felé egyaránt) kiemelni. Míg a régebbi történetírók többé-kevésbé idealizálták Szkenderbég itáliai kapcsolatait (Nápoly, pápaság), ma inkább a viszony problematikusságára helyezik a hangsúlyt, különösen Velence esetében. Kasëm Biçoku szerint³⁹ Velence szerepe egyértelműen negatív, Aleks Buda⁴⁰ pedig a pápasággal való viszony sűrűdásaira hívja fel a figyelmet. Egyes európai történészek, így Thiriet⁴¹ vagy Pál⁴² az itáliai kapcsolatok ellentmondásosságát természetesnek tartják, így szerintük Velence saját céljait követte akkor is, amikor 1457–58-ban háborúban állt Szkenderbéggel, és akkor is, amikor évi pénzösszeggel támogatta őt, vagy mint 1463-ban szövetséget kötött vele.

A Magyarországhoz fűződő viszony pozitív voltát nem kérdőjelezték meg soha. Hunyadiról nagy tisztelettel írnak, sőt némelyek még azt is „szemére vetik” Szkenderbégnak, hogy elkésett a második koszovói csatából (1448).⁴³ Érdekes, hogy általában a két országot állítják be „Európa védőbástyáinak”, míg Brankovicsot negatív figurának tartják, a havasalföldi román fejedelmek ellenállásáról pedig nem emlékeznek meg. Ez nagyjából érthető is, hiszen ilyen értelemben Havasalföld nem állhatott (már csak földrajzi fekvésénél fogva sem) a törökök útjában Európa felé, és nem is rendelkezett Hunyadihoz és Szkenderbéghez fogható hadvezérekkel. Albánia Róma felé, Magyarország Bécs felé állta el a törökök útját – sikeresen. A Hunyadival való együttműködést három pontban látják igazoltnak: 1443–44-ben, 1448-ban és 1456-ban.

Talán az elmondottakból is következik Szkenderbég ellentmondásos megítélése a román történetírásban (Iorga, Marinescu),⁴⁴ ugyanakkor Decei⁴⁵ az őt megillető helyre teszi Gjergj Kastriotit. Iorga és Marinescu, Inalçikkal⁴⁶ együtt vitatja azt az albánok által hangoztatott véleményt, hogy a törökellenes felkelés és harc fő ereje

a parasztság lett volna.⁴⁷ Nagyobb igényű balkáni kitekintésre lenne szükség ahhoz is, hogy állást foglaljunk Inalçiknak azzal a nézetével kapcsolatban, mely szerint a török rendszer könnyítést hozott az albán (és más balkáni) parasztság számára.⁴⁸ A kérdés mindenképpen összetett, még ha csak a szorosan vett albán területeket nézzük is, hiszen az addig szabad nemzeti közösségben élő északi és egyes déli hegyvidéki csoportok helyzete (Malësia e Madhe, Himara, stb.), a velencei birtokon lakó vagy albán feudális urak alatt élő jobbágyok helyzetével távolról sem volt azonos.

Szkenderbégnek már közvetlen halála után elég nagy irodalma keletkezett Nyugat-Európában. Az itteniek ugyanis nagy rokonszenvvel kísérték az albán ellenállást. Ennek a történeti irodalomnak rövid áttekintése megvan Nolinál, Giochallas⁴⁹ pedig bővebben tárgyalja. A Szkenderbégről írott művek közül különösen érdekes Biemmi, Antivarino felfedezőjének műve. Babinger⁵⁰ szerint Biemmi kitalálta az egészet. A kutatások némely ponton azóta igazolták ugyan Biemmi véleményét, de ma a kutatók mégis hajlanak arra, hogy Babingernek adjanak igazat. Mindazonáltal a legtöbb későbbi történész (Fallmerayer, Iorga, Hopf, Marinescu, stb.)⁵¹ nem ismerte Biemmi művét. Nem ismerte Paganel⁵² sem, akinek franciául írott művét németre, görögre, magyarra is lefordították.

Gjochallas három fő variációt állít fel a források későbbi fejlődésében (Dupontet⁵³ – 1709, Paganel – 1855, és Pisko⁵⁴ 1894), a többi későbbi művet ezekből vezeti le, így a görög műveket (pl. Papadopulo-Vreto)⁵⁵ vagy a román Bilciurescu⁵⁶ művét is.

A 17-18. században mintha csökkent volna az albánok körében az érdeklődés Szkenderbég személye iránt. Természetesen itt az emigráns irodalomra gondolva, hiszen az otthoni albánokat sem a török megszállók, sem az iszlám nem ösztönözte a téma feldolgozására. Az otthoni albánság nagyobbik része ugyanis muzulmánná vált. Szkenderbég emlékét ebben az időben elsősorban az itáliai albánság őrizte.

A török hódítás nyomán a lakosság körülbelül harmada, mintegy 200 000 ember menekült Itáliába – részint Velencébe, részint Calabriába és Sziciliába, és főleg ez utóbbi területeken egy tömbben telepedett meg. Nem véletlen, hogy körükben indult meg elsőként a nemzetté válás folyamata, és ennek elősegítője az úgynevezett „Újjászületés” (Rilindja) irodalma a 19. század közepe táján. Az addig jobbára vallásos, egyházi vagy didaktikus, többnyire olaszul vagy latinul írott művek helyett az „arbëreshk” (itáliai albánok) saját anyanyelvükön romantikus, a népköltészet-hez, a faluhoz és a történelmi hagyományokhoz visszanyúló nemzeti irodalmat kezdtek írni.

A Rilindjának valószínűleg kedveztek a fejlettebb olasz gazdasági-társadalmi viszonyok, és az olasz Risorgimento példája. A Rilindja kezdetének Jeronim de Rada „Këngët e Milosao” (Milosao éneke) című elbeszélő költeményét tekintjük (1836). Sorra indultak albán lapok is. Ezután az itteni keresztény albánok újult erővel tüzték zászlajukra Szkenderbég nevét. Folklorgyűjtéseket adtak ki, hiszen ellentétben az otthoniakkal, itt az iszlám kultúra nem alakította át vagy cserélte fel a Szkenderbég személye köré szőtt népköltészetet. Így a legtöbb Szkenderbégre vonatkozó adatot náluk találjuk.

A legnagyobb arbëresh írók és költők választották témának a török elleni harcot és Szkenderbég személyét. Jeronim de Rada például nem csak őt, hanem Hunyadi is (lásd „Gjon Huniadi” című költeményét); mellette azonban az ifjabb Gavril Dara, Zef Serembe, Binard Bilota is. A legnagyobb hatású talán az ifjabb Gavril Dara

(1826–1885) műve: „Kënka e sprasm e Balës (Balë utolsó éneke). Ez egyszerre népköltészeti ihletettségű és történelmi témájú. Gavril Dara Szkenderbég 15. századi harcainak felelevenítésével, a dicső múlt bemutatásával erőt és biztatást akar adni a jelen problémáinak megoldásához is, a szülőföld függetlenségének kivívásához.

Ugyanez a folyamat az otthon maradt albánság körében kissé megkésve jelentkezett, itt Szkenderbég a múlt század második felétől vált divatossá (vagy égetően szükségessé). Naim Frashëri, a hatásában Petőfivel, Botevvel rokonítható albán költő műve jelentette az áttörést: a „Historia e Skënderbeut” (Szkenderbég története) az egyik legszebb feldolgozása a témának. A huszadik századtól aztán a függetlenség követelésével, majd az önálló albán állam megalakulásával, Szkenderbég egyre inkább elnyeri az albán kultúrában az őt megillető helyet. Ndre Mjeda, Çajupi, Mihal Grameno, Kristo Siliqi, Kosmo Serembe, Kolë Mirdita írtak róla, de szinte minden jelentősebb író, költő kötelességének érezte legalább egy művet az ő személyének szentelni. Így van ez napjainkban is, amikor a második világháború utáni albán irodalom talán legnagyobb alakja, Ismail Kadare szentelt egy regényt Szkenderbégnak. „A fellegvár” magyarul is megjelent, sajnos, azonban nem az eredeti albán szövegből fordítva, hanem az angol fordítás fordításaként. Koszovóban Enver Gjerjeku írt verseket Szkenderbégről.

Természetesnek tűnik, hogy a téma albán irodalmi feldolgozásáról jónéhány kiváló tanulmány jelent meg, és ez többé-kevésbé feldolgozottnak tekinthető. A világirodalmi vonatkozásokról már nem mondhatjuk el ugyanezt. Pedig nem akárkinek a nevét lehet itt megemlíteni: az olasz Margherita Sarocchi,⁵⁷ az angol Byron⁵⁸ és Longfellow,⁵⁹ a spanyol Lope de Vega,⁶⁰ Pérez de Montalbán,⁶¹ Vélez de Guevara⁶² és mások. A Kostallari⁶³ is megállapítja nagy összefoglaló tanulmányában, hogy például a spanyol irodalom albán vonatkozásai kevésbé ismertek, de ugyanezt elmondhatnánk a már említett Szommer-színadarab esetében is. A balkáni költők közül a bolgárnak és macedónnak egyaránt tekintett Prilčev írt egy elbeszélő költeményt Szkenderbégről.⁶⁴ Az ő műve a legismertebb, de nem az egyedüli.

A 15. század törökellenes harcai maradandó nyomokat hagytak az albán nép emlékezetében. Barleti szerint: „az albánok minden győzelmet dallal és tánccal ünnepeltek.”⁶⁵ Ezek a dalok és táncok nemcsak akkor, hanem a következő századok felkeléseiben is szerepet játszottak. Megjegyzendő azonban, hogy egyre szűkebb körben, elsősorban a hegyvidéki lakosság körében, hiszen a muzulmán többség más hősökre emlékezett. Sokkal erőteljesebben maradt fenn Szkenderbég emléke az emigráns itáliai albánság körében. A népköltészet iránti fokozott érdeklődés Itáliában és az anyaországban is a 19. századdal indult meg, ekkor adják ki gyűjteményeiket Vinçenc Dorsa, Jeronim de Rada, C. Crispi, Dhimitër Kamarda.⁶⁶ A következő évszázadban a gyűjtés súlypontja áthelyeződik a Balkánra. Jellemző az egyes nyelvjárások foklórjának némileg öntörvényű fejlődésére, hogy például V. Prenushi csak a geg népdalokat adja ki.⁶⁷ A második világháború utáni Albániában már rendszeres kiadásokra törekedtek, ebben nagy szerepe volt Qamil Haxhihasaninak.⁶⁸ Ugyanezt Koszovóban Shefqet Pllana neve fémjelzi ma, aki a macedón, bolgár és szerb népköltészet Szkenderbég-vonatkozásaira is kitékintett. Ennek ellenére ma még nem lehet lezártnak tekinteni a Szkenderbégre vonatkozó balkáni folklór kutatását. Az albán és a balkáni népköltészet összehasonlító vizsgálatánál Stavro Skendi munkái lehetnek mérvadóak.⁶⁹

JEGYZETEK

- 1 *Hasdeu, B. P.*: Cuvente den bătrâni. Bucuresti 1983; *Uő*: Etymologicum magnum Romaniae I–III. Buc. 1887–1893; *Philippide, A.*: Originea românilor. Iasi, 1923; *Rosetti, A.*: Istoria limbii române. Buc. 1964; *Schütz I.*: A propos de quelques éléments communs du lexique roumain et du lexique albanais. In: Magyar-román filológiai tanulmányok, Bp. 1984; *Puscariu, S.*: Limba româna I. Buc. 1940.; *Brâncus, G.*: Vocabularul autohton al limbii române. Buc. 1983.
- 2 *Iorga, N.*: Notes et Extraits pour servir e l'histoire des Croisades. Paris–Buc. 1899–1916.; *Marinesco, C.*: Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg. Mélanges de l'École Roumaine en France, I (1923)
- 3 Lásd 1. sz. jegyzet
- 4 *Kritobulosz*: II. Mehemet élete, Bp. 1875.
- 5 *Fermendžin, Eusebije*: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Acad. Scientiarum et Artium Meridionalium, Zagrabiae
- 6 *Miklosich, F.*: Albanische Forschungen. Wien 1870–1871; *Uő*: Beiträge zur Lautlehre der rumänischen Dialekte. Wien, 1881–1883; *Uő*: Über die Wanderungen der Rumunen... Wien, 1879; Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Coll. et digesserunt Lud. de Thallóczy, Const. Jireček, Em. de Sufflay. Vol. 1–2. Vindobonae 1913–1918.
- 7 Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë II. Tiranë 1962, 32.
- 8 Burime të zgjedhura... II. 48.
- 9 Acta et diplomata... I/97.
- 10 Acta... I/93.
- 11 Burime... II/113 és II/140.
- 12 Acta
- 13 Acta I/147.
- 14 Acta I/214.
- 15 Burime... II/25.
- 16 Burime... II/39.
- 17 Burime... II/74–76.
- 18 *Barleti, Marin*: Historia e Skënderbeut, Tiranë, 1967. 247.
- 19 *Pál F.*: Skenderbeu dhe Huniadi. In: Konferenca e dytë e studimeve albanologjike 1968, Tirane; *Uő*: Les relation entre la Hongrie et Scenderbeg. In: Revue Historique de Sud-Est-Européen 10 (1933); *Uő*: I rapporti italo-albanesi intorno alla meta del sec. XV, Archivio Storico per la Province Napoletane seria III., vol. IV (1965).
- 20 Az Albániáról szóló legújabb irodalom. (Összeállította: Nopcsa Ferenc.) Bp. 1918; *Nopcsa Ferenc*: A legsötétebb Európa. Bp. 1911; *Uő*: Thrakische–albanische Parallelen. Wien, 1912; *Uő*: Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanien. Wien, 1912.
- 21 Lásd 6. sz. jegyzet
- 22 *Schütz István (szerk.)*: Albán-magyar szótár. Bp. 1953; *Uő*: Virágzik a pomagránát. Albán históriás énekek, balladák és népdalok. (Vál. és utószó) Bp. 1968; *Uő*: A föld szépe. Albán népmesék (ford. és utószó). Bp. 1957.
- 23 *Bogáti Fazekas Miklós*: A nagy Castriot Györgynek históriája..., Kolozsvár 1592.
- 24 *Dániel Gy.*: Vepre e pare letraro-artistike hungareze mbi Skënderbeun, Konf. e dytë e stud. alb. Tiranë, 1968 (a továbbiakban: Kof. e dytë)
- 25 *Lázár Gyula*: Castrioti György és az albán szabadságharc, Bp. 1881.; *Paganel, Camille*: Szkanderbég története. Nagybecskerek 1890.
- 26 *Szommer József*: Scanderbég vagy 'a Haza szabadtója Pesten, 1822.
- 27 *Andelić, M.*: Albanska narodna poezia u mađarskoj književnosti s osvrtom na pesme o Scanderbegu. In: Simpoziumi për Skënderbeun, Prishtina, 1969.
- 28 Acta et diplomata res Albaniae... Vol. I–II. Vindobonae 1913–1918.
- 29 Fontes rerum Slavorum Meridionalium, Beograd 1934–1936; *Theiner, Augustin*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, Romae, 1859; Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum (kiad. több helyen) 1874–1882. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalis I–22, Zagreb 1868–1891.
- 30 *Inalçik, H.*: Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.
- 31 *Barleti, M.*: Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut. Tiranë, 1967.

- 32 *Biemmi, G.*: Istoria di Giorgio Castriotto... Brescia, 1742.
- 33 *Musachio, G.*: Historia e genealogia della casa Musachia.
- 34 *Chalkokondyles, L.*: Historiarum demonstrationes Bp. 1922–27; *Kriobulosz: II. Mehemet élete*. Bp. 1875.
- 35 *Pontanus, J.*: Opera..., Venetiis, 1533; *Sebellicus, M. A.*: De situ urbis Venetae... Lugduni 1722; *Philelphus, J.*: Amyris, epos de vita Machometti II. ... Monum. Hung. Hist. 22.; *Luccari, G.*: Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Ragusa 1790.
- 36 *Tevarih-i Al-i Osman*, Hannover 1925. (kiad. Babinger); *Babinger, Franz*: Die Geschichtsschreiber der Osmanen... Leipzig, 1927.
- 37 *Bardhi (Blanchus) F.*: Dictionarium Latino-Epiroticum, 1635; *Gegaj, A.*: L' Albanie et l'invasion turque au XVe siècle, Paris–Louvain, 1937; *Nolik, Fan*: Historia e Skënderbeut, Tirane 1967.
- 38 *Historia e Shqipërisë*, Tirane 1959–1965.
- 39 *Biçoku, Kasëm*: Disa aspekte të marrëdhënive të Skënderbeut me Venedikun. Konf. e dyte.
- 40 *Buda, Aleks*: Gjergj Kastrioti — Skënderbeu dhe epoka e tij, Konf. e dyte.
- 41 *Thiriet, F.*: Disa mendime rreth politikës së Venedikut ndaj Gjergj Kastriotit — Skënderbeut. Konf. e dyte.
- 42 *Pál F.*: Skënderbeu dhe Huniadhi. Konf. e dyte.
- 43 *Pál F.* id. mû.
- 44 *Lásd 2. sz. jegyzet*
- 45 *Decei, Aurel*: Istoria Imperiuli Otoman. Buc. 1978.
- 46 *Inalçik, Halil*: Krahina e Krujës dhe e Dibrës ... Konf. e dyte.
- 47 *Pulaha, Selami*: Fshatarësia — forcë lëvizëse në luftën për liri ..., Konf. e dyte.
- 48 *Lásd 47. sz. jegyzet*
- 49 *Giochala, T.*: O Georgiosz Kasztriótesz, Thesszalonike, 1975.
- 50 *Babinger*: id. mû.
- 51 *Hopf, C.*: Chroniques ...
- 52 *Paganel*: id. mû.
- 53 *Duponcet, P.*: Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie. Paris 1709.
- 54 *Pisko J.*: Skanderbeg. Historische Studie, Wien 1894.
- 55 *Papadopulo-Vreto*: Compendio dell'istoria di Giorgio Castriotto... 1-2, Napoli, 1820.
- 56 *Bîlculescu, I.*: Prescurtare din istoria lui Georgie Castriotul... 1-2, Bucuresti, 1847.
- 57 *Sarocchi, Margherita*: La Scanderbeide. Roma 1606
- 58 *Byron, G. G.*: Childe Harold's Pilgrimage. Canto II.
- 59 *Longfellow H. W.*: Tales of a Wayside Inn. Boston 1891.
- 60 *Lope de Vega*: El principe Escanderberg.
- 61 *Pérez de Montalban*: El principe esclavo Escanderberg. 1629.
- 62 *Vélez de Guevara*: El principe Escanderbey. 1634.
- 63 *Kostallari, A.*: Figura e Skënderbeut në letërsinë botërore. Konf. e dyte.
- 64 *Prličev G.*: Scandermeis, Sofia, 1967
- 65 *Barleti*: id. mû.
- 66 *Dorsa, Vincenc*: Sugli albanesi. Ricerche e pensieri. Napoli, 1847; *De Rada, G.*: Rapsodie d'un poema albanese. Firenze, 1866; *Crispi, C.*: Memorie storiche di talune costumanze... Palermo, 1853; *Camarda, Dh.*: Appendice al Saggio di Grammatologia... Prato, 1866
- 67 *Prenushi, V.*: Kangë popullore gegnishte. Sarajevë 1911.
- 68 *Haxhihasani, Q.*: Këngë popullore historike. Tiranë 1956.; *Uđ*: Këngë popullore legjendare, Tirana 1955.
- 69 *Skendi, S.*: Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry. Philadelphia 1954.

SZEMLE

KRAUSZ TAMÁS

PÁRTVITÁK ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

*Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel
az 1920-as évekre. Bp. 1991, Akadémiai Kiadó, 200.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 113.)*

Krausz Tamás már hosszú ideje publikál az 1920-as évek szovjet történetének tárgyköréből. Mindig rengeteg új anyagot dolgoz fel, korabeli kiadványokat, amelyek jóformán a levéltári anyagoknál is nehezebben hozzáférhetőek. Ezúttal nem közvetlenül a politikai harcok bemutatását kapjuk legújabb könyvében, hanem annak elemzését, hogyan alakultak az orosz fejlődésre vonatkozó nézetek ezekkel a harcokkal összefüggésben, vagyis a konkrét problémák historizálását. S egyúttal betekintést is abba, milyen erős függésben volt a kialakuló szovjet történettudomány a hatalomtól és belső viszáljaitól. Egyébként „legújabbnak” csak módjával lehet nevezni ezt a kötetet, hiszen 1981-ben védett kandidátusi disszertációról van szó. Mindezenetre a szerző úttörő munkásságáról vall, hogy tíz évvel később gyakorlatilag érdemi változtatások nélkül is megjelenhetett, s teljesen beleillik mai szakmai közéletünkbe.

Mindjárt az elején Krausz Tamás megfogalmazza a történeti problémakört, amelyet körüljárt: „az orosz állam különös történelmi funkciója (a feudális és tőkés forma létrejöttében), az önkényuralom eredete és az obszcina történelmi jellegzetességei, valamint a kapitalizmus lehetőségei, illetve korlátai, vagyis az oroszországi történelmi fejlődés alternatívái a 19. század második felében.” A témakört a bevezetés után hét fejezetben tárgyalja.

Először a kérdés előzményeit vázolja fel. A polgári történetírásban is már vitatott volt az egész problémakör, Miljukov az állam különleges szerepét hangsúlyozta, és már évtizedek óta nyitott kérdés volt Oroszország és Európa viszonya, különállás vagy lényegi azonosság. A századelőn a szociáldemokrata párton belül a forradalom perspektíváival fonódott össze a kérdés. Plehanov az orosz fejlődés ázsiai jellegét hangsúlyozta. Trockij is a különlegességet, vele szemben Pokrovszkij azt, hogy Oroszország is az európai fejlődéshez igazodott. Trockij inkább az ázsiai despotizmushoz közelítette az abszolutizmust, ezzel magyarázta az állam fontos szerepét. A burzsoázia elmaradottsága vagy fejlettsége a polgári forradalom lehetőségét vagy lehetetlenségét jelentette. Rjazanov Pokrovszkijhoz hasonlóan elutasította a sajátosságokat. A liberális történetírás bírálata mellett Pokrovszkij ötkötetes orosz történetében azt hangsúlyozta, hogy a fejlődés alapjában véve az európai mintához igazodott. A 16. században már a rendiség jelenlétét konstataálta. A fejlődés megkésett. De végső soron a kereskedőtőke szerepének hangsúlyozásával maga is a sajátos vonások mellett foglalt állást. Még az első orosz forradalom utáni időszakban sem alakult ki a párton belül egységes felfogás. Plehanov a nyugat és kelet közti ingadozásra utalt, Péter a nyugathoz vitte közel az országot, az októberi forradalommal megint a sajátos vonások kerültek szerinte előtérbe.

Október után, a teljesen új helyzetben ismét feléledtek a viták, különösen 1922-ben. Ezekben az években kellett létrehozni a marxista szovjet történetírást. Trockij osztályok feletti államot emlegetett, az uralkodó osztályok gyengesége miatt; Pokrovszkij ezt bírálta, mert ebből az következett, hogy csak az államapparátus ellen kellett harcolni. Szemére vetette Trockijnak, hogy nem ismeri eléggé a tényeket (Pokrovszkij egyetemen képzett történész volt). Trockij válaszában azt emelte ki, hogy az orosz városok nem gazdasági, hanem közigazgatási központok csupán. A modern orosz gazdaság megteremtésében a nyugati tőke szerepét hangsúlyozta. Pokrovszkij szerint viszont a 16. században a nyugati országok sem álltak a fejlődés magasabb

fokán, mint Oroszország. A huszas években három fő kérdés került a viták előterébe: a polgári demokratikus és a szocialista forradalom kapcsolata, a bolsevik politika megváltozása a proletárforradalom kérdésében 1917 elején és végül Trockij permanens forradalom elmélete. Trockij az 1905-ös forradalomról szóló összegyűjtött cikkeiben arra utalt, hogy a továbbiakban a proletariátus össze fog ütközni a parasztsággal, amelyet egyébként már régóta konzervatívnak tartott. Ezért is tartott ki a permanens forradalom mellett: a szocializmus csak a fejlett országokban győzhet úgy, hogy az a szovjet államot is segítse. Sztálin ezzel szemben a „szocializmus egy országban” jelszavát vetette be.

Lenin halála után felvetődött a lenini örökség kérdése a történetírásban is, és megkezdődött az elődök kutatása, vissza egészen a dekabrista Pestyelig. (Krausz itt az újabb nyugati történeti munkák felfogására is kitér.) Szerinte a viszony az orosz forradalmi mozgalomhoz diszkontinuos volt. A „szocializmus egy országban” viszont az orosz sajátosságokhoz való visszatérést jelentette. Ebben a kérdésben a szerző szerint nagyjából három irányzat alakult ki. Az egyik a sajátosságok alapján a forradalom nemzeti vonásait domborította ki. A másik az egyetemes fejlődési törvényeket hangsúlyozta, a forradalomban mégis orosz sajátosságot látott. A harmadik is a sajátosságokat emelte ki, de a lenini örökség továbbfejlesztését internacionalista értelmében képzelte el. Vitatott volt ebben a narodnyik hagyomány szerepe. Voltak, akik a nem-proletár hagyományokat ki akarták rekeszteni, mások marxista csírákat fedeztek fel benne. A vita 1928-ban Csernisevszkij értékelése körül bontakozott ki, Sztjeklov egyenesen a kommunizmus alapítóját látta benne. Pokrovszkij szerint Csernisevszkij vulgármaterializmusa volt a kapcsolat Marxhoz, a narodnyikság a kulákság ideológiája volt. Trockij, már az emigrációban, a nyugatról jövő eszmék jelentőségét hangsúlyozta, úgy látta, a marxizmus megjelenése szakítás volt az orosz hagyománnyal.

A huszas évek közepén a vita elsősorban az abszolutizmus jellege körül bontakozott ki. Pokrovszkij egy rövid összefoglalásban még erősebben hangsúlyozta a kereskedőtöke szerepét, az abszolutizmus ennek az uralmát jelentette. A földesurak és kereskedők osztályának elkülönítésével elhatárolta magát Trockij álláspontjától. Vele szemben azt hangsúlyozta, hogy az állam szerepe nem is olyan fontos. Az orosz abszolutizmus a kereskedőtöke talaján jött létre, de feudális jellegű volt, s ez a jelleg változatlan maradt. Sztálin 1927-ben még Pokrovszkij mellett foglalt állást. Hatvanadik születésnapját nagy fénnel ülték meg. Érdeme a szerző szerint az orosz történelem elhelyezése Európában. 1931-ben azonban, valószínűleg nem önként, önkritikát kellett gyakorolnia: a kereskedőtöke valójában csak uzsoratóke volt. Bírálták azért is, hogy szerinte a történetírás a politika visszavetítése a múltba.

A bírálat nyomán Oroszország elmaradottságának a kérdése került az előtérbe. Ez szorosan összefüggött a szocializmus egy országban problematikával is. Míg Trockij lebecsülte a belső erőket, az „egy országban” egyfajta nemzeti messianizmust jelentett. Tarle szerint az ország már a 18. század második felétől kezdve modernizálódott (ezt még 1918-ban fejtette ki). Mások szerint éppen a 19. század második felében éleződik ki az elmaradás. Trockij a kombinált fejlődés törvényével igyekezett magyarázatot adni: archaikus és modern elemek egyszerre fejlődtek. Egyes ágazatok gyors fejlődése éppen az elmaradottság jele. Krausz itt nagyon elmésen rámutat történeti és politikai elmélet sajátos paradoxonjára: Trockij logikájából inkább az „egy országban” elmélet következett volna, Pokrovszkij álláspontja Trockij politikáját támaszthatta volna alá. Viszont Trockij az európai hatást tartotta döntőnek, Pokrovszkij elmélete lehetővé tette, hogy az orosz szocializmust egyetemes mércévé tegyék. Itt az általános és különös felcserélésének az esetéről van szó a szerző szerint. A magyarázatot abban keresi, hogy ekkor még nem ismerték az összehasonlító módszert.

1927-ben a XV. pártkongresszuson a kínai forradalom kudarca miatt az ázsiai termelési mód kérdése került az előtérbe. (Krausz szellemesen az erről szóló alfejezetnek „A „feleslegesség” vált viták” címet adja.) Buharin az ázsiai termelési módot csak a feudalizmus egyik változatának tekintette. A vita kiszélesedett a formáció-váltás kérdésköre felé. IV. Iván nem tekinthető keleti despotának (a vita az ázsiai termelési mód kirekesztése felé vett irányt). 1929-ben a vita kiújult, de 1931-ben párthatározattal lezárták, az ázsiai termelési mód kiiktatódott a spekulációk köréből. 1934-ben következett az újabb párthatározat, amely elfélte

Pokrovszkij nézeteit (egykori tanítványai két kötetet is állítottak össze tudományellenes és antimarxista nézeteinek a cáfolására). A párt, vagyis Sztálin már teljesen kezébe kerítette a történettudomány irányítását, előtérbe került a harc az absztrakt szociológiai sémák ellen, a nemzeti múlt rehabilitálása (pl. 1812 vonatkozásában). Pokrovszkijt megvádolták azzal, hogy a polgári történészek nézeteit vette át. I. Péter ezekben a kötetekben egyenesen megdicsőült.

Krausz Tamásnak éppen az utolsó fejezetekből kellett sokat kihagynia (a szokásos terjedelmi okokból), de azért utal arra, hogy az ötvenes évek végén a hidegháború lezárásával (ma inkább enyhülésről beszélünk) újabb szakasz kezdődött a szovjet történettudományban. 1962-ben egy országos történész tanácskozás igyekezett kiküszöbölni a „személyi kultusz” hatásait, régi kérdéseket újra elővéve, de a polgári történetírással továbbra is hevesen vitatkozva (Krausz itt Wittfogelnek az ázsiai termelési móddal kapcsolatos aktualizáló felfogására és ennek szovjet kritikájára tér ki). Az 1960-as években a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdései kerültek napirendre. Krausz itt utal arra, hogy az összehasonlító módszert alkalmazó magyar történészek (Ránki György, Katus László) ekkoriban szakítottak az „önálló fejlődés” tanával. A szovjet történetíráson belül ez volt az egyik irányzat, amely orosz sajátosságokat is emlegetett, a jobbágyrendszer széles területi elterjedését, a felépítmény relatív önállóságát, s nem feledkezett meg a világkapitalizmus befolyásáról. A másik irányzat viszont továbbra is a 17., sőt a 16. században kereste az orosz kapitalizmus gyökereit. Krausz Tamás így eljutott az orosz abszolutizmus jellegeiről megindult vitáig, de ezt már nem tudta tárgyalni. Úgy látja, továbbra is két koncepció alakult ki, az egyik az orosz fejlődést egyidejűnek tartja az európaival, ez a tradicionális szemlélet, a másik viszont tagadja ezt az egyidejűséget, az elmaradottságot hangsúlyozva (ha nem is olyan nagyon, tehetjük hozzá).

Krausz Tamás szerzteágazó mondanivalójának csupán pusztá vázát tudtuk ebben a rövid tartalmi ismertetésben felmutatni. Ennél sokkal több anyag és szempont van benne, tanúskodik erről már maga a névmutató is. Nagyon szép egyéni teljesítmény ez a munka, érdemeiről már bevezetőben is szóltunk. A történetírás ma már nincs alávetve a hatalomnak, még a Szovjetunióban sem, s nem kell politikai problémákat „meghistorizálni” (vagy mégis?). Az alapkérdés azonban most is fennáll: Oroszország és/vagy Európa. Krausz Tamás a vitában nem foglal egyértelműen állást, de úgy tűnik, valamiféle kompromisszumot tart helyesnek Trockij és Pokrovszkij között: igenis vannak orosz sajátosságok, de ezek alapvetően az Európától való elmaradottságból származnak. A vitakérdésben ma különösen nehéz állást foglalni. A szovjetunióbeli fejlemények valamilyen formában történő lezárása nyilván több lehetőséget ad majd a döntésre. Krausz Tamás érdeme, hogy elfogulatlan szemmel sok újat adott a szakemberek kezébe.

Niederhauser Emil

PIERRE JEANNERET

DIX GRANDES FIGURES DU SOCIALISME SUISSE. EDITÉ PAR LE PARTI SOCIALISTE VAUDOIS.

A svájci szocializmus tíz nagy alakja
Lausanne, 1983. 36.

Pierre Jeanneret a svájci munkásmozgalom-történetírás erős középgenerációs képviselője, aki hosszú évtizedek óta foglalkozik a svájci munkásmozgalom és a szociáldemokrácia történetével: ezúttal kis, de igen jellemző csokrot állított össze „a 10 nagy” reprezentáns bemutatásával. Természetesen azonnal felvetődik a kérdés, hogy miért éppen ezt a tíz embert választotta ki. A szerző rövid, egyoldalas előszavában pontosan ezt magyarázza, részben mentegeti is magát. Mentegeti azért, mert talán mást is lehetett volna a „legnagyobbak” közé válogatni, de azért a kiválasztást végső soron Jeanneret — természetesen — rendjén valónak találja. Igazából egy ponton véli a válogatást valóban hibáztathatónak: hogy a 10 között nincsen egyetlen nő sem. Jeanneret így a „kritika elébe megy”, nemcsak azért, mert manapság Nyugt-Európában valóban elfogadhatatlan egy ilyen jellegű „megfeleldkezés”, hanem azért is, mert a svájci munkásmozgalomban is természetesen „voltak nők”. Jeanneret meg is nevezi őket, többek között L. Ragaz és J. Humbert-Droz felesége, ámde — azonnal és joggal — hozzáfűzi, hogy e „nők” között egy sem volt Rosa Luxemburg nagyságrendű.

Ezek után a tíz kiválasztott ember listája: Jules Humbert-Droz, Charles Naine, Walther Bringolf, Dr. Ernest Gloor, Robert Grimm, Dr. Fritz Brupbacher, Otto Lang, Herman Greulich, Ernest-Paul Graber, Karl Dellberg. E felsorolás alighanem a magyar olvasók túlnyomó zömének nem sokat mond. Végeredményben a modern svájci munkásmozgalom, a szociáldemokrácia kialakítóiról van szó — de meglehetősen nagy „szórással”.

Mindenekelőtt szembeötlő a generációs tömörültség, de elgondolkodtatók a kivételek is. A „tízek” közül csak Greulich az, aki (1842-es születésű) még azok között volt, akik az I. Internacionálé éveiben csatlakoztak a munkásmozgalomhoz és A. Bebel és W. Liebknecht pályatársaiként ott voltak a II. Internacionálé megalakításakor. Ő az, akit azután „Greulich papaként” („apóként”) tiszteltek és szerettek, s aki azután ténylegesen a svájci szocialista párt megteremtője és „nagy öregje” lett. Az utána következő „legfiatalabb” már 1863-as születésű (Dr. Lang), a zöm 1870–80-as születésű, de többen az 1890-es években, vagyis a II. Internacionálé és a Svájci Szociáldemokrata Párt 1888. évi megalakulása után születtek. Természetesen teljesen más ifjúkori politikai élmények hatottak a szereplők egész további életútjára.

A másik általános megközelítési mód, ha az illetők szociális származását nézzük. Túlnyomó többségük szegénysorból származott, de persze ez nagyon elmosódó megközelítés. Még pontosabban, igen sokuknak apja is szakmunkás volt, s nem egy közülük (sőt talán a nemzetközileg legismertebbek! R. Grimm, Ch. Naine) maguk is szakmunkásokká lettek, s így kezdték „politikai karrierjüket”. Ám voltak, akik értelmiségi családból kerültek ki (Humbert-Droz), vagy jómódú polgári családba születtek, s már diákkorukban fellázdáltak a polgári társadalom ellen, s később szocialistákká váltak (F. Brupbacher).

A harmadik általánosító megközelítés: az iskolai végzettség ill. a munkaterület. Jól ismert, hogy Bebel eredetileg munkás volt, de azután évtizedekig pártvezér, vagy hogy a brit bányász-vezér, J. Keir Hardie évtizedeken át lapszerkesztőként dolgozott. Ugyanez a megközelítés alkalmazható a „svájci 10-ekre” is, amennyiben Ch. Naine a svájci „tradícióknak” megfelelően órák-szakmunkásból, R. Grimm nyomdászból lett lapszerkesztő, városi, illetőleg kantonális, időnként össz-szövetségi parlamenti képviselő, illetőleg „kormánytag”. S az első a „klasszikus” értelmiségi Humbert-Droz, aki protestáns lelkész gyermeke, maga is egyetemet végzett, részben Angliában, hogy maga is protestáns lelkész legyen. Ezt az „egyenes utat” szakítja meg

a háború, lelkes antimilitarista-szocialista, kommunista „agitátor”, szervező, lapszerkesztő, cikkíró lesz — mindenképpen értelmiségi, de már nyilvánvalóan egy más szemlélettel. Dr. Otto Lang esete jellegzetesen egyedi svájci eset, amennyiben Lang, amellett, hogy végzett jogászként nemcsak a Svájci Szocialista Párt egyik alapítója volt, hanem mindjárt titkára is lett — ugyanakkor szülővárosában, Zürichben a legmagasabb bírói testületnek is tagjává válhatott, sőt a Szövetségi Legfelsőbb Bíróságnak is tagja lehetett volna, ha ő ezt elfogadja. Lang a gyakorló bírói munka mellett „természetesen” elméleti jogász is volt, egy sor elméleti munkát írt, részben az alkoholizmus jelenségére specializálódva. (Gondoljunk arra, hány kitűnő jogásza, sőt elméleti jogásza volt a magyar szociáldemokrata mozgalomnak, ámde 1918 előtt ilyen „karrier” egyszerűen elképzelhetetlen volt nálunk.)

S persze a „10-ek” történetét nem lehet a svájci köztörténettől, s a munkásmozgalomtól elszakítva vizsgálni. A svájci szociáldemokrata mozgalomnak is megvannak a maga ár-ápály szakaszai, s akik a kezdeteknél oly kimagasló szerepet játszottak, azok jelentősége az 1914 után radikalizálódó svájci mozgalomban csökken (a jelenség okaira itt nem térhetünk ki — ezt a szerző köztudottnak tekinti), így pl. Greulich személye elhalványodik, s vele szemben a fiatalabbak és radikálisabbak (Grimm, Humbert-Droz, Naine és Graber) szava lesz súlyosabb. Jeannert az életrajzok bemutatásánál „érthetően” alig-alig ejt szót a nemzetközi eseményekről, még a kötet szereplőinek a zimmerwaldi mozgalomban játszott szerepéről sem. Annál többet ír viszont a nevezetes 1918 novemberi svájci általános sztrájkáról, a forradalmasodás nagyon látványos és rövid időszakáról, amely valóban nagy forduló az egész svájci köztörténetben, amelyben a fentnevezettek közül megint nem egy újra jelentős szerepet játszott. Ámde megint svájci „sajátosság”: Grimm éppen e sztrájk kapcsán több hónapra börtönbe került (ezt az időt néhány jelentős munka megírására használta fel!), ámde ez sem vágta el az útját annak, hogy Bernben a városi, majd a kanton élén — hosszabb időszakon át — fontos kormányzati funkciókat töltsön be.

A „10-ek” esetében is beleütközünk abba a jelenségbe, hogy 1916–1918 során a svájci szocialisták nemcsak „általában” radikalizálódtak és súrlódtak élesen a kantonális és szövetségi svájci kormányzattal, hanem némelyikük 1919 után kommunista is lett, egyesek a Kommunista Internacionáléban fontos szerepet játszottak (Humbert-Droz), ámde a különféle időszakokban (egyesek már az 1920-as évek derekán, mások az 1930-as évek harmadik harmadában) mind visszatértek a Szocialista Párthoz. Megint szembeötlő és elgondolkodtató: a Svájci Szocialista Párt nemcsak visszafogadta őket (így Humbert-Drozt, aki a Kominternek egy időben egyik titkára is volt), hanem alkalmasint még a pártnak felelős, sőt élvonalbeli vezetőivé is válhattak. Humbert-Droz is, Bringolf is a SSzP elnöke, illetve titkára volt 1945 után.

A könyvecske még számos tanulságot kínál, olyat, hogy Grimm, az autodidakta nyomdász munkás miként lett a párttörténetírás egyik előfutára; Greulich, a könyvkötő munkás szitén jeleskedett e téren, de olyant is, hogy Humbert-Droz 1945 után miként tudott régi öröksége nyomán is mélyreható nemzetközi elemzéseket alkotni, amelyek a baloldali szociáldemokrácia értékálló és akkoriban jól ismert munkáivá váltak. A „10-ek” újrafelfedezése e tekintetben is indokolt.

Jemnitz János

FRANCIS POTY ET JEAN-LOUIS DELAET

MÉMOIRE OUVRIÈRE. HISTOIRE DES FÉDÉRATIONS. CHARLEROI 1885–1985.

(Munkásemlékezet. A tartományi szervezetek története. Charleroi 1885–1985.)

Institut Emile Vandervelde. Bruxelles, PAC. 1985. 209.

Charleroi többjelentésű fogalom mindenki számára, aki a belga munkásmozgalom történetével s Belgium szociális keresztmetszetével kicsit is megismerkedett. Charleroi ugyanis a „vas–acél” korszak igazi ipari szíve volt, méghozzá pontosan a vas–acéliparnak, de úgy, hogy közvetlen az ipari város mentén húzódtak a szénmedencék is. (A Van Gogh által sokszor megfestett Borinage szénmedence központja ugyan Mons volt, de a távolság a két város között kisebb, mint Budapest és Tatabánya között.) Charleroi volt az üveggyárak egyik belgiumi központja is – s ezzel együtt a heves szociális konfrontációké, bár a vallon területeken ennek mindig is több góca akadt (Mons, Liège, Verviers).

A kötet szerzői történeti visszapillantásukat az 1830-as éveknel kezdik, a polgári-nemzeti forradalom szociális vonatkozásainál, hogy utána az 1840-es évek kezdetétől már azt vizsgálják: egyfelől milyen szálon tapadt éppen Charleroihoz a sajátos szocialista értelmiségi szellemi üttörés, másfelől, miként követik egymást az 1840-es évektől a munkások spontán gazdasági sztrájkjai.

A szerzők figyelmét nem kerülte el a liberális párt és a munkásság viszonya, az, hogy a liberális pártnak milyen volt (vagy nem volt) a szociális politikája. Szót ejtenek az I. Internacionálé helyi hatásáról, majd arról, hogy az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején miként eresztenek már tartósabb gyökeret az új típusú szakszervezetek, szövetkezetek. Charleroi volt az a kivételes ipari centrum, ahol az 1880-as évek elején Ganddal és Brüsszellel szemben nem azonnal a szocialista csoportok, hanem a „Munka Lovagjai” fejtettek ki jelentős szervezőmunkát, főként az üveg munkások körében.

Ezután háromféle síkon is következik be váltás. 1886-ban kirobban a híres belga munkás „Jacquerie”, aminek középpontja éppen Charleroi lett. A felkelés-lázadás véres incidensekkel járt, elhúzódott, de egyik eredménye kétségtelenül az lett, hogy a „munkáskérdés” a közfigyelem előterébe került, s a kormány elkötelezte magát a szociálpolitikai törvényhozás megvalósítására. Ugyanakkor született meg 1885-ben országos szinten a Belga Munkáspárt (POB), ami azután átrajzolta az egész országos munkásmozgalmi arculatot; így Charleroi-ban is. S a harmadik mozzanat: feltűnt egy fiatal szocialista értelmiségi: az ügyvéd, publicista, esztéta, szépíró Jules Destrée, akinek nagy része volt abban, hogy a POB itt mély gyökereket tudott eresztetni. Persze mindebben szerepet játszott az 1873–1896-os elhúzódó gazdasági válság, amely éppen az 1884–1887-es időszakban érte el mélypontját, aminek az 1886-os munkásfelkelés is egyik látványos eredménye volt, s ami elsöpörte a régi gazdasági, liberális axiómát, s a „felsőket” is – évtizedes késéssel – rákényszerítette az állami szociálpolitika elvének elfogadtatására.

S ha Charleroi ezekben a küzdelmekben 10–20 ezres megmozdulásokkal tűnt ki, nem maradt el a politikai szabadságjogok megszerzéséért vívott küzdelem terén sem. Ennek a tétje – ismeretes módon – az általános titkos választójog megszerzése volt. Az emlékeztető 1893. évi országos általános sztrájkot követő reform nyomán zajlott le az 1894. évi választás Charleroi-ban is. Itt a censzusos választás nyomán 40 ezer választónak volt egy, 19 ezernek két, és 15 ezernek három választójoga. Nem kevésbé érdekes, hogy a POB jelöltjei mellett a szélesebb Demokrata Szövetség (vagyis a pártközi „baloldali” koalíció) is külön jelölteket állított, akik között voltak szocialista professzorok (Vandervelde), ügyvédek (Destrée) és üveggyári mun-

kások, bányászok. A generációs megoszlás itt is megegyezett a nemzetközi tapasztalatokkal. Az eredmények ekkor s a következő, 1898-as választáson is jellegzetesen alakultak: a 350–370 000 fős városban 10 000 szavazatot kaptak a szocialisták, 34 000-et a katolikusok és 67 000-et a liberálisok. Egyelőre még hosszú harcot kellett megvívni, amíg az egyenlő általános választójogot ténylegesen kivívták (1918 után). E hosszú korszakra vonatkozóan azonban a kötet nyomon követi a különféle munkás- és szocialista erők helybeli összefogását, a buktatókat, a fel- és leszálló ágak változásait és azok sokféle összefüggését. Külön alfejezetet szenteltek a nyolcórás munkanap kivívására irányuló erőfeszítéseknek, az iskolapolitikanak, a munkáskultúra kérdéseinek és természetesen a szakszervezetek helyi megerősödésének. (Mindez persze nevekkal, számokkal, sőt bibliográfiai utalókkal.) Talán még egy területet kell itt külön is kiemelni: a szocialista ifjúsági mozgalmat, amely Belgiumban általában is rendkívül erős volt.

Itt nem tudjuk a szerteágazó szájakat, sem az időben bekövetkező fordulatokat mind nyomon követni, nagy ugrással, 1932-nél folytathatjuk a bemutatást. Miként Franciaországban, a gazdasági válság talaján 1932-ben itt is bekövetkezett az erőteljes „balrafordulás”. A választásokon a szociáldemokraták új mandátumokat szereztek, új helyi, községi, városi tanácsokban kerültek többségbe. S az előretörés folytatódik, 1933-ban a munkanélküliség kérdésében éleződik ki a küzdelem, s ebben a körzetben a POB 150 000 (!) aláírással petíciót terjeszt be a kormány lemondására, miután a keresztényszocialisták visszaléptek saját kongresszusi vállalásuktól: a munkanélküli segélyek folyósításától.

Persze a küzdelem folytatódott, De Man itt is fellépett és a „Munkatervet” népszerűsítette. 1935-re bekövetkezett országos szinten a frontáttörés, szocialista miniszterek kerültek a kormányba — mint a szerzők megjegyzik —, de az öt szocialista miniszter közül egy sem került ki Charleroi-ból és általában „a fekete országból”. Holott, ami az erőviszonyokat illeti: Charleroi vitathatatlanul a szocialisták erőssége volt. 1914 előtt ezt a plurális választójog leplezte, azonban az 1936-ban, a belga „nyitás” kezdetén megtartott új általános választás e városban olyan eredményt hozott, hogy 67 ezer szocialista szavazóval szemben a katolikusok csak 14 ezer, a liberálisok 11 ezer szavazatot kaptak. S a helyi sajátosságokhoz tartozott, hogy a kommunisták itt 18 ezer, a fasiszta rexisták 11 ezer szavazatot kaptak.

Az 1935–1936-os „nyitás” idején (amibe beletartozott a nevezetes 1935-ös általános sztrájk is) ehelyütt is elsősorban a gazdasági és szociális szférákban történtek az összeütközések. Itt is a közmunkák, a bank- és hitelélet állami ellenőrzése, a munkanélküliség visszaszorítása volt a tét. Már ekkor kezdődött ugyanis az ipar strukturális és regionális átcsoportosulása, Flandria megugrása és Vallonia visszafejlődése, amire persze már ekkor felfigyeltek. De mindezt politikai tételek vaskosan „fűszerezték”, így egyelőre a rexisták ellen különösen éles ellenkampány bontakozott ki, másfelől pontosan e régióban volt a legerősebb nemcsak a Hitler, hanem a Franco-ellenes mozgalom, annak követelése, hogy Belgium látványosan álljon ki a spanyol köztársaság mellett. Ebben a kérdésben a POB vezetésében is ellentétek keletkeztek; Vandervelde és az „öreges” internacionalista frontja éppen Mons és Charleroi és a „vallón” szocialista szervezetekre támaszkodhattak, mint szilárd bázisra.

Belgium az a ritka ország volt, ahol még 1939-ben is általános választásokat tartottak a „gazda” Vandervelde 1938 decemberi halála után. A charleroi-i eredmények nagyon tanulságosak voltak. A szocialisták 1936-hoz képest ugyan veszítettek támogatóikból, de messze megtartották biztos vezetésüket 61 ezer szavazattal. A katolikusok erősödtek, 14 ezerrel 21 ezerre, a liberálisok méginkább, 11 ezerrel 23 ezerre. A kommunisták visszaestek, de erősek maradtak (18 ezerrel 14 ezerre). A rexisták látványos vereséget szenvedtek: 11 ezerrel 4 ezerre estek vissza. Az összefüggések eléggé világosak.

Mindehhez hozzákívnánk, hogy a charleroi-i szocialisták, akik De Mannal és Spaakkal szemben sok kérdésben az ellenzék bázisát képezték, a kormánnyal szemben egyfelől ellenzéki szerepvállalásra készültek, hogy — miként vezetőik vallották — utána tiszta szocialista kormányt alakíthassanak. A háború természetesen mindezt jó időre elmosta. Mielőtt azonban még a két háború közötti korszaktól búcsút vennék, fontosnak vélem jelezni, a kötet ezúttal is külön-külön alfejezetet szentel a szakszervezetek, a szövetkezeti mozgalom, az ifjúsági mozgalom és a kulturális élet területeinek. Ami a szakszervezeti mozgalmat illeti — miként

Franciaországban is – középpontba került a 40 órás munkahét, a fizetett szabadnapok, a szakszervezetek létének törvényes szavatolásának, a drágaság és a reálbérek, a munkásbiztosítás kérdései, amiben a helyi szocialista lap, a Journal de Charleroi ugyanúgy jelentős szerepet játszott, mint a Munkásotthon és a különféle kulturális szervezetek. Ugyanúgy a korszakváltáshoz tartozik, hogy amennyiben az 1914 előtti korszak szocialista helyi nagyjai (mindenekelőtt Destrée) értelmiségiek voltak, e korszakban a helyi „gazda” s az országos pártvezetőség tagja és a vasasok elnöke Arthur Gailly már vasmunkás.

Belgium az az ország volt, ahol a fasiszta, hitleri veszély már 1937-től éles vitákat kavart a szocialista pártban. Így Godefroid, a szocialista ifjúsági mozgalom főtitikára még 1939 januárjában „szégyennek” minősítette, hogy a belga kormány Spaac szocialista külügyminiszter vezérletével követet küldött Francóhoz, majd ugyancsak ő volt az, aki 1939 telén elmarasztalta a szovjet külpolitikát, „aminek semmi köze a marxista és humanista szocializmushoz, s ami a sztálinizmus morális elrothadása”.

A kötet külön fejezetet szentel a második világháborúnak. Így a furcsa háború korából felidézük Gailly szavait 1939. november 5-ről, aki egyfelől jól látta a szövetségesek részéről a háború antifasiszta lényegét, amikor leszögezte: „A szövetségesek győzelme a mi győzelmünk is, miként a vereségük is a miénk lesz”, de ugyanakkor a szokásos „nemzeti egység” javaslatokkal szemben legalább ilyen élesen fogalmazott, amikor leszögezte: „semmilyen okot nem látunk arra, hogy elfogadjuk, hogy a munkáltatók nagyobb áldozatokat követeljenek tőlünk, amikor az ipari aktivitás fellendülőben van és az árak emelkednek...”

Majd következett a háború újabb szakasza, Belgium náci lerohanása, III. Lipót kapitulálása 1940. június 25-én, amit követett a pártelnök, De Man híres június 28-i pártfelosztató nyilatkozata, amit a belga szocialista vezetők közül többen azonnal árulásnak minősítettek, de mindenesetre még többen nemhogy nem követtek, hanem azonnal az ellenállásra, továbbélésre szervezkedtek. A kötet ezt helyi méretek között jól bemutatja. A belga ellenállás nem szorítkozott csak szavakra, röpiratokra.

1944–1945 Belgiumban is meghozta a fordulatot. A Belga Szocialista Párt Charleroi körzetében is újjáalakult, talán még nagyobb erővel és presztízzsel. A vezetőgárda részben megváltozott, 1937 és 1944 között a régi „öreg gárdából” sokan meghaltak, a párt mégis egészében érintetlen és ütőképes maradt. A párt tagjai vagy otthon, vagy a londoni emigrációban az antifasiszta harcot vállalták. A várost is maguk szabadították fel!

Igazán jellemző, hogy a kilenc, e régióból kikerülő parlamenti képviselő (akik persze a vezetés törzsét alkották) milyen foglalkozású és korú volt. A legfiatalabb 45 éves, a legidősebb 69 éves, az átlagéletkor 50-en felül volt. A többség a régi, tapasztalt gárdából került ki. A képviselők fele bányász és vasmunkás, 3 pedig értelmiségi: egy ügyvéd, egy egyetemi professzor és egy tanító. Az adatok beszédesek.

Miként beszédesek a választások első eredményei is. Az 1946 februárjában megtartott első parlamenti választáson a hárompárti koalíció, amelynek a szocialisták, kommunisták(!) és liberálisok voltak tagjai, országosan a szavazatok 53,5%-át kapta meg, amiből a szocialisták egyedül 31,6, a kommunisták 12,7%-ot szereztek meg. Vallon területen az adatok így festettek: 67,7%, amiből a szocialisták 36,7, a kommunisták 21,7%-ot kaptak, a charleroi-i választóköri körzetben pedig a koalíció 79,5%, amiből a szocialisták egyedül 46,9, a kommunisták 25,4%-ot, a liberálisok csak 7,2%-ot kaptak. Az eredmények mögött igazán nem nehéz az osztály-szociális szempontokat látni, amit természetesen itt is át és áthatnak történeti tradíciók, személyes tényezők, s persze az is, hogy a háború után ez a charleroi-i munkásság igazán nem kívánt visszatérni a háború előtti viszonyokhoz.

A kötet szerzői aláhúzzák, hogy Belgiumra is – érthetően – jelentős mértékben hatottak a kiterjedt angliai államosítások és a Bevan-féle új egészségügyi rendszer bevezetése. Mind ezért a belga szocialisták is harcoltak, programjukba vették, de mint a kötet szerzői aláhúzzák: nem elég határozottan küzdöttek ezek realizálásáért, noha a kormánykoalícióban részt vettek.

Az országos és a regionális fejlődés ezúttal is eltéréseket mutatott, méghozzá „tradicionálisakat”. Országos szinten hamarabb született meg a szocialista-keresztényszocialista koalíció, amit a charleroi-i szocialisták opponáltak. Nagyobb határozottságot követeltek a szociálpoliti-

kai törvényhozás terén. 1949-ben, az újabb parlamenti választáson Belgiumban is bekövetkezik – a nemzetközi trendeknek megfelelően – a baloldal visszaesése, de némi eltéréssel. A szocialista párt országosan mindössze csak 2%-ot veszített, míg Valloniában általában 1,5%-ot nyert, Charleroi környékén viszont 0,5% nyereséget könyvelhetett el. A kommunisták országosan általában elvesztették szavazataik felét, de Charleroi ipari körzeteiben megtartották 20%-os arányukat.

Az 1950. évi politikai válság idején, a király visszatéréséről döntő szavazáson, amikor a belgák általában 57%-ban megszavazták a vissztérést, az aktívan antifasiszta Charleroi és a Mons-Borinage körzete 67%-ban nemmel(!) szavazott. S ez volt az a periódus, amikor e körzetben sűrűn hangzottak el a köztársaságot éltető jelszavak, s hatalmas erejű tömegdemonstrációk voltak, amelyek végül is Lipót lemondásra kényszerítették.

A belpolitikai események mellett persze nem kevésbé lényeges az elhúzódó trendek, örökségek érvényesülése. Így ezekben az években a gyermekhalandóság a bányavárosokban és ipari településeken sokkal magasabb volt az országos átlagnál, s így – minthogy ezekben a városi testületekben biztos szocialista többség volt – kialakították a megfelelő egészségügyi-szociális-anyasági hálózatot, ami kiegyenlítette a vonatkozásban a vagyoni egyenlőtlenségeket. S ezt követte azután a kötet szerzőinek terminológiájával „a szocialisták aranykora” az 1950-es években, amikor a hidegháború, s a szocialisták nemzetközi visszaesése ellenére ebben a körzetben két választáson is (1954-ben és 1958-ban) a szocialisták egymagukban 65–75%-os többséget tudtak szerezni.

Az általános képet erről az 1945–1961-es periódusról több fontos részfejezet egészíti ki a szocialista községi, oktatási, kulturális, nő- és ifjúságpolitikáról, illetve helyzetről. Külön is érdemes megemlékezni a sajtóviszonyokról. Ebben a periódusban Charleroi körzetében két szocialista napilap és egy hetilap jelent és élt meg. A l'Indépendance – amely az ellenállás illegális orgánumból „váltott át” legális napilappá – 35–40 000 példányban jelent meg; a másik sajtóorgánium, a Journal de Charleroi valamikor liberális lapként indult, de a város és körzet hangulatának, összetételének megfelelően a századfordulótól már szocialista színezetet öltött. A lap az 1950-es években még 50 000, az 1960-as években 35 000 példányban jelent meg.

Ezt a szocialista „aranykort” követte azután a gazdasági-szociális földcsuszamlás, a „strukturaváltás”, a szén-vas-acél-üvegipar-kohászat visszafejlesztése, ami a vallon területek elerőtlenedésével, sőt kifejezetten pusztulásával, hallatlan munkanélküliséggel járt együtt. E folyamat nyitó fázisát jelezte a híres 1961. évi általános sztrájk, aminek tétje éppen a szociális reformok s az állami forrásokból történő szükséges gazdaságfejlesztés volt. A kötet mindennek jó tízoldalas, rengeteg adattal alátámasztott fejezetet szentel. S ezt a sztrájkot követte történetileg és e kötetben is az a korszak, aminek a szerzőpáros azt a főfejezet-címet adta: „Válságok és átalakulás, 1961–1972”. Politikailag ez nem járt azonnal politikai átstrukturálódással. A korszak elején az 1961-es választáson a szocialisták tartották magukat, Charleroi-ban elnyerték újra a szavazatok 55%-át, a kommunisták még előre is törtek, ugyanakkor a politikai-szociális ellentét²¹ nyomán 1961-ben még új értelmiségi, független, kritikus és befolyásos hetilappal (la Gauche) gazdagodott a paletta. 1964-re azonban a jelzett mély társadalmi-gazdasági változások már kezdték éreztetni hatásukat: a szocialisták 6%-kal visszaestek, és ez a tendencia tovább tartott az 1960-as évek második felében is. Ugyanakkor jóval kisebb mértékben, de megerősödtek a szélsőbalos csoportok és a kommunisták is. A szocialista szerzők – a mély társadalmi folyamatok mellett – a visszaesést annak is tulajdonítják, hogy a gyakorlatban az egészségügyi politikában a szociális szempontok nem érvényesültek, hogy a nyugdíjaknál értékesítéseket tapasztaltak. Ez az oka annak, hogy az 1961–1965-ös választás között a szocialisták 15%-os drámai visszaesést könyvelhettek el Charleroi körzetében (55-ről 40%-ra) – egész Valloniában 47%-ról 35%-ra –, amivel egyidejűleg a különféle szélsőbaloldali csoportok 6%-kal törtek előre.

A szerzők mindezzel kapcsolatban felvetik: „mi történt a régi szocialista választókkal?” Persze részben bekövetkezett jelentős előregedés, a párt élvonalbeli helybeli vezetői 70 évesek lettek, a közben bekövetkezett a „baby-boom” következtében a társadalom átlagának megfia-

talodása, megváltozott a nők helyzete és társadalomképe, a munkásság összetétele, egy részének életszínje. Változtak a tömegkommunikációs eszközök és ezeknek helyzete; a szocialista orgánumokat részben el-, illetve át kellett adni, felvásárolták őket. S minderre visszahatott a flamand-vallon súrlódás elmérgesedése, a „vallol nemzeti egység” felerősödése a szociális motívumok rovására.

1972-re bekövetkezett az új átalakulás, a megújodás. Fiatalabb vezetők kerültek előtérbe (45 és 59 év közöttiek), nagyobb lett az értelmiségiek aránya, a szocialista párt inkább különvált a szakszervezetektől, s nyitottabb lett az új társadalmi rétegek felé. De mindennek háttérben az áll, hogy Charleroi körzetének lakossága az üzem- és bányabezárások nyomán az 1965-ös 490 000-es csúcsról 1985-re 440 000-re apadt. Az aktív dolgozók száma 1961-ben e körzetben 171 000, 1970-ben 158 000 volt.

S pontosan ezen az alapon következett be a szocialista párt és a szakszervezetek párhuzamos, de mégis összecsengő megújodása. Mindkét szervezet a valóság kritikus elemzését hirdette meg. Szembe kellett nézniük a flamandok (beleértve a flamand szocialisták egy részének) közömbösségével a vallon problémák iránt, így kellett saját terveket kialakítani a vallon gazdaság megújítására, ami a legkevésbé sem jelentette a szociálpolitikai követelések feladását. Sokkal nagyobb súlyt helyeztek a nők és fiatalok megnyerésére. Az 1970-es közszépi választások hozták meg az első eredményeket: a szocialisták ismét elnyerték a szavazatok 50,3%-át, újjáalakult néhány ifjúsági és kulturális szocialista szervezet. A szocialisták ebbe az igazán kritikus helyzetbe került régi típusú ipari központban is meg tudtak újhódni, szocialista szellemben.

Az 1985-ben megjelent kötet az utolsó tíz év eseményeit sajnos már nem követi megfelelő mélységben nyomon. Az 1958–1972-es korszak azonban így is több mint tanulságos, hát ha még ehhez hozzátesszük a nálunk nagyon is elfelejtett jelenséget, hogy az 1988-as országos választáson a keresztényszocialisták elveszítették vezető szerepüket, az ország legnagyobb pártja ismét a szocialista párt lett, és a párt az ellenzékéből ismét a kormányba került. A siker még jelentősebb volt a vallon területeken. Az utolsó tíz-tizenöt év története így még tanulságosabb lesz. Éppen ezért idézzük a Belga Szocialista Párt 1987 novemberében elfogadott programjából azokat a sorokat, amelyek elválaszthatatlanok az 1988-ban bekövetkezett politikai frontátöréstől: „A Martens–Gol kormány gazdaságpolitikája egyszerűsített könyvelési és költségvetési logikát követett... Hat éven át deflációs politikára kényszerítették a lakosságot. A válság terhét masszívan a kis- és közepes jövedelműekkel fizettették meg, miközben gyarapították a nagy ingótokét pénzügyi intézkedések által. Emlékeztetünk arra, hogy a Martens–Gol kormány számos adóval terheli a háztartások jövedelmét, mindenekelőtt a vállalatok, továbbá a kincstár javára... igazságtalan, olíberális sugallatú gazdasági terve perspektíva nélküli társadalomhoz vezetett, ahol a szegények még szegényebbek és a gazdagok még gazdagabbak lesznek.”

A koncepciók közötti eltérések eléggé világosak, a politikai fordulat is az volt. A gazdasági, társadalmi folyamatok következményeinek és a 15–20 év belső szakaszolásának elemzése nyilván további sokoldalú vizsgálatra szorul.

Jemnitz János

J. VINCENT

DISRAELI.

Oxford, 1990.

Talán Disraelinek volt a legtöbb életrejműzője az angol miniszterelnökök közül. Legutóbb, 1975-ben Harold MacMillan volt miniszterelnök — akit leginkább hasonlítottak Disraelihez — írt róla „The Past Masters” c. művében. Ugyanekkor The Oxford University Press elindított egy olcsó — kötetenként mintegy 8-10 fves — sorozatot Oxford Past Masters címen. 63 kötet már megjelent, és néhány tucat készülóban van. A kötetek többnyire irodalmi és társadalomtudományi kiválóságokról szólnak. Disraeli az első, aki nemcsak mint író, hanem mint magasrangú állami tisztségviselő kapott helyet a sorozatban J. Vincent bristoli professzor összefoglalásában. A sorozat természete megszabta a szerző megjelenítési módját: a kötet négyötöd része Disraeli műveinek és filozófiai felfogásának elemzése. Így a régi és kiváló Disraeli-életrajzok — a hatkötetes Moneypenny és Buckle, vagy az 1966-ban Lord Blake által írt életrajz — ismerete is szükséges ahhoz, hogy Vincent hőseit a maga teljességében az olvasó történeti ismereteiben és értékítéletében is helyére tegye.

Vincent lényegében egyetért Blake-kel abban, hogy Disraeli politikai életútját nem tartja túlságosan sokra, más miniszterelnökökkel, pl. Gladstone-nal összehasonlítva, sem mint kora kimagasló alakját, sem mint eredeti gondolkodású államférfiút. Disraeli azonban soha nem volt unalmas szavaiban. Blake szerint Disraeli nem tenni akart valamit, inkább valaki akart lenni. S ennek megfelelően a tennivalókra nem volt kidolgozott ideológiája vagy módszere.

Vincentet foglalkoztatja az a kérdés, és részben meg is válaszolja azt: hogyan lett Disraeliből a nagy konzervatív mintakép. Hiszen több — számára sikertelen — választás után került hatalomra, s nevéhez kevés maradandó törvény fűződik. (Habár a szakszervezeti sztrájkjtörvény részben, a kutyaadó, a fokozatos jövedelemadó az 1870-es évekhez kapcsolódik.) Vincent válasza arra, hogy miért lett Disraeli tory mintakép az: hogy bár korábban Peel kiemelkedő vezetőnek bizonyult, jelentősége tory berkekben utóbb csökkent; Liverpool és Derby nem hagyott nyomot; Wellington, mint politikus, nem bizonyult sikeresnek. Végül is Vincent sommázata Disraeliről az, hogy ő volt a konzervatívok Harold Wilsonja, mert összetartotta a konzervatívokat, miként Wilson a szocialistákat.

Disraeli — persze Churchill mellett — a legjelentősebb miniszterelnök-író. Ha nevéhez nem is fűződik komoly politikai döntés, életrajzírói egyetértenek abban, hogy érdekes emberi figura volt, ami abban is megmutatkozik, ahogyan karrierjét egyengette. Mint a Coningsby, Sybil és Tancred regénytrilógia írója: haladó társadalmi mondanivalója felülmúlja a 19. században igen termékeny és közkedvelt Trollope politikai regényeit.

Haraszi Éva

FREEDOM'S DAUGHTER

LETTERS BETWEEN INDIRA AND J. NEHRU, 1922–1939. ED BY S. GANDHI

(A szabadság leánya. Levélváltások Indira és J. Nehru között, 1922–1939.)
London, 1989.

Sonia Gandhi, a jelenlegi indiai államfő olasz felesége rendezte sajtó alá anyósa, Indira Gandhi és apja J. Nehru levelezését. Apa és leánya érzelmileg és intellektuálisan egyaránt igen közel állt egymáshoz. A kötetben közzétett 319 levél többsége hosszú, és ha néhány napot kihagytak, szinte úgy érezték, hogy túl sok idő telt el közben. Nehru — főleg a börtönből írott — levelei csiszoltak, irodalmiak. Indiráé — Európa számos fővárosából — személyesebbek, naplószerűbbek. Nehru levelei telve vannak tanácsokkal, józansággal, életművészettel: olvasson a leánya sokat, de nem fontos, hogy a legújabb könyveket olvassa; az élet kellemetlenségeit szükségesnek fogja fel és sztoikusán reagáljon rájuk; ha neve és híre miatt veszik körül, ennek ne tulajdonítson túl nagy jelentőséget.

A könyv fő érdeme, hogy sokat nyújt Gandhi személyiségének jobb megismeréséhez: értékeit, kulturáltságát, erkölcsi magatartását közelebb hozza hozzánk, és részletekbe is enged bepillantani. Természetesen Indira levelei ebből a szempontból kevésbé jelentősek, hiszen ő 5 éves volt, amikor először és 22, amikor utoljára válaszolt. Magányos, de akaraterővel rendelkező fiatal leány képe bontakozik ki leveleiből, az angol iskolai környezetben úgy érzi, nem teljesen értik meg őt, gondolkodását, értékrendjét.

Nehru érzelmeiben és intelmeiben sok minden a helyes életmódra, életvitelre utal: ebben benne foglaltatik az elmélyülésre való figyelmeztetés is. 14 éves leányát így inti: „Butaság bárkinek is betegnek lennie, szerintem, ha valaki testileg nem erős, az a saját hibája.” A levelek nagy része bölcseledő és leíró. S mint ilyen, a korhoz is kitűnő adalék.

Haraszti Éva

A. STORR

CHURCHILL'S BLACK DOG

(Churchill fekete kutyája)

London, 1989.

A könyv 14 esszé gyűjteménye. A bevezető írás a címadó: a neves angol pszichológus remekbe készült értekezése Churchill jól ismert depressziójáról, amit saját maga „fekete kutyának” nevezett. E helyen csupán Anthony Storr Churchill-esszéjére összpontosítunk.

A történettudomány régóta számít a pszichológusok eredményeire. Ha feltételezzük a személyiség szerepét a történelemben, aminthogy ezt fel kell tételeznünk, fontos megértenünk a kiemelkedő személyiségek jellemző emberi vonásait.

Storr Churchill-elemzése e téren példamutató. Storr-ról tudnunk kell, hogy bizonyos vonatkozásban nézetei talán közelebb állnak Jungéhoz, mint Feudéhoz. Storr például Freuddal ellentétben hisz abban, hogy az ember fejlődése nem áll meg felnőtt korban. A különböző életkorok változásokat feltételeznek. Storr szinte minden tanulmányában foglalkozik a kreativitás és a depresszió kérdésével. A Churchill- tanulmányban az a tanulságos, hogy mennyire távol esett Churchill arcképe a depressziójával küzdő Churchillétől, és ezt hogyan magyarázza meg Storr. Nem titkolja, hogy Churchillben megvoltak az embertelenség vonásai, rossz szülő volt, nőikkel kapcsolatban eleinte romantikus, majd érdektelen, számos embert csak annyiban vett számításba, amennyiben az érdekeinek megfelelt, stb. S mindez együtt járt azzal, hogy Churchill 1940-ben nemzetének megmentőjévé válhatott. A pszichológusok nyelvén Churchill egy extravertált depressziós volt, azaz saját „értéktelenségét” azzal igyekezett kompenzálni, hogy a világra kényszerítse saját elképzeléseit. A nagy történelmi pillanat 1940-ben következett be, amikor Churchill bátorsága, merészsége, belső elképzelései találkoztak külső tényezőkkel; az ország, nemzete szükségleteivel. Storr tanulmánya minden történész számára ajánlható olvasmány.

Haraszi Éva

HATSCHIKJAN, MAGARDITSCH A.

TRADITION UND NEUORIENTIERUNG IN DER BULGARISCHEN AUSSENPOLITIK 1944–1948.

(Hagyomány és új irány a bolgár külpolitikában 1944–1948.)

**München, 1988. 438. Südost-Institut München,
Südosteuropäische Arbeiten 86.**

A Balkánon napjainkban lezajló viharos változások nem kerülnek el Bulgáriát sem. Talán ezért is lehet különösen érdekes egy olyan tanulmányt a kezünkbe venni, amely ennek a balkáni országnak a történelmével, annak is egy eddig kevésbé kutatott periódusával foglalkozik. Az örmény származású, Németországban élő történész nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy bemutassa a bolgár külpolitika 1944 és 1948 közötti útkeresését, a Bolgár Kommunista Párt (BKP) „nemzeti külpolitikáját”. A tanulmány a müncheni Südost-Institut gondozásában, a Südosteuropäische Arbeiten 86. köteteként jelent meg. A több mint 400 oldalas monográfia ennek a külpolitikának a kereteit, feltételeit, céljait, eredményeit vizsgálja, még hozzá a legfontosabb területeken: a Jugoszláviához, ill. a nagyhatalmakhoz fűződő viszony, macedón-kérdés, Bulgária általános nemzetközi helyzetének változásai. Milyen mértékben volt a BKP-nak — ahogyan a szerző nevezi — „nemzeti külpolitikája”, milyen tényezők korlátozták ennek lehetőségeit, majd hogyan rendelte alá céljait a „forradalmi internacionalista” érdekeknek, azaz a szovjet birodalmi elvárásoknak.

Bevezetőjében kritikusan szól a nyugat-európai történészek egyoldalú nézőpontjáról: még mindig elsősorban a Szovjetunió érdekeire, intencióira és módszereire fektetik a hangsúlyt, de az egyes államok politikai erőinek — talán Jugoszlávia és a JKP kivételével —, valamint a nyugati érdekek vizsgálatának kevesebb figyelmet szenteltek. Abban a kevés publikációban pedig, melynek Bulgária áll a középpontjában, a kutatók figyelme főként a belpolitikára, és a szovjet befolyás kérdésére koncentrálnak.

Még ennél is figyelemre méltóbb a bolgár historiográfia gyengesége ezen a területen: sem a Balkán-politikáról, sem a Jugoszláviához fűződő kapcsolatokról nem jelent meg szisztematikus, átfogó munka. Ezért a szerző kénytelen elsősorban a jugoszláv történetírást által kiadott, Bulgáriára vonatkozó külügyi anyagra hagyatkozni, és kevésbé tudott bolgár forrásanyagra támaszkodni. Annál is inkább, mivel a bolgár dokumentumkötetekre a politikai szempontok erősen rányomták bélyegüket.

A legfontosabb iratokat kétségkívül a bolgár archívumok őrzik, de ezek még a hazai kutatók előtt is zárva vannak, nem is szólva a külföldről. Bár Hatschikjan formálisan két állami archívumban is kutathatott, de csak a jelentéktelenebb dokumentumokhoz juthatott hozzá. A történész ebben a helyzetben érthetően az akkori főszereplők segítségét próbálta meg igénybe venni, azonban a 40-es évek politikusai közül senki sem volt hajlandó sem szóban, sem írásban nyilatkozni. Így a legfontosabb forrásokat a BKP, a kormánykoalíció, az ellenzék sajtója, a JKP és az SZKP dokumentumai, a Public Record Office anyagai (elsősorban Anglia Balkán-politikájáról), valamint amerikai források — pl. Foreign Relations of the United States — Diplomatic Papers — képezték.

A bevezetőt rövid történeti áttekintés követi (1878–1944) a bolgár külpolitika főbb eseményeiről. Kiváló térképvázlatok segítik az olvasó eligazodását a bonyolult balkáni területi viták dzsungelében.

A szerző a nagyhatalmak egymás közötti viszonyának megromlását, érdekszférák kialakulását és ezek hatását vizsgálja a háborúból vesztesként kikerült Bulgária esetében. Már a fegyverszüneti tárgyalások során élesen különváltak a szövetségesek érdekei: különösen a

szovjet és a brit álláspont tért el egymástól, az amerikaiak — legalábbis eleinte — megpróbálták manőverezni a két eltérő vélemény között, kerülték a nyílt összeütközést a szovjet féllal. Az USA-nak a bolgár-kérdésben tanúsított visszafogottságát gazdasági és politikai érdektelenséggel, a megfelelő eszközök hiányával magyarázza a szerző. Így Angliára maradt az a hálátlan szerep, hogy a Balkán ezen részén meggátolja a túlzott szovjet térnyerést. Az angolok kerülték a teljes engedékenységek látszatát, és törekedtek — az egyébként alig több mint szimbolikus — jelenlét fenntartására. A stratégiaiilag fontosabb területeken azonban (pl. Jugoszlávia, Görögország) számíthattak Washington támogatására. A Szovjetunió egy pillanatig sem hagyott kétséget afelől, hogy a Fekete-tenger térsége az ő érdeközönjé, és egyre keményebb eszközökkel szerzett érvényt igényeinek. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy Bulgáriának szűk mozgástere maradt „nemzeti külpolitikája” kibontakoztatására.

A szerző nagy figyelmet szentel a jugoszláv-bolgár föderáció tervének is, melyet kezdetben Moszkva is helyeslően támogatott, később azonban — jórészt Anglia egyre hevesebb tiltakozásának hatására — az aláírás elhalasztását javasolta. Hatschikjan rámutat arra a tényre, hogy a Szovjetunióban is voltak ellenzői a tervezett föderációnak, sokan vélték úgy, hogy egy jugoszláv-bolgár államszövetség — valamint ennek kisugárzása Görögországra — nem okvetlenül erősítené a szovjet befolyást a Balkánon. Az SZKP vezetése 1944 szeptembere és 1945 februárja között a mindenkorai taktikai megfontolásoknak megfelelően használta fel a föderációs kérdést, eközben azonban Anglia pozícióit mérlegelve döntött. Az angolok tartottak a jugoszláv-bolgár közeledéstől, így természetesen nem kívánták, hogy a Szovjetunió kijusson az Égei-tengerre.

Az időközben a belpolitikában lezajlott változások hasonlóak a közép-kelet-európai folyamatokhoz: a kommunistáknak sikerült dominanciájukat az államapparátusban intézményesíteniük, valamint a szövetséges pártokban személycserékkel megerősítették a baloldalt. Ahogy mélyült a válság a nagyhatalmak között — írja Hatschikjan —, úgy nőtt a feszültség a belpolitikában.

Újabb válságot idéztek elő a Bulgáriával szemben támasztott görög területi követelések. A nyugati hatalmak ezeket a görög igényeket sem megalapozottnak, sem időszerűeknek nem tartották.

Az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés érezte hatását a bolgár külpolitikában is. Úgy tűnt, hogy Dimitrovék ezek után szabadabban irányíthatják az ország külügyeit, ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a nagyhatalmak már említett befolyását sem kiküszöbölni, sem figyelmen kívül hagyni nem lehet. A bolgár vezetés politikája Macedónia, valamint a föderáció kérdésében közeledett leginkább a jugoszláv állásponthez. A szerző ezután részletesen foglalkozik Bulgária macedón-politikájával. Szorosan összefügg ezzel a görög polgárháborúba történő bolgár, jugoszláv, sőt albán beavatkozás kérdése, amely tovább növelte a feszültségeket a térségben.

A hidegháború kezdetén a Marshall-terv, majd a Truman-doktrína meghirdetésekor derült ki valójában, hogy mennyire labilis a bolgár külpolitika „önállósága”, hiszen az amerikai segélyt szovjet hatására utasították vissza.

A bolgár politika ezen aktív szakaszában a fő hangsúly — Hatschikjan szerint — a Jugoszláviához fűződő kapcsolatokon, a bledi csúcstalálkozón és a barátsági szerződés aláírásán volt. A föderáció kérdése még napirenden volt ugyan, de valószínűleg a nagyhatalmi ellenérzésekre való tekintettel aláírására nem kerülhetett sor.

A Szovjetunió vezetését ezek az önálló kezdeményezések meglepték és a szerző szerint attól tartottak, hogy a föderáció „tartósan nem kontrollálható”, centrifugális erővé válhat, ezért a beavatkozás nem is várható sokáig magára. A szovjet vezetés úgy döntött, hogy létrehozza saját vezetésű monolit blokkját, melynek első lépéseként megszervezték a Tájékoztató Irodát.

Az Iroda Jugoszláviát és Titót elítélő határozatát követően a bolgár vezetés is fokozatosan szembefordult Jugoszláviával, ezt a folyamatot a szerző lépésről-lépésre mutatja be. Végül maga Dimitrov is kénytelen volt Titót és környezetét árulónak nevezni.

Minden egyértelműen a Szovjetunióhoz kötötte a bolgár külpolitikát, melynek viszonylagosan aktív és önálló szakaszát Hatschikjan a Tájékoztató Iroda határozatával lezártnak is tekinti.

Mint a bevezetőben már utaltunk rá, Hatschikjan tanulmánya az eltérő dokumentumok széles skáláját vonultatja fel. A források alapján átfogó és árnyalt értékelését adja a kényszerpályán mozgó — ám ezen belül mégiscsak önállóságra törekvő — bolgár külpolitikának. Egyetérthetünk a szerző azon megállapításával, hogy „...a bolgár-szovjet-jugoszláv háromszögben a BKP volt és maradt a leggyengébb tag.” Amikor a szovjet politika válaszút elé állította, akkor azonnal megmutatkoztak látszatönállóságának határai. A jó stílusban, lendületesen megírt kötet — a források hiányosságai ellenére is — hasznos összegzését adja a bolgár külpolitika 1944 és 1948 közötti szakaszának.

Béres Gábor–Horváth Tibor

E számunk szerzői:

Anderle Ádám, a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Bak Borbála, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Bairoch, Paul, egyetemi tanár, Genf. Département d'histoire économique, Université de Genève, Faculté des Sciences Économiques et Sociales.

Balla Lóránt, történész, a Magyar Külügyminisztérium munkatársa.

Batóné Kaczúr Ágnes, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Béres Gábor, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Dupâquier, Jacques, egyetemi tanár, Párizs.

Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London.

Horváth Tibor, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Láng Imre, a történettudomány doktora, ny. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Niederhauser Emil, akadémikus, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

